

En röst för frigörelse

EMMA SALTZMANS
LIVSHISTORIA



SLS
Appell

Inga Elgqvist-Saltzman
Katarina Saltzman

EN RÖST FÖR FRIGÖRELSE

En röst för frigörelse

EMMA SALTZMANS
LIVSHISTORIA

Inga Elgqvist-Saltzman
Katarina Saltzman

Denna bok är nr 20 i serien SLS Varia och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höijers donationsfond II inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2024.
[Detta verk är licensierat under Creative Commons Erkännande-ickekommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell](#) (CC BY-NC-ND 4.0).

Omslag och grafisk form: Camilla Pentti
Omslagsfotografier: Till höger Emma Saltzman (foto Museiverket CC BY 4.0) och till vänster fotografi ur familjealbum (i privat ägo).
Typsnitt: Proxima Sera, FreightNeo Pro

Pdf-utgåva 2025

ISBN 978-951-583-617-5 (tryckt utgåva, Finland) sls.fi
ISBN 978-91-989129-0-6 (tryckt utgåva, Sverige) appellforlag.se
ISBN 978-951-583-693-9 (epub),
<https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-693-9>
ISBN 978-951-583-694-6 (pdf),
<https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-694-6>

SLS Varia
ISSN 2489-7841 (tryckt)
ISSN 2670-0182 (digital)

UDK 929

INNEHÅLL

Förord 7

Inledning 9

De ryska åren 23

Hem och familj i Finland 73

Politiserande fruntimmer 135

Ett helt och fullt kvinnoliv 177

Avslutande reflektioner 225

Noter 233

Källor och litteratur 243

Bildkällor 250

Personregister 251

Förord

”Vad ska jag ägna mig åt nu?” undrade 81-åriga mamma Inga hösten 2010, när hennes senaste bok just utkommit. Nyfikenheten och intresset för nya forskningsfrågor fanns kvar, och kunde lätt uppmuntras. Hemma hos Inga på Öland fanns ett par ärvda manuskript som vi båda många gånger bläddrat i. De pockade nu på vår uppmärksamhet. En tanke tog form om ett gemensamt projekt för att fördjupa oss i dessa texter och den kvinnohistoria de berättar.

Att lära känna Emma och hennes samtid har varit spännande och lärorikt. Vi är båda forskare och har närmat oss ämnet från olika håll, Inga som utbildningsforskare med särskilt intresse för kvinnors bildningsvägar och jag som etnolog med fokus på vardagsmiljöer och sociala relationer. Arbetet har utförts på fritiden, med stöd av stipendier från SLS.

Att samarbeta som mor och dotter har varit roligt men också utmanande. Inga drabbades 2022 av en stroke och sedan är det jag som fört pennan medan Inga har medverkat genom läsning och manusgranskning. I många och långa samtal har vi sakta men säkert arbetat oss framåt. Nu är vi båda glada och stolta över resultatet.

Inga och jag vill rikta ett varmt och innerligt tack till alla goda vänner, släktingar, kollegor, grannar, arkivarier, bibliotekariéer och andra som på olika sätt har engagerat sig i vårt ”Emma-projekt”. Ni är många som generöst bidragit med tid, kunskap och uppmuntran. Ett stort tack till våra närmaste för ert tålamod och stöd. Tack också till de anonyma granskare av vårt manuskript som genom konstruktiv kritik hjälpte oss att bättre förstå den finländska historien. Slutligen ett hjärtligt tack till vår redaktör Nora Ervalahti och övriga medarbetare på SLS som med enastående entusiasm, kunskap och noggrannhet har gjort verklighet av boken.

Den 20 augusti 2024

Katarina Saltzman



INLEDNING



Mitt levnadslopp erbjuder visserligen intet av synnerligt eller allmänt intresse, min penna är ovan, men minnenas värld lockar oemotståndligt och med löfte till mig själv att ej offra åt detta "dolce far niente" vid skrivbordet något av den tid, som hör plikterna till, vill jag försöka leta mig tillbaka in i det förflutna så långt jag det förmår.

Så inledde Emma Saltzman, född Ruin, den 10 februari 1894 sina "Minnen och anteckningar".¹ Emma hade då nyligen fyllt 40 år, hon var hustru till chefen för Medicinalstyrelsen i Finland, och mor till fem barn. Vid denna tid var det omsorgen om hemmet, maken och barnen som uppfyllde hennes tid och som hon såg som sina främsta plikter. Vi kan anta att det var i familjens hem, i det stora trähuset på Norra kajen 14 i Helsingfors, som hon satte sig ner för att påbörja nedtecknandet av sina egna minnen och släktens historia. Emma var genom hela livet en läsande och skrivande person, och frestelsen att "då och då utbyta nålen mot pennan" lockade henne att börja nedteckna sina minnen. Hon skriver att hon kände "ett oemotståndligt behov att lösrycka mig från den nya värld som blivit min och att återknyta sambandet med det som fortlevde inom mig".²

När allmän och lika rösträtt infördes i Finland 1906 var landet det första i Europa att erkänna kvinnors rösträtt och valbarhet till parlamentet, och drygt tio år senare blev Finland självständigt. I kampen för rösträtten, för kvinnors rättigheter och för Finlands frihet intog kvinnorna en ny och politiskt aktiv roll. Och mitt i denna utveckling finner vi Emma. Hon kom att tillhöra en grupp samhällsengagerade kvinnor som under en omvälvande tid skapade sig en politisk plattform på basis av ett starkt socialt engagemang. Emma ingick i de inre cirkelarna i flera organisationer som arbetade för synliggörande av kvinnors samhällsinsatser och likställdhet med männen. Här kom hennes stilistiska förmåga till nytta i uppdrag som sekreterare och krönikör, och hon deltog även i praktiskt arbete på fältet. Möjligen upplevde Emma även sina insatser i dessa sammanhang som ett sätt att "lösrycka mig från den värld som blivit min". Genom sitt engagemang i politiska och sociala frågor kom hon också på olika sätt att "återknyta sambandet" med upplevelser från sin barndom och tidiga ungdom i Ryssland och Södra Karelen.

Ett livshistoriskt perspektiv

I den här boken tar vi Emma Saltzmans livshistoria som utgångspunkt, för att med hennes hjälp ge några inblickar i en omvälvande tid i den finländska kvinnohistorien. Boken ger glimtar ur Emmas händelserika liv och speglar samtidigt kvinnors roll i arbetet för finländsk identitet och självständighet, inte minst under de dramatiska decennierna i början av 1900-talet. I boken anläggs således ett livshistoriskt perspektiv, och detta gör vi med avsikt att belysa inte enbart den enskilda individens, det vill säga Emmas, historia, utan även det samhälle och den tid hon verkade i. Vi ansluter oss därmed till den humanistiska forskningstraditionen där biografi används som metod för att utforska historiska sammanhang.³



Emma Saltzman på äldre dagar. Hon kunde blicka tillbaka på tider då mycket i samhället förändrats, inte minst för kvinnorna. Själv hade hon tagit aktiv del i kampen för politisk jämlikhet, folkbildning och sociala reformer.

Emmas livstid, 1853–1934, kan beskrivas som en tid präglad av modernisering och samhällsomvandling på många olika plan. Hon föddes 1853 i Tsarskoje Selo söder om S:t Petersburg. Hennes far var en av de många finländska officerare som vid denna tid tjänstgjorde i Ryssland och hennes mor var av baltisk-tysk härkomst med rötter i Livland. Emma beskriver själv sina första 17 år som "nomadår" i Ryssland, med inslag av vistelser i faderns hemtrakter i Södra Karelen. Det är uppenbart att dessa år satte viktiga spår i hennes utveckling. Hon upplevde som barn på nära håll livegenskapens avskaffande i Ryssland och reste med den nyanlagda järnvägen till Moskva, på väg hem till Finland.

När Emma började skriva sina "Minnen och anteckningar" hade ett kvarts sekel passerat sedan hon som 17-åring tillsammans med föräldrar och fyra syskon flyttade till "den stora vackra och skogrika egendomen Mommila" i Tavastland i Finland. I en kommentar till flytten skriver hon: "Mig förestod [...] ingenting mindre än att lära känna mitt ditintills blott anade fädernesland, att försöka tillägna mig ett modersmål, – att lära mycket och glömma mycket!"⁴

I slutet av 1870-talet kom Emma som nygift läkarhustru till Helsingfors. Där blev hon en del av den växande huvudstadens bildade borgerskap, och så småningom också alltmer engagerad i sociala och politiska frågor. Nymodigheter som telefon installerades i hemmet och Emma klädde sig moderiktigt, i klänning med turnyr. Genom sin makes yrke kunde hon följa den medicinska vetenskapens framsteg, och i barnkammaren läste hon högt för sina barn ur den moderna litteraturen.

Emmas livshistoria måste förstås i relation till hennes position i samhället. Att vara en gift kvinna i en bildad borgerlig Helsingforsfamilj satte ramarna för hennes vardag, liksom för hennes perspektiv. De kretsar som Emma tillhörde har i historisk forskning beskrivits som kunskapseliten.⁵ Samtidigt var hon, med sina upplevelser från Ryssland och Karelen i bagaget, något av en outsider – bland an-

nat genom att svenska inte var hennes modersmål. Det konkreta och kulturella gränsland mellan finskt, ryskt, livländskt och svenskt som präglade hennes uppväxt formade även hennes identitet. Dessa erfarenheter tog hon också med sig in i arbetet för den finländska identiteten och självständigheten.

Kvinnor och politik

Med den här boken vill vi öka kunskapen om kvinnornas insatser i kampen för självständighet, rösträtt och utbildning i Finland under 1900-talets första decennier. Boken innehåller även glimtar av hur vardagen kunde te sig för en av de kvinnor som deltog i arbetet och speglar på så sätt relationen mellan andra aspekter av livet och engagemanget i sociala och politiska frågor.

Kunskapen om kvinnornas roller i de omvälvande skeendena kring sekelskiftet 1900 kan beskrivas som begränsad. I antologin *Feminister i farten. 100 år av kvinnopolitik i Svenskfinland*, som utgavs i samband med Svenska Kvinnoförbundets hundraårsjubileum 2007, diskuteras den historiska utvecklingen utifrån olika vetenskapliga synvinklar och boken berör bland annat förbundets roll i den smältdegel som kallas Svenskfinland och den finlandssvenska feminismen.⁶ Här efterlyses även mera forskning om de första kvinnorna i den antiryska motståndsrörelsen, då dessa ofta blivit bortglömda.⁷ Ett kapitel lyfter fram en av dessa, journalisten och sedermera riksdagsledamoten Annie Furuhjelm, som var mångårig ordförande för Svenska Kvinnoförbundet och även engagerad i rösträttsrörelsen på internationell nivå.⁸

Emma var en av de kvinnor som under de så kallade ofärdsåren engagerade sig i den passiva, antiryska motståndsrörelsen, liksom i flera av de kvinnopolitiska sammanslutningar och organisationer som föddes ur denna rörelse. Hon var aktiv på såväl central som lokal nivå i Kvinnokagalen, Marthaförbundet och Svenska Kvinnoförbun-

det, och samarbetade i dessa sammanhang med bland andra Annie Furuhjelm och Dagmar Neovius. När de finländska kvinnorna 1906 fick både rösträtt och valbarhet och kvinnliga kandidater skulle utses inför det första lantdagsvalet 1907 var Emmas namn ett av dem som tidigt nämndes. Hon avböjde emellertid, och fortsatte i stället att verka i något mer undanskymda politiska roller, exempelvis som medlem i centralstyrelsen för Svenska folkpartiet.

Generellt kan sägas att dessa kvinnors liv och politiska aktivitet inte har uppmärksamats i samma omfattning som männens, men några viktiga undantag finns. Ett sådant är historikern Julia Dahlbergs avhandling om Helena Westermarck, som vid sidan av sin karriär som konstnär och författare också var en av den tidiga finländska kvinnorörelsens förgrundsgestalter.⁹ Att Helena Westermarck och Emma Saltzman verkade i samma kretsar framgår bland annat av en tillbakablickande betraktelse över tidskriften *Nutid* och dess historia som Emma skrev 1916. Där beskriver hon ett inlägg av Helena Westermarck i tidskriftens första nummer 1895 med följande ord:

När man genomläser detta vackra, sansade, väl genomtänkta, av varm övertygelse burna, men av inga överdrifter vanställda uttalande, häpnar man engång till över fördomens makt, som icke blott hindrade flertalet bildade kvinnor att förstå dessa så självfallna, så berättigade strävanden, utan även tillät dem att förlöjliga såväl strävandena som dessas bärarinnor.¹⁰

Bland de sociala och politiska frågor som särskilt engagerade Emma handlade många i en eller annan mening om utbildning. Hon intresserade sig bland annat för folkbildning, och hon lyfte ofta sådana frågor i de föreningar hon engagerade sig i. Hennes fyra döttrar tog alla studenten, något som i princip var omöjligt för en flicka när hon själv växte upp. Emmas betraktelser över flickors och kvinnors möjligheter att utbilda sig, i hennes ”Minnen och anteckningar” såväl som i artiklar och brev, kan ses som värdefulla bidrag till kunskapen om

kvinnors perspektiv på de nya utbildningsmöjligheter som tog form vid denna tid.¹¹

Om Emmornas minnen

Emma Saltzman skrev sina ”Minnen och anteckningar” i två etapper. Den inledande delen som påbörjades 1894 omfattar knappt tio sidor. Därefter kom det att dröja länge innan hon åter tog sig an skrivandet. Den 5 april 1924 skriver hon: ”I 30 års tid ha dessa blad legat orörda i mina gömmor. Den prövningsrikaste, men även den verksammaste tid av mitt liv faller inom dessa trettio år.” Finland är ett självständigt land som bland annat hunnit genomgå ett inbördeskrig när Emma som 70-åring sätter sig och, som hon uttrycker det, ”återupptar [...] tråden av min skildring”.¹² Totalt omfattar ”Minnen och anteckningar” i renskrivet skick 81 maskinskrivna sidor.

När Emma 1894 kände sig manad att ”rädda undan glömskan dessa hågkomster” var det sina tidiga barndomsminnen från Karelen hon började med att återge, liksom faderns finländska släkthistoria. När hon 1924 fortsatte sitt memoarskrivande riktade hon först blicken mot sin mors livländska släkt.¹³ Därefter övergick hon till att beskriva sina egna minnen från sin barndom och ungdom i Tsarryssland och i finska Karelen. Hon berättar om upplevelser från officerskretsar, om rysk lantaristokrati i trakter kring Moskva, men också exotiska minnen av platser och människor i en avlägsen by vid floden Volga. Mot slutet av berättelsen ger hon en ingående skildring av sin skolgång i en tysk flickpension i Tula tillsammans med ryska skolkamrater. Dessa barndoms- och skolminnen skildrar Emma även i artikeln ”Hågkomster från mina nomadår” som ingick i tre nummer av tidskriften *Nutid* 1904.

Emma valde att begränsa sitt memoarskrivande till sina barn- och ungdomsupplevelser och inte beröra sitt eget vuxenliv, vare sig

i fråga om familjeliv, samhällets utveckling eller sina egna sociala och politiska insatser. Hennes fortsatta livshistoria kan vi dock följa tack vare "En släktrönika" som äldsta dottern sedermera författade.¹⁴ Denna tar vid och återger historien från 1870, där moderns anteckningar slutar. Dottern, som också hon hette Emma Saltzman – hon gifte sig aldrig och behöll sitt flicknamn livet ut, byggde under sitt liv upp ett ganska omfattande familjearkiv. Samlingen som består av brev och fotografier och även en del dokument från moderns sociala och politiska liv, utgjorde uppenbarligen en viktig grund när hon skrev sin släktrönika. Det är i stor utsträckning tack vare dottern Emma, genom hennes släktrönika och hennes samling av brev, fotografier och dokument, som vi har kunnat följa hennes mors liv och verksamhet.¹⁵

Dotterns släktrönika inleds med flytten från Ryssland till Mommi-la på 1860-talet, men omfattar framför allt berättelser från familjens liv på olika adresser i Helsingfors från 1880-talet till omkring 1920. Krönikan ger en detaljrik skildring av en borgerlig familjs liv och utveckling under några bitvis omvälvande decennier i Finlands historia. Läsaren får inblickar i levnadsvanor, umgänge, kulturella och sociala aktiviteter under en tid när begreppen Svenskfinland och finlandssvenskar började etableras. Huvudfokus i den yngre Emmas krönika är familjens liv och utveckling; hon skildrar faderns läkarverksamhet, moderns växande engagemang i samhälls- och kvinnofrågor, liksom syskonens uppväxt och utbildning. Hon beskriver även detaljerat hemmets utrustning och möblering – själv utbildad inom konsthantverk hade hon blick för inredning, form och färg. Som formgivare var hon under 1900-talets första decennier delaktig i utvecklingen av den finländska jugendstilen, och designade bland annat textilier och lampor som uppmärksammats som karaktäristiska för stilen.¹⁶ Hennes yrkeskarriär är emellertid förvånansvärt nertonad i familjehistorien liksom i hennes egen släktrönika. Släktrönikan skrev hon som pensionär under perioden 1955–1961.

Utgångspunkter och upplägg

I denna bok utgör Emma Saltzmans liv (f. Ruin, 1853–1934) den röda tråden. I de många citat som ingår hörs framför allt två röster, Emmas och hennes äldsta dotters, båda alltså med samma namn. I de följande kapitlen vävs deras berättelser samman med uppgifter från brev och andra dokument samt litteratur. Båda Emmornas texter är välskrivna och innehåller intressanta tidsskildringar. De kan var för sig med behållning läsas som en sammanhängande berättelse. De är dock i första hand skrivna för att dokumentera minnen och släkthistoria för kommande generationer inom familjen, och bitvis blir detaljerna inte minst kring slakten många.¹⁷ För den här boken har vi gjort ett urval av citat och referat ur de båda texterna, och i synnerhet valt att återge avsnitt som bygger på de båda Emmornas egna upplevelser av en omvälvande tid i Finlands historia. I citaten har vi valt att behålla ursprungstextens språkdräkt och stavning.

Som komplement till de båda minnesberättelserna har vi använt oss av såväl privat som offentligt källmaterial. Det turbulenta historiska skeendet inte minst kring sekelskiftet 1900 avspeglas i många av de brev inom familjen som dottern sparat. Breven mellan modern och barnen, när de tidvis vistades utomlands för studier och ferier, ger livfulla ögonvittnesskildringar av några centrala politiska händelser.¹⁸ Från denna tid finns också skrifter, artiklar och valmanifest författade av Emma, som ger ytterligare perspektiv på historien. Utöver det privata materialet har vi även tagit del av material i offentliga arkiv, liksom av såväl äldre som nyare litteratur. Här bör dock nämnas att våra möjligheter till fullständig överblick över material och litteratur i Finland begränsats av att vi inte behärskar finska.

En källkritisk reflektion är i detta sammanhang på sin plats, eftersom huvudpersonen i boken är en släkting.¹⁹ Ingen av oss har träffat Emma, men hon är ändå en person som funnits närvarande i familjen genom att hon ännu under 1960- och 1970-talen då och då omnäm-

des.²⁰ Hennes sociala och politiska engagemang var emellertid inget vi kände till, utan det har vi successivt lärt känna genom arbetet som ligger till grund för denna bok. Såväl Emmas "Minnen och anteckningar" som dotterns "En släkthronika" har länge legat i en låda i ett ärvt bokskåp från Helsingfors. Tillsammans med de samlingar av brev och dokument som hamnade i vårt hem efter dottern Emmas bortgång 1972, kom de så småningom att väcka vår nyfikenhet. Vi har strävat efter att förhålla oss kritiskt granskande till materialet, men är medvetna om att det kan vara särskilt svårt att inta ett objektivt förhållningssätt när det handlar om en släkting. Samtidigt innebär släktskapet att vi har haft tillgång till material som inte finns i allmänna arkiv eller är tidigare publicerat.²¹

Boken är indelad i fyra huvudkapitel, utöver detta inledande och en avslutande reflektion. Nästa kapitel handlar om Emmas barn- och ungdomsupplevelser fram till 1870 och utspelar sig huvudsakligen i Ryssland men också i finska Karelen, och här är huvudkällan Emmas "Minnen och anteckningar". Därefter följer vi Emmas liv som maka och mor i Helsingfors 1870–1900 i ett kapitel som till stor del baseras på brev samt på dottern Emmas "En släkthronika". I följande kapitel skildras Emmas roll i och perspektiv på de politiska förvecklingarna och händelserna under ofärdsåren kring sekelskiftet 1900. Här tecknas bilden av de kvinnoorganisationer som växte fram, och som Emma var en verksam medlem inom. Utvecklingen speglas med hjälp av arkivmaterial såsom brev, tidningsartiklar och officiella dokument från tiden, men också genom dotterns släkthronika. Det sista huvudkapitlet följer Emma och hennes familj under senare delen av hennes liv. Mot bakgrund av en turbulent samhällsutveckling, med världskrig och inre politiska förvecklingar, får vi också inblickar i Emmas fortsatta sociala och politiska verksamhet. Här bidrar Emmas egna artiklar, liksom hyllningsartiklar skrivna i samband med hennes högtidsdagar, till dokumentationen och kompletterar den bild som dottern tecknar i släkthronikan.

Inledningsvis citerade vi Emmas ord om att hennes levnadslopp ”erbjuder intet av synnerligt eller allmänt intresse”. Under vårt arbete med den här boken har vi funnit att hennes livshistoria ger en personlig ingång i en rad viktiga skeenden i en tid där ett självständigt Finland, det finlandssvenska och inte minst den finländska kvinnorörelsen tog form. Genom att betrakta händelseutvecklingen ur Emmas synvinkel kan denna bok förhoppningsvis bidra till att belysa dessa frågor ur perspektiv av såväl synnerligt som allmänt intresse.



DE RYSKA ÅREN



Det är väl knappast vetenskapligt påvisbart när hos barnet minnet kommer i funktion och för den enskilde är det svårt att avgöra vad bland ens tidigaste minnen verkligen är hågkomst av personliga intryck och vad resultatet av senare ofta hörda berättelser. På vilketdera sättet mitt till tiden äldsta minne tillkommit kan jag sålunda ej avgöra. Alltnog, det för mig tillbaka till år 1855, då jag ej var äldre än 2 år. Scenen är mina fastrars, eller rättare possessionaten Wilhelm Ristelius, den ena fasterns mans egendom Immala gård i Ruokolaks socken. Jag ser mig själv sittande uppkrupen i ena hörnet av en lång gammaldags soffa med svart tageltygsövertåg, som står vid ena salsväggen, och tvärs över rummet vandra av och an två gamla herrar, båda i schlafrock och med pipa i handen. Den ene är snarare fetlagd och har krusigt hår, den andre mager med slätrakat ansikte och lång näsa.

Så inleds Emmas "Minnen och anteckningar".¹ År 1855 låg Ryssland i krig med bland annat Storbritannien, Frankrike och Osmanska riket och Finland ingick vid denna tid i det ryska imperiet. Det pågående Krimkriget (1853–1856) utspelade sig till stor del vid Svarta havet, men även i Östersjön. Kronstadt var den ryska flottans huvudbas och Emmas far Konstantin var som kapten vid ryska artilleriet stationerad där. Emma berättar att hon en sommardag satt i sin mors famn i

ett fönster i Kronstadt när kejsaren, Nikolaj I, red förbi för att inspektera fästningen inför ett förväntat anfall. Strax därefter kungjordes att kvinnor och barn inom ett dygn skulle lämna fästningsområdet. Hastigt beslutades att Emmas mor Natalia, som väntade sitt andra barn, tillsammans med Emma och familjens barnsköterska skulle resa till Finland. Via Viborg begav de sig till Immala gård i Ruokolax i Södra Karelen som därmed blev den plats som Emma skulle förknippa med sina allra första barndomsminnen.

En annan minnesbild från samma tid är matsalen på Immala gård och i denna matsal främst dörren till köket, genom vilken jag ser mina båda fasterar, tvillingar och liknande varandra som två bär, flitigt gå ut och in. De äro klädda i mörka blårutiga bomullsklädningar med enkla linningsärmar och svart ylleschal över axlarna. Då jag sedermera som åttaårig åter befann mig på Immala, besannades dessa minnen tillfullo, utom att den fetlagda gamle herrn, min fars farbror, Jacob Ruin, ej mera fanns där och ej heller längre bland de levande.²

På Immala gård bodde Emmas fastrar, tvillingsystrarna Aninka och Katinka av vilka den förstnämnda var gift med Wilhelm Ristelius. Båda var ”typiska kvinnoforeteelser från det gamla östra Finland, enkla till vanor och livsinnehåll, helt uppgående i sina hushållsintressen och hemsysslor. Arbetet var deras livsinnehåll. All flärd och veklighet fördömdes, levnadsnjutning ingick ej i programmet.” Skillnaderna i livsföring mellan fastrarnas hem och föräldrahemmet i Ryssland blev tydliga under vistelserna på Immala och för Emma framstod fastrarerna som ”bra olika min mor och de damer jag såg och kände i Ryssland”. Det var för Emma oklart var och hur fastrarerna hade ”inhämtat den anspråkslösa portion boklig kunskap de ägde”, men hon konstaterar att de talade och skrev både tyska och svenska, liksom ”naturligtvis finska”.³ Bygden präglades av den språkblandning som framhållits som så karaktäristisk för delar av dåvarande östra Finland.

Gården låg vid sjön Immalanjärvi, i dag i utkanten av den under 1900-talet tillkomna staden Imatra, några kilometer från Finlands nuvarande gräns mot Ryssland. På Immala föddes Emmas bror Constantin den 13 augusti 1855 och Emma konstaterar att "[u]nder sin barnsäng hade min mor att utstå många svårigheter, obekant med förhållandena och van vid vida större komfort än vad som bestods eller ansågs skäligt av Immalas ägare med deras gammeldags spartanska levnadsvanor och åsikter, icke minst i sjukvård och barnavård."⁴

Tidigt i livet fick Emma alltså uppleva att skillnader i fråga om värderingar och levnadssätt fanns mellan olika delar av det stora ryska imperiet som Finland, inklusive Karelen, då tillhörde. Fastrarnas enkla hem och spartanska vanor var likafullt del i en herrgårdskultur, där herrskapet främst umgicks med andra i motsvarande ställning.⁵ När Emma räknar upp "de närmaste grannarna" är det familjer boende på olika egendomar i socknen och grannsocknarna som nämns.⁶

Familj i gränsland

Föräldrarnas äktenskap var, skriver Emma, "ett av de många, som i ett gränsland som vårt ingås av dess utom landets egna gränser tjänande söner med döttrar av ett annat land, uppvuxna i andra förhållanden och under andra inflytanden"⁷

Emmas mor Natalia, född Cronman, hade vuxit upp i ett ambulerande officershem i Ryssland. Hon kom från en släkt vars öde på många sätt var sammanflätat med den svenska stormaktstiden. En baltisk-tysk krigsman blev svensk adelsman och hans ättlingar tjänade svenska kungar på krigståg i främmande land. När Sveriges stormaktstid upphörde tog också släkten Cronmans storhetstid slut. Av familjens tidigare "betydande jordagods" i Baltikum återstod vid tiden för Em-



Emma och hennes två bröder, Constantin (f. 1855) och Waldemar (f. 1857) klädda i ryska dräkter. Detta slitna fotografi är förmodligen taget i Ryssland i början av 1860-talet och är det äldsta kända porträttet av Emma.

mas morfars Alexis Cronmans födelse, 1790, endast på sin höjd ett hus i Reval. Emmas morfar, ”en flärdlös och from son av tappra karolinska förfäder”, hade som prövad officer i ryska armén genomkorsat hela Europa bland annat i samband med Napoleonkrigen.⁸

Emmas far, Konstantin Ruin, hade som ett av sju syskon vuxit upp i ett kronofogdehem på Kiviniemi gård i Jääskis socken i sydöstra Finland, numera beläget på ryska sidan av gränsen. Han och tre bröder hade fått sin utbildning vid Finska kadettkåren i Fredrikshamn, ett lärosäte som under större delen av 1800-talet var en betydelsefull plats för upprätthållandet av sociala nätverk inom finländska herrskapskretsar.⁹ ”Detta var ju det billigaste sättet att uppfostra sönerna”, konstaterar Emma. I likhet med många andra som genomgått denna officersutbildning gick Konstantin och hans bröder sedan i rysk tjänst.¹⁰

I början av 1840-talet kommenderades Konstantin att tjänstgöra vid sin blivande svärfars Alexis Cronmans batteri. ”Som varande icke ryss och hemma från Finland, där familjen Cronman en tid vistats, samt protestant till religionen” blev Konstantin väl mottagen i sin chefs familj.¹¹ Efter några år förlovade han sig med den äldsta av familjens tre döttrar, den vackra Nadine, just hemkommen efter skolgång i det berömda Smolnainstitutet i S:t Petersburg. Men förlovnin-gen bröts snart av den unga fästmön, som inte kände sig mogen att binda sig. Hennes yngre syster Natalia tog då beslutsamt över fästmannen. När bröllopet stod emellan Konstantin och Natalia, Emmas föräldrar, var bruden endast 19 år gammal medan brudgummen var 34 år.

Även om föräldrarna var uppfostrade i liknande värderingar var de, enligt Emma, olika i temperament och läggning. Natalia hade ett livligt temperament medan Konstantin var ”en lugn och sansad natur med ett inslag av flegma”. Det var också stora skillnader i deras nationella förankring. Moderns ursprung var ”av en gammal släkt som ödet berövat allt samband med hemlandet och låtit smälta ihop till

en familj utan fosterland”. Emmas far däremot ”stod i oavbrutet samband med fädernesläkt och fädernebygd, och hans kärlek till denna fosterbygd var primitivt enkel, naturlig och orubblig. Den behärskade hans öde”, skriver Emma, och tillägger att den ”har skapat våra, hans efterkommande öden”.¹²

*[M]in tro är, att vi syskon ha det Ruin'ska släktarvet att tacka för mycket av det värdefullaste inom oss, för det som hos oss finnes av kraft och stadga i intelligens och karaktär. Vårt mödernearv synes mig vara av en helt annan beskaffenhet: det sökande, spanande, vetgiriga och livliga – det är mödernearvet i oss.*¹³

Emma som var föräldrarnas första barn föddes den 14 november 1853 i Tsarskoje Selo i staden Pusjkin söder om S:t Petersburg. Tsarskoje Selo var platsen för den ryske kejsarens sommarresidens, och Konstantin Ruin tjänade vid det på orten belägna så kallade mönsterbatteriet. Kort före Emmas födelse hade Alexander II:s enda dotter Maria fötts, och Emma berättar att ”samma läkare, som biträtt vid Storfurstinnans förlossning kallades även till min mor. Vid behandlingen begicks dock ett slarv, med vars följder min mor fick dragas.”¹⁴

Efter Krimkriget, då Emma alltså tillsammans med sin mor och bror varit evakuerad till fastrarna i finska Karelen, återförenades familjen i Ryssland. De bosatte sig i den lilla staden Suzdal i Vladimirska guvernementet där fadern utnämndes till batterichef. Här fick Emma vid fyra års ålder ytterligare en bror, Waldemar, och två år senare en syster, Natalia – kallad Tali. Staden Suzdal hade, så berättar Emma, haft sin blomstringstid under de ryska småfurstarnas, det vill säga den ryska feodalismens, tid, och då varit säte för en furstesläkt av Ruriks stam. Emma beskriver staden som en ”rent af vidunderlig företeelse med sina trettio kyrkor och kloster på omkring 15 000 innevånare”.¹⁵ Suzdal var känd som ”staden med de många supande och nära tiggargraven stående prästerna”. När församlingarna blivit

”försvinnande små” utökade prästerskapet sina inkomstmöjligheter genom att på helgdagar – små som stora – tillsammans med klockaren och kyrkotjänaren gå på ”uppbördsrond till stadens honarationeres eller annars burgna innevånare. Det gick till så att de infunno sig i hemmen med den lofliga anhängan att få läsa en bön eller afsjunga en psalm.”¹⁶

Emmas familj bodde i en rymlig våning ”inom vilken ett lifligt sällskapslif idkades”. I tamburen höll ett par ”dejourerande denstschikar” (tjänstgörande officersuppassare) vakt. För Emma och hennes bror Constantin, även kallad Costi, var det ”ett sannskyldigt nöje” att en och annan gång locka dem att komma in och ”för oss dansa sin prisjadka och göra andra oskyldiga konster”. I denna våning, skriver Emma, ”upplefde jag den tidigare barndomens olika anfäktelser, känslor och provningar. En av de bittraste provningarna var mammas ofta återkommande bortovaro på kvällarna.” Emma berättar att hon pinades av mörkrädsla blandad med en dragning till det hem-ska hon fruktade:

*När föräldrarna voro borta om eftermiddagen såg jag med fasa genom matsalsdörren in i den mörka salen med sina tre nattsvarta fönster. Då var det min av rysningar åtföljda sport att, ensam eller med bror Costi vid handen, i sporrsträck genomlöpa salen ända till dessa hemska fönster och med bävande hjärta i flygande fart återvända till den upplysta salen.*¹⁷

I Suzdal, där det enligt Emma fortfarande fanns en ganska talrik adel, ”lefdes gladeligt med middagar, baler och sällskapsspektakler både i staden och hos godsägare i grannskapet”. Som exempel på ”tidens ryska lantaristokratiska lyx” berättar hon om ett besök hos en jämn-årig Serjozja som tillhörde stadens gamla furstesläkt Dolgorukij:

Mängden av betjäning (allt livegna naturligtvis) både lakejer, daddor, husor, syfflickor, som fyllde jungfrurummet, kuskar m.m., måltiderna, den sto-

ra parken, med ett ord allt översteg den levnadsföring, som ingick i mina begrepp. Bland annat var jag full av häpnad över det sätt på vilket min lek-kamrat ständigt i hack och häl följdes av sin reputerliga dadda med ständiga förmaningar att akta skodon, kläder, gräslindor, rabatter m.m.¹⁸

Bland minnen från Suzdal finns en lång sjukdomsperiod, då Emma drabbades av tyfus, en av den tidens farligaste sjukdomar. Emma skriver dock att ”denna sjukdom betydde för mig ett stort steg i min andliga utveckling [...] under den långa konvalescensen lärde jag mig tala tyska”. Doktorn var tysk och samtalade med Emmas mor på tyska, ”hennes religionsspråk”. Han ansågs vara mycket skicklig, men hemfallen åt alkoholmissbruk. Emma berättar att familjens ekipage stod redo och väntade på att doktors fru skulle ge signal när han var så tillnyktrad att han kunde komma på sjukbesök.¹⁹

En livegen barnsköterska

I familjen Ruins hushåll fanns en rysk barnsköterska som hette Avdotja. Hon kom att följa familjen under större delen av sitt liv, men hade dessförinnan utsatts för många prövningar. Hennes tidiga levnadshistoria visar hur en livegen ung tjänstekvinna kunde behandlas vid mitten av 1800-talet. Emma återberättar historien, ”om också ej ovanlig under de förhållanden som då rådde i Ryssland, låter så pass vidunderlig i nutida öron, att den kan vara förtjänt av några rader”. Avdotjas historia har även återberättats av Emmas brorson Hans Ruin i boken *Hem till sommaren*, och vi kan förmoda att hans skildring baserar sig på Emmas.²⁰

Hennes föräldrar hörde till de livegna på en större gård, men redan som växande flicka blev hon tagen från hemmet för hos herrskapet att öka skaran av deras talrika betjäning. Hennes första befattning blev en spring-



Avdotja Grigorewna hade börjat sitt liv som livegen tjänsteflicka. Hon blev senare en älskad trotjänare i familjen Ruin. Enligt en anteckning på fotografiets baksida inleddes hennes tjänstgöring hos familjen troligen 1854–1855.

flickas, vars huvudsakliga åliggande var att sköta husbondens pipor. En gång, då denne, en stor spelare, hade sitt vanliga kortparti samlat hos sig och den lilla barfotade "Dunjaschka" sprang av och an för att betjäna herrarna, hände det att flickans ägare, som förlorat mycket och ej för ögonblicket hade disponibla pengar att sätta på bordet, erbjöd Dunjaschka som insats. Förslaget antogs, partiet fortsattes, och, innan spelet tog slut hade

den stackars flickan bytt ägare. Hon förflyttades omedelbart till sitt nya herrskap, där hon gavs som hjälpreda åt kocken, för att av honom utbildas till kokerska. Naturlig läraktighet, därtill eggad av ständig rädsla för stryk som hon ofta fick både av kocken och av frun, förvandlade inom få år springflickan Dunjascha till den skickliga kokerskan Avdotja. När sedan husets enda dotter gifte sig och hemifrån erhöll jämte övrig utstyrsel, en fullständig uppsättning tjänare, fick Avdotja följa med som köksa. Nu vidtogo hennes värsta pinoår. "Ja, mången arschinsticka²¹ bröts mot min rygg och håret revs, så halva huvudet blev bart", hörde jag den gamla ofta säga, då hon åt oss berättade sin sorgliga levnadssaga. [...] Lyckligtvis blev prøvotiden ej alltför lång. Frun insjuknade i kolera och dog. [...] Frun efterlämnade inga bröstarvingar och ett krångligt, långvarigt arvskifte tog vid. Medan tvisterna pågingo och tjänarna av ingen kunde användas, skickades de enligt vedertaget bruk ut, för att, så gott de kunde, själva förtjäna både sitt levebröd och medlen till den fastställda avgiften, "obrok", de årligen måste betala till sterbhuset.²²

På så sätt, berättar Emma, kom Avdotja i hennes föräldrars tjänst redan i början av deras äktenskap. Fastän Avdotja då endast var i trettioårsåldern såg hon ut som en gumma. Hon bar alltid en heltäckande mössa av svart siden för att dölja de kala ställena på huvudet, som var ett resultat av misshandeln. Emma berättar med stor ömhet om hur Avdotja blev hennes och hennes syskons älskade dadda.

I vårt hem blev hon allt i allo. Än köksa, än barnsköterska, än åter köksa, allt huru förhållandena krävde det. Hon hade funnit ett hem, vunnit sitt herrskaps tillgivenhet, och sitt stora förråd av ömhet skänkte hon oss barn. Vi kunde småningom ej tänka oss hemmet utan henne, och hon tänkte, tror jag, aldrig på möjligheten av en skilsmässa.²³

Hans Ruin framhåller att det var tack vare daddan som ryska blev det första språk som Emma och hennes syskon lärde sig.²⁴

Eftersom Avdotja var livegen kunde hon inte själv bestämma över sitt öde. I arvskiftet efter sin tidigare ägare betraktades hon som en ägodel bland andra ägodelar. Emma berättar vidare om vad som hände några år senare:

[P]lötsligt, vi voro då redan bosatta i Voskressenskoje, kom meddelandet att arvstvisten blivit utredd. Avdotja ägde omedelbart infinna sig hos den på vars lott hon fallit. Mina föräldrar blevo lika gripna som föremålet för denna fordran själv. Min far erbjöd sig att köpa henne. Förslaget avvisades, en köksa var just det man behövde. Goda råd voro dyra. Pappa vände sig i sin nöd till församlingens präst. Ja, denne fann verkligen en utväg. En okänd kvinnas lik hade i dagarna blivit funnet vid landsvägen – vad var då enklare än att begrava liket i vår Avdotjas namn och sända begravningstesten till den otåliga ägaren.²⁵

Emmas föräldrar ansåg sig emellertid inte kunna gå med på prästens förslag – det hade ju inneburit både bedrägeri och tillgrepp av annans egendom. De sköt i stället på hennes avresa med olika förevändningar, samtidigt som de hoppades att det väntade beslutet om livegenskapens upphävande skulle komma. Och så, skriver Emma, randades den stora dagen i mars 1861 när emancipationsmanifestet lästes upp i kyrkan: "Liksom alla i byn åhörde Avdotja manifestets uppläsande och återvände från gudstjänsten till oss som en fri människa. Mina föräldrar mottogo henne med samma glädje och tillfredsställelse som hon själv kände." Avdotja blev fri men kom ändå att stanna i familjens tjänst så länge hon levde, "avhållen och värderad av alla dess medlemmar".²⁶

”Volga-episoden”

I Suzdal fick Emmas far kontakter som lockade honom att lämna det ambulerande militärlivet och pröva en ny bana, vilket ledde familjen än längre österut:

I Susdal blev min far bekant med en rik därvarande köpman Sacharoff, som just då anlade en fabrik för tryckta kattuner (eller perkal, som det även kallades)²⁷. Pappa lät sig frestas att teckna några aktier, vilket åstadkom ett visst närmande. Sacharoff var en fullständigt obildad rysk kupetz med helskäggs och lång kaftan. Huru det nu gick till, så förstod denne råde, sluge man att imponera på vår godtrogne far därhän, att han inlät sig med honom och en viss Isakoff, adelsman från Kostroma och sympatisk karl för resten, i ett vida större företag än perkalfabriken.²⁸

Det handlade om inköp av vidsträckta ryska skogar, som skulle avverkas och flottas ned för Volga till Kaspiska havet. Projektet blev verklighet, skogen köptes och Emmas far åtog sig att på ort och ställe övervaka avverkningen och följa med flottningen. Han begärde avsked från sin officerstjänst och familjen förberedde sig för att flytta till Voskresenskoje, en by belägen vid floden Vetluga. Byn låg i Makarjevskas kretsen av guvernementet Nizjnij Novgorod, cirka 400 kilometer öster om Suzdal. Resan till Voskresenskoje blev för Emma ett outplånligt barndomsminne:

[Vi] begåfvo oss midt i vintern, instufvade i en innanför med vargskinn klädd "vosok" (ett helt och hållet täckt åkdon på medar) och åtföljda af några släddar för bagage och betjäning, i tämligen långsamma dagsmarscher från poststation till poststation till vår nya bestämmelseort. [...] så en plötslig rast vid gästgifveriet, villervallan som ett så mångtaligt herrskaps ankomst åstadkommer, samovaren, vägkostens framtagande, arrangemang-

*erna till natten på bänkar, soffor och golf – allt detta står som en underlig dröm upp i erinringen!*²⁹

Emmas mor Natalia genomförde resan tillsammans med sina fyra barn, Emma, Costi, Waldemar och Tali. En gammal "soldat-denstag" tog hand om "alla de oundvikliga trakasserierna med gästgivare och skjutskarlar". Med på resan var även barnsköterskan Avdotja samt Talis amma. Den senare var, skriver Emma, en vacker bondkvinna som "blef ett tacksamt objekt för min unga litterära ifver. Jag läste nämligen så flitigt för henne ur en poetisk läsebok och lyckades därigenom så väl väcka hennes slumrande poetiska instinkt, att hon vid sin slutliga skilsmässa från oss stal boken – och det ehuru hon ej kände en bokstaf"³⁰ Berättelsen kan ses som ett tidigt exempel på den bildningsiver som kom att karaktärisera Emmas liv.

Emmas far som rest i förväg mötte familjen i staden Nizjnij Novgorod där en stor marknad pågick. Emma minns att hon och lilla Tali fick var sin bahytt kantad med svandun, en ljusröd och en blå. Hon summerar att denna resa förde med sig många "oförglömmeliga sensationer" och tillägger: "Långt senare, då vi i kurslädar färdades på tavastländska vintervägar över frusna sjöar och genom snötyngda skogar till julkalas hos avlägsna grannar, återsåg jag hos mig stundom förnimmelserna från resan år 1860."³¹

Sällskapet anlände slutligen till den stora byn Voskresenskoje vid stranden av Vetluga, en av Volgas större bifloder. Emma reflekterar över ortens karaktär:

*De äro ganska ståtliga, dessa Wolga-områdets kommersiella byar och mången finsk köping skulle förlora på jämförelsen! Deras rikedom ligger ej så mycket i jordbruket som i de omätliga, härliga skogarna, med hvilka vi framdeles fingo göra närmare bekantskap på mer än ett sätt.*³²

Voskresenskoje var ett handelscentrum för en ganska vidsträckt

landsbygd. På större torgdagar fylldes torget med ett "brokigt virrvarr af lass, varor och i olika nationaldräkter klädda försäljare". Bland dem märktes "tcheremisserna"³³ som Emma benämner "våra stamförvanter". De var vintertid helt vitklädda, berättar hon, och när de kom från sina "usla byar" djupt in i skogen hade de med sig lass med harskinn som de slumpade bort för otroligt billiga priser. "[S]nart blef äfven stoppningen i våra barnplagg till vår stora synnerliga förnöjelse ersatt av hvitt mjukt harskinn."³⁴

Byn låg på mark som tillhörde en adlig godsägarfamilj Nemtjinov bestående av en gammal änkefru och hennes tre fullvuxna, ogifta söner. Bara den äldste av dem, Vladimir, bodde på godset medan de yngre föredrog stads- och militärlivet och dök upp endast "då kassan var tom eller hälsan ej ville stå bi". Modern hade förgäves försökt locka dem att stanna på godset genom att låta dem uppföra "ganska lyxösa byggnader med biljardsalar, parkanläggningar o.s.v., där de kunat njuta af dåtida godsherrars sorglösa och yppiga schlaraffenlif".³⁵

Byggnaderna stod öde och tomma och blev för åttaåriga Emma "gåtlikt tjugusande föremål [...] för min sagospäckade barnafantasi".³⁶ Änkefru Nemtjinov bodde tillsammans med en ung sällskapsdam och lämnade sällan sin "med all landtlig komfort inredda våning, dess verandor eller de vidlyftiga park- och trädgårdsanläggningar, som sträckte sig bortom byggningen ända till flodens branta strand." Här härskade hon över en ansenlig stab av tjänstefolk och kunde lyfta inkomster från utarrenderingen av jordlotter och byggnadstomter till byns icke livegna invånare. Vladimir Nemtjinov, som var den som skötte godset, bodde vägg i vägg med sin mor i en betydligt enklare ungarlsbostad. Liksom sina bröder hade Vladimir varit militär och "mer eller mindre grundligt smakat på njutningens bågare" men han var, skriver Emma, "en af de goda naturerna, hvilka af skadan blifvit visa".³⁷

En stor del av byns befolkning utgjordes av godsets livegna underlydande. Även några av distriktets tjänstemän var bosatta i byn som

hade läkare, apotek och, enligt Emma, "en prydlig kyrka". I centrum fanns ett torg där kyrkan och prästgården låg på ena sidan, apoteket och handelsbodar på den andra, och godsets ståtliga karaktärsbyggnader mitt emot platsen där byns huvudgata mynnade ut. Huvudgatan var, berättar Emma, till största delen bebyggd med tvåvånings trähus som beboddes av burgna men livegna bönder. Husen skildes från gatan genom en smal, med staket omgiven plantering, som bestod av en rad buskar utmed staketet och en smal sandgång. Framför staketet fanns en lång bänk som på sommarkvällarna var en samlingsplats för familjerna och deras gäster. Emmas familj flyttade in i övre våningen i ett hus vid torget medan värdfolket med söner, döttrar, svärsöner, svärdöttrar och barnbarn bebodde nedre våningen.

Roligt var att om sommaren åse bondeungdomens dans om söndagskvällarna på torget utanför vårt hus. Det var den ryska ringdansen (chorovod) med sång, under vilken enskilda mitt i ringdansen utförde sina karaktäristiska figurer. Bondflickornas sarafaner³⁸, brokiga band i flätorna samt rikedomerna av färgrika glaspärlor kring deras halsar, pojkarnas av skrik beledsagade prisjädka – allt var måleriskt och fullt av liv.³⁹

I huset intill bodde doktorn som hade två små söner. Vid torget bodde också apotekaren med två lite äldre söner som blev lekkamrater till Emma och hennes bror Costi. Våningen som Emmas familj disponerade bestod av fyra stora rum samt tambur och kök. Väggarna saknade tapeter och brädfodring, golven var omålade men eldstäderna imponerade med sina ansenliga dimensioner.⁴⁰ Ett av rummen delades av en enorm ugn med så kallad "leschanka", en från ugnen utgående murad liggplats. Föräldrarna hade sina sängar i ena delen av rummet och Emma sov i den andra. De övriga barnen bodde i rummet bredvid, som hade utgång till köket. Intill familjens kombinerade sal och matsal låg enligt Emma "pappas rum".⁴¹

Värdfolket i familjens hus var en bondfamilj Bolsjekov, som liksom många andra i byn tillhörde vad Emma benämner "de gammaltroendes eller 'starovjerernas' sekt".⁴² Ibland hände det, berättar Emma, att värdfolket och andra bondfamiljer var borta och våningarna stängda – och då viskades det bland betjäningen att de begett sig djupt in i skogen för att med trosfränder "begå sin andakt och undfå nådemedlen".⁴³

De stora skogarna fick Emma lära känna när familjen under sommaren 1861 på fru Nemtjinovs förslag flyttade till en villa som låg i en milsvid skog. Villan hade uppförts av henne till sonen Vladimir då han kommit hem från stora världen, drabbad av lungsjukdom. Nu blev den sommarbostad för familjen Ruin som under vintern utökats med dottern Ida.

I själva verket låg villan isolerad från all beröring med mänskligheten. [...] Men skogen inpå näsan, en stor, ståtlig, oändlig skog, som tycktes stå där oantastad av människohand och obeträdd av människofot. Och vilken rikedom på skogsbär och vilken outtömlig tillgång på svamp. [...] Hela familjen gjorde dagslånga svamputflykter till skogen. Småbarnen buros omväxlande av tjänarinnorna och av pappa, smörgåsar och mjölk utgjorde vägkost. Av svamparna fick plockas, i anseende till svårigheten att forsla bytet hem, endast de bästa sorterna och de felfriaste exemplaren. Mamma fick ändå mer än nog att salta, sylta, marinera, torka m.m. Det är där vi alla lärde oss att vara kräsna och ratiga gentemot svamp i allmänhet och att gilla endast en del av den vara som är allmänt gängse här. Våra stora utflykter togo någon gång en rent av hotfull vändning. Jag glömmer aldrig en, då pappa absolut tappade riktningen och vi i timtal vid allt mera tilltagande skymning kretsade i skogen [...]. Det behövdes pappas lugn och självbehärskning för att, med ett barn på ryggen och åtminstone en tung svampkorg i händerna, hålla oroliga sinnen i styr och ej tappa koncepterna. Nästan i fullständigt mörker funno vi slutligen hemvägen. Jag misstänker att en stor del av bytet den gången lämnades kvar i skogen.⁴⁴

Radikala frihetstankar

De åren familjen vistades i Voskresenskoje var i Ryssland en orolig, jäsande, förväntansfull tid, skriver Emma. Under den till synes lugna ytan jäste frihetsidéer.

*Det var ju tiden före Alexander II:s stora reformer, då slavemancipationen spökade i allas hjärnor och motsågs av en del med längtan, av en annan del med bävan. Det var nihilismens tid. Turgenew hade just utgivit sina "Fäder och söner", Alexander Herzen utsände från London i tidskriften Kolo-
kol sina stridsrop mot despotism, obskurantism och all slags slentrian.⁴⁵*

Den ryske författaren Ivan Turgenjev (1818–1883) var den som införde beteckningen nihilist på 1800-talets ryska radikaler.⁴⁶ Hans roman *Fäder och söner* väckte stor uppståndelse och Emma minns att den "lästes högt och diskuterades, medan jag satt i någon undanskymd vrå".⁴⁷ I boken ställs en yngre revolutionär och nihilistisk generation emot en äldre. Huvudpersonen är den unge läkaren, Jevgenij Bazarov, materialist och nihilist som samtidigt i det tysta hjälper fattiga och sjuka och slutligen dör ung, smittad av tyfus.⁴⁸ Som författare ansågs Turgenjev under sin levnad vara den främste av de ryska realisterna och var den som först fick sitt genombrott i övriga Europa. Senare hamnade han i skuggan av Leo Tolstoj och Fjodor Dostojevskij. Han kom från en adlig släkt och växte upp på ett stort gods på ryska landsbygden men tillbringade en stor del av sitt liv i Tyskland och Frankrike.

Alexander Herzen (1812–1870) var även han son till en rik godsägare. Han studerade fysik i Moskva, var en tid anställd på inrikesministeriet men arresterades i unga år för frispråkighet. Han lämnade Ryssland 1847, flyttade till Paris och senare London, där hans hem blev en mötesplats för ryska revolutionärer. År 1857 började han utge tidningen *Kolokol* (Klockan) i vilken han angrep ryska samhällsför-



Redan som ung flicka kom Emma i beröring med radikala tankegångar som vid denna tid cirkulerade i Ryssland. Här väcktes hennes intresse för att kritiskt granska samhället omkring sig.

hållanden och förespråkade avskaffande av livegenskapen. Tidningen trycktes i stora upplagor och smugglades in i Ryssland där den lästes flitigt, och anses ha haft stor betydelse för livegenskapens upphörande.

Alexander Herzens självbiografi som utkom i flera delar och tidigt översattes till engelska, tyska och franska har karaktäriserats som en blandning av autobiografi och analys av social, politisk och ideologisk utveckling. Det är tydligt att också Emma tog intryck av boken. I "Hågkomster från mina nomadår" skriver hon att den svenska översättningen av Herzens memoarer som då nyligen utkommit fick "länge oberörda strängar att åter vibrera". Hon berättar vidare att författaren och hans klockas "manande toner höllo opinionen i fäderneslandet vaken, ja behärskande den delvis. Dessa toner spela in äfven i mina minnen från den tid, då en medveten kritik öfver den omgifvade verkligheten först vaknade hos barnet."⁴⁹

I Voskresenskoje var godsägarsonen Vladimir Nemtjinov den "lifvande och ledande anden" i en grupp som läste och diskuterade Turgenjevs och Herzens publikationer. När Emma beskriver godsägarsonen anknuter hon till romanen *Fäder och söner* när hon säger att han var "[t]jillhörande 'sönerna' till världsåskådning men behållande de adliga 'fädernas' yttre hyfsning och form". Han var, skriver hon, "fri från de senares fördomar utan att skatta åt de förres cynism".⁵⁰

Kring Nemtjinov, "en sympatisk typ af den frisinnade, upplyste rysen", samlades en liten grupp i vilken Emmas föräldrar ingick. När man möttes i familjen Ruins hem satt den 8-åriga Emma och lyssnade. För henne var gruppleddarens "hejdlöst nihilistiska utbrott" förfärliga händelser.⁵¹ Från läsningen av *Fäder och söner* minns hon att "Bazaroffs ateistiska satser skrämde min fromma barnasjäl måhända mer än något annat". Herzens tidning *Kolokol*, som importerades av Nemtjinov, cirkulerade under "iakttagande av all nödig hemlighetsfullhet". Emma förstod till att börja med inte så mycket, skriver hon,

men tillräckligt mycket för att få ”intrycket av något hemlighetsfullt, hotande som var i görningen”.⁵²

*Talet om hemliga sällskap och sammansvärjningar, om eldsvådor förorsakade i terroristiskt syfte och dylikt jagade upp min barnsliga fantasi och läto mig mången gång vakna om natten, darrande för att även den gård vi bebodde vore märkt med det brännbara ämnet, som smordes, hette det, på hatade reaktionärers portar för att vid solens första strålar slå ut i full låga.*⁵³

I gruppen ingick också doktorn och hans fru samt ett godsägarpar, herr och fru Levasjov, vars egendomar gränsade till Voskresenskoje. De representerade ”en egendomlig, men i Ryssland kanske ej så ovanlig blandning af aristokrati och radikalism”.⁵⁴ Emma berättar följande dramatiska episod:

En dag kom N-ff mycket upprörd till min mor och bad henne skyndsamt följa med till fru L-ff. Ur deras samtal förstod jag, att hennes man misstänktes för delaktighet i något slags politiska stämplingar, och det gällde att förbereda henne på möjligheten af en husvisitation samt förmå henne till vissa försiktighetsmått. [...] Fru L-ff's svar blef storslaget: ”Jag vore stolt att se min man i galgen för den goda sakens skull!” Detta var otvifvelaktigt en fullt uppriktig ögonblicklig impuls.⁵⁵

Greve Levasjov ansågs ha mycket avancerade politiska och sociala åsikter, men, säger Emma, ”jag lämnar därhän i huru hög grad dessa blott voro en tribut åt tidens modärna jargon eller möjligen en eftergift för hustruns energiska påvärkan”.⁵⁶

Han var aristokrat till utseendet och bibehöll sin elegans äfven i den af herrarne på orten, efter N-ff's recept, adopterade hvardagsdräkten: en något förfinad variant af den franska arbetarblusen, förfärdigad af mjuk, brun

*flanell, med bälte och med den ostärkta hvita skjortkragen viken öfver linningen.*⁵⁷

Emmas beskrivning och analys av fru Levasjov är värd ett längre citat. Hon var, skriver Emma, en högst egen företeelse:

Bildad, rik, af ansedd familj, uppträdde hon som en af dessa typiska, frigjorda ryska kvinnor, hvilka vi äro vana att beteckna med namnet nihilist-skor. [...] Vanan att äga och härska samt ovana vid arbete och en total brist på system och logik i tanke och känsla underminerade hennes i sig själf ädla och goda ansatser och reducerade dem till värdelösa hugskott och inkonsekventa försök.

*Fru L-ff föraktade principiellt allt yttre prål, allt som blott snuddade vid begreppet kvinnlig fåfänga. Hon hade håret kortklippt, gick klädd i korta kjolar och lösa tröjor – begagnade om vintern storstöflar och kort fårskinns-päls utan öfvertyg, på bondmanér. Hon bebodde visserligen egendomens präktiga, gamla karaktärsbyggnad, men försmådde äfven i rummens inredning all prydnad såsom något irrationellt och hinderligt för viktigare och allvarsammare sysselsättningar och intressen. Med allt detta var fru L-ff ej utan distinktion i sitt uppträdande, den distinktion som bildning i fören- ing med stark omedelbarhet alstrar, och deras hemlif, ehuru beröfvadt all grannlåt, gjorde ett otvetydigt intryck af rikmannalif.*⁵⁸

Paret hade två små döttrar, då fyra och fem år gamla. Tillsammans med en sköterska bodde flickorna i en skild flygelbyggnad. Grevinnan förklarade för Emmas mor, som förundrades över att flickorna inte bodde med sina föräldrar, att en tjänarinna var god nog så länge barnen bara behövde fysisk vård, men ”i sinom tid skulle modern nog öfvertaga ledningen af döttrarnas psykiska uppfostran och utveckling”. Emma konstaterar dock att när grevinnan senare födde en son kastade hon plötsligt alla ”bokliga, folkbildnings- och andra mer eller

mindre abstrakta intressen tvärt åt sidan” och ”hängaf sig hejdlöst och ensidigt åt uppfyllandet af de första modersplikterna, ställande sig till föredöme bondkvinnan, den sunda, naturenliga modern!”⁵⁹

Mötena i Voskresenskoje blev, skriver Emma i sina ”Minnen och anteckningar”, ”min första beröring med konspirativ stämning; den nästa beröringen lät vänta på sig omkring 40 år”. Dessa första intryck kom att bli betydelsefulla i hennes liv, men själv framhåller Emma att de fick ännu större betydelse för hennes mor som vid denna tid ännu inte hade fyllt trettio år. För Natalia Ruin som hade vuxit upp i ett traditionellt hem med en religiöst lagd far, blev det hon upplevde i Voskresenskoje ”ett fullkomligt nytt evangelium”. Hon deltog med liv och lust i den nya tidens såväl litterära som politiska intressen. Emma menar att särskilt umgänget med Vladimir Nemtjinov blev ”fruktbärande på hennes tankeliv”.⁶⁰ Modern var intresserad av pedagogiska frågor och Nemtjinov gjorde sitt bästa för att göra henne bekant med allt det nyaste nya i den vägen, bland annat en pedagogisk tidskrift benämnd *Läraren*. Tidskriften argumenterade enligt Emma för rationaliserande reformer och gjorde bland annat försök att tillämpa en förenklad rysk rättstavning.⁶¹

Att omdaningsivern var påtaglig framgår tydligt av Emmas beskrivning, och stämningen blev särskilt optimistisk under våren 1861:

*[K]änslornas vågor gingo höga, tills ändtligen dagen inträffade, då emancipationsmanifestet högtidligen upplästes i byns kyrka – att detta i landsorten skedde långt efter den 19 februari är bekant. I mitt minne framstår denna dag som en vacker vårdag med högtidsklädda folkskaror rörande sig längs torget på väg från kyrkan till det N-ffska huset för att med knäfall och handkyss tacka sina f.d. ägare för deras medvärkan till det kejserliga nådebeviset!*⁶²

Dagen gjorde ett särskilt starkt intryck på Emma och hennes familj

eftersom deras dadda Avdotja var en av dem som efter ceremonin i kyrkan kunde återvända till familjen som en fri människa.

Emancipationsmanifestet utgjorde dock snarare en början än en avslutning på befrielsearbetet, konstaterar Emma. Ordandet av jordägoförhållandena "var ett problem som kräjde tid, men framförallt mycken god vilja och mycket uppofrande arbete". Nemtjinov var enligt Emma en av relativt få godsägare, som hade både vilja och förmåga att omsätta ord i handling. Han kom så småningom att verka som fredsdomare och medverkade till de invecklade överenskommelser som träffades mellan jordägare, bönder och staten.⁶³

"Ett nytt avsnitt av tillvaron"

Våren 1862 blev det ett oväntat och hastigt slut på det äventyr som Emma i sina minnen benämner "Volga-episoden". Då uppdagades nämligen att de skogar som fadern och hans kompanjon inköpt sedan tidigare var pantsatta hos kronan. All avverkning avbröts och "som konsortiets representant på stället var pappa härmed försatt i en ytterst pinsam situation". Ärendet blev domstolssak och processen pågick i åratal. När det stod klart att det inte längre fanns något skäl att stanna i Voskresenskoje beslutade familjen ännu en gång att ta sin tillflykt till fastrarna på Immala gård i Ruokolax.⁶⁴

Efter två års uppehåll i den ambulatoriska tillvaron gällde det, skriver Emma, att återigen packa familjens bohag, och lasta det på vagnar för en "rätt komplicerad familjeutvandring". Familjen, som vid det här laget omfattade fem barn, skulle transportera sig med lastkärror till Nizjnij Novgorod för att därifrån resa med den nyligen öppnade järnvägen till Moskva. Men de hann knappt inleda sin färd innan det långa tåget av kärror och åkdon hejdades av ortens kronofogde och länsman som meddelade "förbud för pappa att lämna orten". Efter mycket parlamentering fick han emellertid möjlighet att föl-

ja familjen till tågstationen, där Emma och hennes syskon i sällskap med mamma och pappa för första gången tog plats i en järnvägs-vagn. Några av barnen hade kikhosta, vilket ”göt malört i vår första järnvägsfärd, ty under natten bultades det i väggen både från höger och vänster och stackars mamma fick hålla tillgodo med mindre artiga tillmälen, med ilskna råd att hålla sig hemma med sjuka barn”. Så småningom anlände de dock lyckligt till Moskva. Efter ett uppehåll och ett par dagars vila fortsatte järnvägsfärden till S:t Petersburg längs Nikolajbanan. Syskonen hade kryat på sig och gladde sig nu åt livet och rörelsen på tåget. Emma minns bland annat försäljare av olika slags kringlor som kom in i vagnarna vid stationerna – ”allt detta var så nytt, så oändligt roligt”. I S:t Petersburg tog familjen liksom vid tidigare besök in på Hotel Kaiser på Vasilij Ostrov, och där passade de troligen också på att träffa både moster Nadine och morbror Alexej.⁶⁵

*Till Wiborg foro vi med ångbåten ”Viktoria” och fortsatte därifrån med Immala-vagnen jämte nödiga lastkärror till Immala. Överfarten över Vuoksen med Siitola-färjan var en stor sensation, ej utan kuslighet, då vi sågo en av de avspända hästarna, den bångstyriga gula Leo, störta ner i den strida strömmen. Men Leo var van vid sådana äventyr och sam i land lika lyckligt som vi kommo dit med färjan.*⁶⁶

På Immala började ”ett helt nytt avsnitt av vår tillvaro, med nya vanor, fordringar, lärdomar, m.m.” Fastrarna var enligt Emma kloka kvinnor som själva fått mycket lite av boklig bildning, men de kunde tala och skriva såväl tyska och svenska som finska.⁶⁷ De skötte sitt hushåll med hjälp av en enkel bondflicka och extra hjälp för större arbeten. Emma och hennes syskon fick på Immala inblick i åtskilliga sysslor, såsom ljusstöpning, kardning och spinning av de egna fårens ull. Genom kontakter med lokalbefolkningen, huvudsakligen ”gamla aktade ortsbor” lärde Emma känna karelska seder och språket inklusive



Emmas fastrar Aninka och Katinka bodde på Immala gård, belägen vid nordvästra stranden av sjön Immalanjärvi i Södra Karelen. Gården blev en reträttspunkt när familjen Ruin hastigt behövde lämna Ryssland. Detalj av karta från 1852.

traktens typiska ”tysk-svensk-finska rotväliska”. Det blev en påspädning av tidiga barndomsintryck av enkla vanor, flit och allvar, om än i herrskapstappning. Emma minns hur hon ibland fick följa med när fastrarna ”foro på eftermiddagsbesök till sina vänner”. Ett mer avlägset besök, hos en lagman Lavonius, gjorde intryck på henne: ”Detta hem stod i kulturellt och troligen även i ekonomiskt avseende ett trappsteg över Ruokolaks societetsnivå, det märkte instinktivt även barnet. Där kändes luft utifrån, allt tog ledigare, friare former.”⁶⁸

Denna vinter vidtog min undervisning på allvar. Läsa kunde jag redan flytande både ryska och tyska och även skriva. Dessutom hade pappa i Vos-

skressenskoje någon gång roat sig med att låta mig räkna (ibland på det, som på ryska kallas "stscheti", den även i Finland då och då påträffbara räkneramen med kulor i olika färg trädde på metalltrådar). Nu lästes tabulan, katekesen och bibliska historien, ryska och tyska och även litet geografi med jordglob. Åt mig förskrevs även en tysk barntidskrift "Herzblättchens Zeitvertreib" redigerat av Tekla v. Gumpert, som blev min käraste sysselsättning och en sannskyldig visdomsgruva för 9-åringen.⁶⁹

Svenska språket var ännu ganska oprövat för Emma. Sommaren 1863 fick hon emellertid tillfälle att bekanta sig med språket i samband med att hon följde med sin mor Natalia till Helsingfors, där modern uppsökte läkare för en gammal förlossningsskada och blev inlagd för operation på gynekologiska avdelningen i Gamla kliniken. Under tiden hade Emma tillfälle att lära känna Helsingfors. "Man kan fråga sig huru mamma och jag redde oss med språket i Helsingfors, ty egentligen kunde ingendera svenska", kommenterar hon. Modern åtföljdes av en privatsjuksköterska, fröken Konst, som hade fått detta uppdrag "emedan hon kunde tala ryska". Emma själv tillbringade till en början dagarna hos en familj i bekantskapskretsen med jämnåriga barn "där tyskan var fullt lika hemmastadd som svenskan". Senare under sommaren, när den tysktalande familjen Boisman rest utomlands fick Emma några privatlektioner i svenska språket. "Detta var förståndigt och för mig roligt, men tog ett hastigt och sorgligt slut", på grund av att Emma drabbades av svår scharlakansfeber. Något försenade kunde mor och dotter, båda återställda, i augusti gå ombord på ångbåten till Viborg för att återvända till Immala, om än tillfälligt. Väl framme vidtog nämligen förberedelserna för att familjen ännu en gång skulle flytta österut.⁷⁰

Åter till Ryssland

Under de ett och ett halvt år som familjen tillbringade i Finland var Emmas far upptagen med att avveckla skogsaffärerna och att söka återinträde på den militära banan, vilket var förknippat med otaliga resor och uppvaktningar. Till slut erbjöds han genom en kamrat från kadettiden, Carl August Standertskjöld, anställning vid en gevärsfabrik som några finska officerare arrenderade av ryska staten. I september 1863 återvände således familjen Ruin till Ryssland, nu till garnisonsstaden Tula söder om Moskva. Där väntade en stor våning i stadens centrala del på dem.

Miljonnaja var, om jag så får uttrycka mig, de rika köpmännens privatgata, bebyggd till största delen med större stenhus, mest i två våningar med frontespis, stor gårdsplan och djupast inne en trädgård, om möjligt med lusthus och gunga. På flere gårdar funnos en smedja och en butik, där de hemgjorda metallvarorna såldes. Tula är ju smedernas stad och en stor del av de rika köpmännen var utgången ur skrået.⁷¹

Staden Tula, vars centrala delar hade anor från medeltiden, hade en tornprydd, befäst stadsmur runt det område som kallades Kreml. Gevärsfabriken var belägen mittemot Kreml, på motsatta sidan av floden Upa, och bestod av gula stenhus i flera våningar. I Tula bodde redan vid familjens ankomst Emmas mormor Amalia och hennes yngsta dotter Sofie. Morfadern Alexis hade gått bort fem år tidigare.

Den 17 sept. 1863, då vi för första gången vaknade i Tula, vår vistelseort för de närmaste 7 åren, var vädret varmt, sommarlikt. Minst hälften av Rysslands kvinnliga befolkning firar den dagen sin namnsdag, ty det är de tre heliga systrarnas; Nadeschda, Vera, Ljubow, deras moder Sofias och deras tjänarinna Agaphoklea's dag. I de kvinnliga läroverken brukade man hava lovdag, ty pulpeterna stodo ohjälpligen tomma. Då nu moster Sofie

hörde till dem, som firade den dagen, begav sig mamma med Costi och mig i god tid dit på gratulation. Mormor och moster Sofie, i vit med blått broderad musslinsklänning, med blått sidenskärp om livet, togo emot oss. Efter all Ruokolaks enkelhet föreföllo mig båda ofantligt eleganta. Bror Costi, som då gjorde sin första bekantskap med vår stränga mormor, inledde den på ett högst eget sätt; han fick tag i mormors vida kjolfåll och började, hållande den i handen, snurra omkring gumman, som först blev förargad, men slutligen, snurrande ofrivilligt själv omkring, ej kunde annat än brista ut i skratt.⁷²

Låt oss stanna för ett ögonblick vid Emmas mormor Amalia, vars öde på olika sätt speglar det faktum att en svenskättad och tyskspråkig familj i den tidens Ryssland hade ett långt ifrån okomplicerat förhållande till det ryska. Emma karaktäriserar sina morföräldrar som "ett omaka par, morfar flärdlös och stilla, alltigenom god och saktmodig, mormor klok, härsklysten, livfull, sträng i omdömen och i principer och passionerad i sin moderskärlek". Tidigt i äktenskapet hade två söner dött i späda ålder, till moderns stora sorg. De tre döttrarna Nadine, Natalia (Emmas mor) och Sofie samt sonen Alexej nådde alla vuxen ålder.⁷³ Alexej fick som sin far en militär utbildning, gjorde en snabb karriär och blev tidigt befördrad till överste. Under sin studietid rörde han sig i vetenskapliga, litterära och konstnärliga kretsar, och hade därmed enligt Emma "vuxit ut ur den trånga livssyn och de inskränkta intressen, inom vilka det ryska provinsiella garnisonslivet rörde sig".⁷⁴ I S:t Petersburg lärde han känna en överste Weber och dennes bildade och konstintresserade familj. Alexej och dottern Lydia blev snart förälskade i varandra. Emma berättar:

Allt tedde sig sålunda gynnsamt. Morbror för för att be om sin mors bifall, men nu blev det annat ljud i skällan. För det första var han endast 25 år gammal, medan, enligt mormors princip, en karl aldrig borde gifta sig före 30 år. För det andra var Lydia av grekiskortodox trosbekännelse, vilket

medförde att de ungas barn även skulle tillhöra denna kyrka och att släkten bleve förryskad. Detta var i mormors ögon ett absolut hinder.⁷⁵

Modern vägrade hårdnackat att välsigna sonens planer på äktenskap. Hon ställde som villkor att Alexej skulle vänta till han fyllt 30 år, så skulle hon sedan överväga saken. Att invänta moderns välsignelse under en femårig förlovning var emellertid enligt Emma otänkbart: "för ryska begrepp var ett dylikt uppskov oerhört och oantagligt". Alexej bönade och bad, och även hans systrar försökte tala modern till rätta, men förgäves. Förbittrad reste han tillbaka till sin Lydia och de gifte sig snart därefter, med förhoppningen att modern skulle ändra sig "inför ett fait accompli".

Men när han med sin unga hustru infann sig i Tula blev han icke mottagen och modern slungade ut mot dem (som det då hette) sin förbannelse. Hon återsåg dem aldrig och frågade sedermera aldrig efter honom och hans familj.⁷⁶

Systrarna fortsatte att hålla kontakt med sin bror, som de kallade Lescha. Han och Lydia bosatte sig senare i Moskva där Emma vid två tillfällen besökte dem. Deras äktenskap blev enligt Emma lyckligt och de fick tre barn, som dock aldrig skulle träffa sin farmor. "Den stackars gumman berövade sig sålunda, utan varje giltigt skäl, fröjden att famna en sonson, som föddes innan hon dog."⁷⁷ Långt senare fick Emma veta att Alexejs och Lydias två söner kom att bosätta sig på olika orter i Ryssland, båda ogifta och barnlösa. Dottern Olga bildade visserligen familj, men likafullt betraktades släkten Cronman, utifrån tidens patriarkala synsätt, som utdöd.

Mormors onda aningar hade gått i fullbordan. De sista avkomlingarna [...] av baltiska jorddrottar och svenska krigare slutade som ortodoxa i det vida Ryssland utkastade anspråkslösa existenser, vilka [...] trots allt stodo iso-

lerade inom ett samhälle, med vilket de hade inga djupare gående förbindelser.⁷⁸

Efter makens bortgång och när de övriga barnen lämnat hemmet blev dottern Sofie ensam kvar som sällskap till mormodern. ”Under dessa förhållanden blev moster Sofie för sin mor outhärlig och denna koncentrerade sin lidelsefulla naturs hela förmåga av ömhet på detta sitt yngsta barn” skriver Emma, men konstaterar också att ”denna ömhet var en despotisk moders ömhet”. För Emma var det uppenbart att Sofie led både mentalt och fysiskt av moderns överbeskyddande omsorger. När Emmas familj flyttade till Tula innebar det en lättnad för Sofie, som kunde tala ut inför sin syster Natalia, och tillfälle till umgänge med andra än modern. När Sofie 1867 insjuknade i ”en häftig lungkatarr” rekommenderades hon av husläkaren, som väl kände till familjeförhållandena, en tids vila på landet i avskildhet från modern. Emmas mor Natalia fick det delikata uppdraget att förklara för sin mor att Sofie skulle följa med henne till familjens sommarställe och att moderns närvaro inte var önskvärd. ”Det hade varit lyckligt, för min mor åtminstone, om läkaren eller min far åtagit sig saken”, konstaterar Emma, för följderna blev ödesdiga.

Systrarna reste därpå ut till landet, utan att fatta hela innebörden av vad som skett. Den som fattade det och även drog konsekvenserna därav var mormor. När hennes trogna Mascha (f.d. livegen) följande morgon skulle gå in i sin matmors sängrum, fann hon dörren låst inifrån och erhöll intet svar på knackningar och tillrop. [...] Dörren fick brytas upp, mormor låg livlös i sin säng och en tömd opiumflaska hittades i kakelugnen.⁷⁹

Det var Emmas far som tillsammans med husläkaren fann mormodern död i sin säng. När moster Sofie och Emmas mor fick veta vad som hänt reagerade de med ”förfäran, blandad med förbittring över detta våldsamma, i deras ögon orimliga svar på ett berättigat yrkan-

de”. I ett försök att förstå mormoderns drastiska reaktion söker Emma förklaringar i historien:

Den som ser sakerna i längre tids perspektiv kan måhända lättare fatta, att denna helstöpta, passionerade natur, med ett psykiskt arv från livegenskapens makt- och våldstid, van att härska utan att röna motstånd, ej förmodade böja sitt styva sinne till eftergifter och foglighet. Men hon ägde mod och kraft att bringa ett stort och helt offer för sitt älskade barns väl – och det gjorde hon. Hennes barn sågo nog saken i ett annat ljus, som kastade en mörk skugga på modern och hennes minne.⁸⁰

Vardag och helg i Tula

Efter några år i Tula hade Emmas far fått erbjudande om att som ”chefs-adjoint” bli delägare i fabriken, och i samband med faderns befordran flyttade familjen vintern 1866 från stadens centrum till en våning på fabriksområdet. Den nya våningen var rymlig men ”allt annat än bekväm”, då den bestod av ombyggda verkstadslokaler.⁸¹ Familjens umgängesliv blev livligare i den nya bostaden. På nyårsdagen kom och gick gratulanter hela förmiddagen vilket ”gav åt årsskiftet prägeln av något särskilt viktigt och högtidligt” minns Emma.⁸² Även påskan som är en stor högtid i Ryssland skildras ingående i hennes berättelse:

Redan tidigt på påskmorgonen började gratulanterna infinna sig. Först prästerskapet från fabrikskyrkan. Framför gudabilden, som pliktskyldigast hängde i salens ena hörn, förrättades bön av prästen, sekunderad av diakonens och klockarens sång. Åt dem bjöds vin och de mottogo envar av pappa en efter rang och värdighet avpassad kontant gåva. Naturligtvis inleddes varje besök med hälsningen: ”Kristus är uppstånden!” och besvarades med ett: ”I sanning uppstånden!” De tre påskkyssarna följde. Så kom-

mo arbetsledare och arbetare från fabriken, alla med brokiga ägg, en del med något av sina barn, som fick sjunga en påskpsalm eller annan sång, ofta en slavonsk med otaliga verser. Äggen hopade sig hos pappa i högar och vi passade envar på att söka ut åt oss det, som syntes oss vackrast. Även kusken Maxim och kocken Viktor infunno sig, växlade kyssar med pappa och kysste mamma på handen. Med jungfruarna växlade mamma, förstås, sedvanliga påskkyssar. Senare på dagen kommo fabriken officerare och andra manliga bekanta. För dessa var byffé uppdukad i salongen med skin-ka och olika kulitscher och babor. Sådana dagar brukade dåförtiden de ryska damerna alla sitta hemma i väntan på de manliga gratulanterna.

Under påskdagarna var äggrullning ett stort nöje, där både unga och gamla deltog. Ägg fanns i överflöd, såväl gratulanternas gåvor som tjogetals egna som under påsklördagen färgats med hjälp av bland annat sidenpapper, spetsar, lökskal, saffran och späda björkblad. ”Vi tävlade att åstadkomma det vackrast möjliga”, minns Emma.⁸³

I samband med flytten till fabriksområdet erbjöds familjen möjlighet att för sommaren hyra ett lantställe, nämligen karaktärsbyggnaden på godset Tihvinskoje. Där kunde de bland annat njuta av en stor härlig fruktträdgård, och Emma och Costi lyckades trots trädgårdsmästarens övervakning lära sig ”konsten att tulla träden på deras läckra frukter medelst lindrigare eller kraftigare skakning av stammen”. De njöt också av friluftsbad i den intilliggande ån. I trädgården fanns även en stor rikedom av rosenbuskar och Emma återberättar ett speciellt sommarminne av hur hon en dag av sin mor fick lära sig att koka rosensylt av rosornas blomblad, en konst som mormodern lärt sig i Poltava.⁸⁴

Sommaren 1867 hyrde familjen ”ett vida mindre tilltalande sommarlogis” i form av en travilla vid godset Bassovo som var beläget lite närmare staden. Det var i början av denna sommar som mormoderns dramatiska död inträffade. Strax därefter drabbades barnen i tur och ordning av mässlingen, till sist även Emmas mor, som ”an-

greps häftigt av sjukdomen". Rummen i villan förvandlades under en tid till sjukrum, men så småningom återhämtade sig hela familjen. Moster Sofie ägnade en stor del av sommaren åt att reda ut sin mors bo, och på vintern flyttade hon till Emmas familj där hon sedan kom att stanna för resten av sitt liv.⁸⁵

Särskilt starka sommarminnen har Emma från godset Sudakovo, där familjen tillbringade somrarna 1868 och 1869. Gården låg i närheten av författaren Leo Tolstojs gods Jasnaja Poljana, och Tolstoj hade under en tid varit förlovad med en av husets döttrar. Godset tillhörde nu hennes bror, den unge Nikolaj Vladimirovitj Arsenjev som efter föräldrarnas död och systrarnas giftermål blivit bedragen av sin hustru och var ensam kvar. Han "längtade efter att få goda hyresgäster till sitt vidlyftiga corps de logis med en vacker gammal trädgård, park, orangerier med mera", berättar Emma. Han upplät större delen av sitt rymliga hus till familjen Ruin och blev snart en nära vän. Emma beskriver Arsenjev som "vacker, förmögen, musikalisk, om man så vill även älskvärd, men enfaldig och i hög grad olycklig". Nu levde han ensam på gården med "en gammal, gråhårig betjänt, en lika gammal kusk och trädgårdsmästare, alla f.d. livegna och tjänare av den gamla, förnäma sorten". Trädgårdsmästarens son hade gått i Tolstojs berömda skola på Jasnaja Poljana och var därmed till skillnad från de övriga anställda läs- och skrivkunnig.⁸⁶

På Sudakovo levde familjen Ruin ett "rörligt och glatt sommarliv" med bland annat långa ridutflykter. Meloner och persikor mognade i orangerierna och drivbänkarna, liksom äpplen, päron och körsbär i trädgården och trädgårdsmästaren kom så gott som dagligen med en välfylld fruktkorg som en gåva från husets ägare. På Sudakovo fanns även ett innehållsrikt gammalt bibliotek, som huvudsakligen innehöll rysk och fransk litteratur. Högläsning var ett återkommande nöje: "Var Arsenjeff närvarande läste han högt, oftast någon novell av Turgenew, var han borta läste vi gärna tyska, så t.ex. Auerbach's 'Auf der Höhe' som då var ny." Det musicerades även flitigt och flera

bjudningar arrangerades. Framemot hösten gjordes svamputflykter i en skog som gränsade mot Jasnaja Poljana.⁸⁷

Vägar till utbildning

Så snart familjen Ruin 1863 hade återvänt till Ryssland hade en viktig angelägenhet för föräldrarna blivit att ordna för de äldsta barnens undervisning. En guvernant vid namn Anna Andrejevna Renngarten anställdes redan första vintern, och Emma beskriver henne som ”en östersjöprovinsiska, som genomgått ett ryskt institut”. Uppenbarligen valdes guvernanten ur kretsar med liknande bakgrund som familjen Cronman, av allt att döma ett mycket medvetet val. De två äldsta barnen, Emma och Costi, undervisades den första vintern av henne, dels tillsammans, dels var för sig, i olika ämnen. I undervisningen ingick bland annat pianolektioner och en daglig konversationstimme i franska.⁸⁸

Det är tydligt att familjen på olika sätt ville slå vakt om sin kulturella identitet och utbilda barnen i synsätt och värderingar som delvis skilde sig från de ideal som präglade den ryska omgivningen i Tula. Umgänget söktes särskilt inom den tyska församlingen där Emmas far också invaldes i kyrkorådet. Den lutherske församlingsprästen, pastor Otto, och hans två vuxna döttrar kom att ingå i bekantskapskretsen. Emmas mor blev särskilt god vän med pastorns äldsta dotter Gertrud som senare flyttade till USA som så kallad tysk ”missionsbrud”.⁸⁹ Emma fick religionsundervisning av den yngre dottern Elise, och berättar:

Jag var då starkt behärskad av religiös stämning och mig tycktes varje gång jag gick till min timme på pastoratet, att jag beträdde helgad mark, därifrån allt ont var bannlyst. Denna religiösa stämning bestod under hela min skoltid och gjorde för mig t.ex. ämnesskrivning över religiösa ämnen till ett verkligt nöje.⁹⁰

Hösten 1865 skulle Costi, som traditionen påbjöd, skickas till Finland för att förberedas för inträdet i Finska kadettkåren i Fredrikshamn och därmed få samma utbildning som fadern och hans bröder. I augusti reste modern med Costi till Viborg, där han sattes i skola "hos en Fagerström" och inackorderades hos en ungdomsbekant till fadern, änkefru Melartin och hennes ogifta syster. Det första året blev svårt för den 10-årige Costi, till en början okunnig i såväl svenska som finska språket och ovan vid miljön som han var, men han klarade sig "modigt och utan pjunk" genom provningarna, konstaterar Emma. "Till finländare skulle gossarna uppfostras, det var ett axiom, ett oantastligt sådant, vilket mamma, mig veterligen, a priori accepterade och böjde sig för."⁹¹

För Emmas del var det inte lika självklart hur skolgången skulle se ut. Här fanns ingen given tradition att följa. Emmas mor Natalia hade, liksom mostern Sofie, enligt Emma fått en ganska bristfällig utbildning i form av "ytlig och knapphändig guvernantundervisning".⁹² För flickor i deras samhällsskikt och generation var det givna målet att kunna föra sig väl i sällskapslivet, och i Ryssland var den vanligaste typen av utbildningsanstalter för denna målgrupp så kallade "institut" där flickorna under längre tid var helinackorderade. Smolnainstitutet i S:t Petersburg, avsett för adelsdamer, var det mest berömda av de ryska instituten, och där hade Emmas äldsta moster Nadine varit elev i sex år.

*I Smolna erhöll moster Nadine en för den tiden lämpad, omsorgsfull uppfostran samt den bildning som då för kvinnan var möjlig och ansågs nödvändig. Hon lämnade institutet som en 17- eller 18-årig, för det praktiska livet ute i världen fullkomligt främmande flicka, full av romantiska föreställningar om livet i allmänhet och om kvinnans roll däri i synnerhet.*⁹³

Moster Nadine fann sig aldrig till rätta i den värld som hon mötte utanför skolan. Smolnainstitutet blev hennes hem, hon fick senare anställ-

ning där och dog som "klassdam" vid 44 års ålder. I en kritisk artikel, långt senare publicerad i tidskriften *Nutid*, ger Emma en historisk tillbakablick med en drastisk beskrivning av situationen för institutens elever:

*[...] de forna prinsessorna af det förtrollade slottet, hvilka i fulla sex år och därutöfver vallades, tuktades och höllos inspärrade inom anstaltens murar, utan annan beröring med världen och hemmen än bref, anhörigas korta besök då och då och möjligen en och annan sommarutfärd i slutna vagnar och under noggrann bevakning!"*⁹⁴

Emmas kritik mot institutsundervisningen är tydlig: "[v]id tanken på alla de besvikelser lifvet beredde dessa systemets offer, kan jag ej annat än glädja mig att dess tid är förbi", skriver hon.⁹⁵ När det var dags för Emma själv att börja skolan hade instituten börjat ersättas med kvinnliga gymnasier som i mycket bröt med gamla institutstraditioner. Dessa var "öppna för flickor ur alla samhällsklasser" och hade som mål "att emancipiera kvinnobildningen från de utländska språkens tyranni och sällskapstalangers ok och ställa den på såväl nationell som rationell grund". Emma konstaterar att många föräldrar till en början hade betänkligheter mot gymnasierna på grund av "sammanförandet av olika klasselement". Dessutom var de nya skolorna, till skillnad från instituten, i allmänhet inte internat vilket också var ovant "i ett samhälle, hvars högre klasser var ovana att se sina unga döttrar ensamma trafikera gatorna".⁹⁶ Lika fullt visade detta att tiden började bli mogen för skolgång även för flickor, och när Emma i sina minnen blickar tillbaka jämför hon sina möjligheter till utbildning med sin mors:

Med mammas bildning blev det avgjort si och så, och dock var och förblev hon alltid en utpräglad vetgirig och kunskapstörstande människa. Mycket i hennes senare liv skulle måhända ha gestaltat sig lättare, om hennes inre

resurser hade uppodlats, om för hennes sökande, törstande själ rikare källor hade öppnats. Hon fröjdade sig sedan att kunna bereda sin äldsta dotter möjligheten att inhämta mera vetande och hade för denna smula kunskap mera beundran än vad den förtjänade.⁹⁷

Vid sidan av de kvinnliga gymnasierna växte privata pensionat fram, som ofta var mer flexibla till form och innehåll.⁹⁸ I Tula fanns förutom ett gymnasium för flickor ett så kallat "tyskt pensionat", det Troeder-ska pensionatet. Detta blev Emmas skola. Föräldrarnas val av skola för henne berodde, förmodar Emma, på "en instinktiv känsla af förtroende till det besläktade germaniska elementet". Det tyska bestod i att pensionatet förestods av två kvinnor från Reval som drev skolan tillsammans med sina kvinnliga släktingar. Emma beskriver skolan som en "familjeförsörjningsanstalt" byggd på en kompromiss mellan gamla fördomar och nytillkomna krav. Därigenom blev den "en böjlig organism [...] afsedd att lämpa sig efter alla förekommande behof" som tog emot "såväl interner som halfpensionärer och externer".⁹⁹ Emma beskriver sin skolstart på följande sätt:

En vacker augustidag 1865 fördes jag i vårt ekipage och med en af min hem-lärlarinna "till tröst" instucken karamellpåse i fickan till denna anstalt, för att där inskrifvas som halfpensionär. Emottagandet var vänligt, men något inträdesförhör sattes ej i fråga och således måste jag väl antaga att det snarast var mitt barnsliga utseende och mina ännu korta kjolar och hår som betingade mitt öde att intagas i mellersta klassen.

Anstalten räknade nämligen tre klasser, motsvarande de tre klassrummen och eleverna fördelades på dessa s.a.s. efter de tre komparations-stadierna: små, större och störst, eller unga, äldre och äldst, ty bestämda inträdesfordringar existerade lika litet som någon som hälst gifven begränsning mellan de skilda klasskurserna eller någon afslutning uppåt. [...]

Så satt jag då på mellersta klassen, fick tid att anställa betraktelser öfver det gåtlika i att kunna bedöma kunskaper efter hårets och kjolars

längd, började så småningom betvifla riktigheten af detta kriterium och fattade slutligen det barnsligt djärfva beslutet att på egen hand rätta miss-taget.¹⁰⁰

På eget initiativ flyttade således Emma redan efter några veckor upp till högsta klassen, där de flesta klasskamraterna var äldre än hon. I den klassen fortsatte hon sedan som elev under tre års tid. Troeder-ska pensionatet var inrymt i en stor gård, med ekonomibyggnader och trädgård, vid en av stadens finare gator och det var uppenbart att byggnaderna från början varit avsedda för "ett privatlif i större stil [...] i öfverensstämmelse med en bojarnatur's dryga vanor och behof under välmaktsdagar". Huvudbyggnadens bottenvåning rymde en stor sal och tre rymliga klassrum samt en matsal med plats för 50 sittande personer och en väl tilltagen veranda. På övre våningen inrymdes internatstudenternas sovrum, de så kallade "dortoirerna", samt lärarinnornas rum.

Skoldagen var indelad i ett förmiddagsspass (kl. 9–12 eller 13) och ett eftermiddagsspass (kl. 16–18). Middag serverades klockan 15 och då deltog även Emma och övriga "halvpensionärer". Mellan lektionerna och middagen blev det ofta en promenad längs stadens huvudgata eller under sommarhalvåret till någon trädgård. Flickorna gick parvis, och hölls under uppsikt genom att en lärarinna gick i första och en i sista paret. Promenaden genomfördes vid en tidpunkt då risken att möta manliga gymnasister eller kadetter var så liten som möjligt. Alla elever var klädda i den i hela Ryssland gängse kvinnliga "gymnasialuniformen", vilket innebar brun ylleklänning och svart förkläde. Håret skulle vara halvlångt och tillbakastruket med en rund kam för de yngsta medan de äldre som regel hade två flåtor uppsatta i en åtta, täckt med hårnät.¹⁰¹

En eftermiddag i veckan kastades dock allvaret, allt lärdomskram och med dem de svarta förklädena bort. Flickorna samlades, litet uppfiffade och med

mer eller mindre koketta hvita förkläden öfver sina vanliga bruna dräkter, i stora salen för att invänta dansmästaren, en äldre, uttjänt balettdansör, hvars af dansens och lifvets vedermödor starkt angripna ben ännu åstadkommo mången graciös piruett och hvars apparition var oföränderligt vårdad och sprättig. En spelman med fiol följde honom, vi ställdes upp i rader och kommandot vidtog. Under fiolens gnällande men taktfasta toner börjades regelbundet med de fem "positionerna" varpå öfvergicks till alla upptänkliga "pas", "chassés", "tours de grâce" o.s.v. under det Mr. Sarti piruetade framför oss, flitigt uppmånande att härma honom.¹⁰²

Om undervisningen i övrigt berättar Emma att språkundervisningen var synnerligen grundlig: tyska och engelska undervisades av "våra lärarinnor", för franskan svarade en fransk-schweizare.¹⁰³ Varannan dag var det påbjudna samtalsspråket i skolan tyska, varannan dag franska. I övrigt var undervisningsspråket ryska och mycket tid ägnades åt rysk grammatik, litteratur och historia. Om språkundervisningen var relativt ambitiös så "saknades i de öfriga undervisningsgrenarna hvarje sammanhållande och redande element". Problemet var, enligt Emma, att det inte fanns någon bestämd läroplan, lika lite som det fanns avgränsade årskurser. Inlånade lärare hade stor frihet att utforma sina lektioner och fylla dem med innehåll. Resultatet blev ofta fragmentariskt och ofullgånget, speciellt i matematiken och "de 'exakta' disciplinerna", det vill säga naturvetenskap, konstaterar Emma.¹⁰⁴

Skolledningen var moderligt vaksam och ibland tog sig deras "tyskt samvetsgranna omsorger om vårt moraliska väl" underliga uttryck. Exempelvis prövades under en tid en veckovis premiering av flit och uppförande, som Emma beskriver som mindre lyckad:

Den uppfinningsrikaste af våra fröknar förfärdigade för ändamålet tre prydliga bandrosetter i blått, ljusrödt och hvitt med symboliska glansbilder på. Hvar lördag församlades eleverna i salen och två lyckans gunstlingar deko-

*rerades med hvar sin chiffer, så att den blåa fästes på den flitigaste och den ljusröda på den bästa i uppförande. Den som tre gånger lyckats eröfra den sistnämnda skulle erhålla den hvita och blifva festföremål vid en liten skolfest med snask och dans. I likhet med all skolpremiering öfverhufvud undgick detta mindre lyckade påhitt ej att stöta mot orättvisans lömska klippa. Hvad skall i grunden främst premieras?*¹⁰⁵

I skolan förekom varken inträdesprövningar eller avslutande examen, och när detta stod klart för eleverna var Emma inte den enda som efterlyste någon form av avslutning. När så den sista skolterminen närmade sig sitt slut tillkännagav föreståndarinnorna – efter elevernas påtryckningar – ”att de för sina elever i högsta klassen, vilka önskade avlägga hemlärarinneexamen vid gymnasiet, voro beredda att arrangera en entermens extra kurs”.¹⁰⁶ Emma och tre andra flickor anmälde sig, och de fyra fick disponera ett rum på pensionatets översta våning. ”I denna trefna, fredade knut tillbragte vi i ogrumlad kamratsämja, under tråget arbete aflöst af rosenfärgade framtidsdrömmier, tre oförlömmeliga månader.”

*Undervisningen koncentrerades på ämnen vari vi ansågos behöva förkovra oss ytterligare. Det var obligatoriskt för hemlärarinneexamen att välja ett specialämne och vi valde därtill alla fyra (eller snarare: man valde åt oss) franska språket och litteraturen. [...] Mot slutet av terminen avlades förhören på gymnasiet, dels muntliga, dels skriftliga. [...] Efter sista förhöret (vi blevo alla godkända) utdelade gymnasiets rektor i närvaro av lärarepersonalen samt fröknarna Troeder, våra hemlärarinnebetyg, undertecknade av kuratorn för universitetet i Moskva [...]. Det var för oss fyra, men ej mindre för Troederska pensionatet, en märkesdag.*¹⁰⁷

När examen var avklarad fotograferades de fyra i flickorna, iklädda sina bruna uniformskläder. ”Vi skildes åt under bittra tårar och löften om evig vänskap – men skilsmässan blef, för mig åtminstone, defi-



Emma och hennes skolkamrater vid det Troederska pensionatet i Tula efter avslutad examen 1869. Det är Emma som sitter längst till höger, med en bok framför sig. Antoinette Schreppe som sitter till vänster var även konfirmationskamrat med Emma.

nitiv och alla löften ströko så småningom flagg inför dess obevekliga verkningar.”¹⁰⁸

Vid jultid 1869 hade således Emma avslutat sin skolgång. Hennes långa berättelse om skoltiden ger en detaljrik skildring av de möjligheter och begränsningar som utbildningen innebar för flickor i hennes generation och samhällsskikt. Av skildringen framgår också att hon under sina skolår ofta upplevde att hon inte riktigt passade in bland sina ryska kamrater, ”jag tillhörde ju en nomadfamilj, och man gör sig svåriligen en föreställning om den isolering, i hvilken barn af sådana i ett främmande samhälle utkastade familjer uppväxa och utveckla sig”.¹⁰⁹ Emma nämner också att hon under konfirmationsundervisningen 1869 hade sällskap av en klasskamrat, Antoinette Schreppe, och att ”vår gemensamma egenskap av ’icke ryssinnor’ hade närmat oss till varandra”.¹¹⁰

*Alltnog: mina kamrater voro så godt som alla infödingar, till öfvervägande del döttrar af på landet bosatta godsägare. De få, hvilka hade sina hem i staden, tillhörde den lokala adeln eller stadens ur samma adel rekryterade civila ämbetsmannakår, hvilka bägge bildade en från det militära koteriet tämligen skild krets. Mitt hemumgänge sammanföll således alls icke med kamraternas, och så kom det sig, att oaktadt många af mina skolvännor från landet tillbragte sön- och hälgdagar hos oss, jag aldrig under min skoltid fick tillfälle att stifta bekantskap med någon enda af mina kamraters familjer.*¹¹¹

Emmas skolutbildning kompletterades med intryck och tankar förmedlade av de guvernanter som periodvis fanns i hemmet, huvudsakligen för att förbereda bröderna på deras förestående utbildning i Finland. En guvernant från Finland, Bertha Kruskopf, som anställdes för den yngre brodern Waldemar kom att stanna i familjen i flera år och fick så småningom stor betydelse för Emma. Hon förde också med sig en fläkt från Finland och uppmuntrade till läsning av svensk-

språkig litteratur, såsom barntidskriften *Trollsländan*, *Fänrik Ståls sägner*, Topelius berättelser och H. C. Andersens sagor. ”Vi hörde pappa tala svenska med Bertha och medlemmar av familjen Standertskjöld gjorde likaså”.¹¹²

Emma nämner också att ”det finländska elementet inom vår umgängeskrets” ytterligare förstärktes när general Standertskjölds unga släkting Hugo Standertskjöld anlände till Tula för att träda i tjänst vid gevärsfaktoret, och denne fann i Bertha ”en trevlig och glad landsmaninna”.¹¹³ Senare kom ytterligare finländska officerare med koppling till familjen Standertskjöld, och ”mamma städslade finskt tjänstefolk åt oss: en tjock hushållerska Eva-Stina, en husa Agneta och en tvätterska. De blevo före vår förflyttning från Tula alla tre gifta med finska fabriksarbetare, som Standertskjöld importerat.”¹¹⁴ Sammantaget blev de finländska influenserna ett viktigt komplement till skolans fokus på rysk historia, geografi, litteratur och språk för Emma. För trots att hon tillbringade större delen av sin barndom i Ryssland kom hon aldrig att känna sig helt och fullt hemma i landet. Emma avslutar berättelsen om sin skoltid med följande reflektion:

Man kan så väl trifvas i en nationellt främmande miljö, man kan förstå, beundra, älska en annan nation, men man kan ej blifva ett med den. Det officiella ”de tu skola varda ett” förblir ”en ljudande malm eller en klingande skälla”; det må sedan upprepas från kyrkligt eller annat håll och gälla enskilda eller kollektiva individualiteter. Och Gud ske lof för att så är! Det är godt för individer likaväl som för nationer att veta sig hafva i sitt ”inderste inde” något oantastbart.”¹¹⁵

Uppbrott från Ryssland

När 1860-talet gick mot sitt slut närmade sig också tidpunkten då Standertskjölds fabriksarrende i Tula skulle löpa ut, och några planer på att förnya det fanns inte. Detta innebar att Emmas far behövde börja se sig om efter något nytt i fråga om både sysselsättning och bostad för sig och sin familj.

Utsikten att komma i åtnjutande av en anseelig del av vinsten från den privata fabriksdriften möjliggjorde för honom tanken att i Finland köpa en egendom, som bleve ett stadigt tillhåll för familjen. Redan våren 1869 erbjöd sig ett tillfälle därtill. En släkting till familjen Standertskjöld, dåvarande guvernören i St. Michel, sedermera senator Carl von Craemer såg sig föranlåten att sälja sin stora vackra och skogrika egendom Mommila Hietoits i Lampis socken.¹¹⁶

Under vintern 1868–1869 hade båda Emmas bröder, Costi och Waldemar, gått i skola i Finland. För Waldemars del var det hans första år hemifrån och åtminstone den första terminen tycks ha varit en svår prövning. I maj 1869, i samband med skolårets slut, reste Emmas mor till Finland och passade då också på att besöka Mommila ”för att taga stället i skärskådande och där inhämta närmare besked om saken”. Med på resan var Emmas syster Tali, som under resan blev sjuk vilket innebar att vistelsen på Mommila blev längre än planerat. Guvernörens hustru Anna von Kraemer vistades då med sin son på egendomen, och gästerna blev väl omhändertagna. Guvernörskan var född Toropoff, ursprungligen rysk köpmansdotter, och de båda kvinnorna kom uppenbarligen väl överens. ”Det hela gestaltade sig helt gynnsamt” skriver Emma, Natalia fick ett gott intryck av stället, och besöket tycks ha varit avgörande för Konstantin Ruins beslut att köpa den stora gården. ”Det var således till Mommila Hietoits i Lampis socken och Tavastehus län vi på våren 1870 stodo i beråd att flytta”.¹¹⁷

Den förestående flytten förbereddes under lång tid, bland annat genom att föräldrarna efter visst övervägande avyttrade större delen av sitt bohag, och rummen blev gradvis allt tommare. Under denna tid blev Emmas far befordrad till full överste, och så även hans 17 år yngre svåger, morbror Lescha, vilket firades med en gemensam festmiddag i Tula.¹¹⁸

För Emma, eller Emotschka som hon vid den här tiden ofta kallades, präglades det sista halvåret i Ryssland, då hemlärarinneexamen var avklarad, av societetslivets nöjen. Hon var 16 år gammal och ansågs vara mogen för nöjeslivet.

För mig vidtog från och med julen en rätt glänsande nöjessäsong. Jag fördes ut i världen på gammalt vis och hade utmärkt roligt. Som enda unga flicka inom fabriks societeten var jag mycket uppmärksam och hade aldrig brist på kavaljerer; alla de 4–6 fransaiserna och slutmazurkan voro i regeln genast från början abbonnerade. Jag levde i en fortsatt feststämning, uppburen av egen ungdomslust och av omgivningens älskvärdhet. [...] Min första bal ägde rum på officersklubben (eller Kasino). Frisören, monsieur Ernest var beställd. Hans koaffyr visade sig dock omöjlig och ersattes med en enklare för egen hand. I vit tarlatan, prydd med förgät-mig-ejer, gjorde jag min entré i världen, blyg och försagd invärtes, men, som det sades, rätt lugn och säker till det yttre.¹¹⁹

Emma minns bland annat en ”brilliant tillställning” då en blinimiddag i det Ruinska hemmet följdes av en skickligt arrangerad färd med trojkor till Sudakovo där festligheterna fortsatte med musik, dans och supé. Hon hade mycket roligt men minns också att slädföret var dåligt och att hennes nya sammetskappa blev helt förstörd av vägstänket. Men även om vinterns baler och utfärder blev många under denna ”min enda stora societetssäsong” fortsatte Emma också att intressera sig för litteratur, och hon nämner särskilt att hon under denna vinter ”slukade” Tolstojs nyutkomna *Krig och fred*.

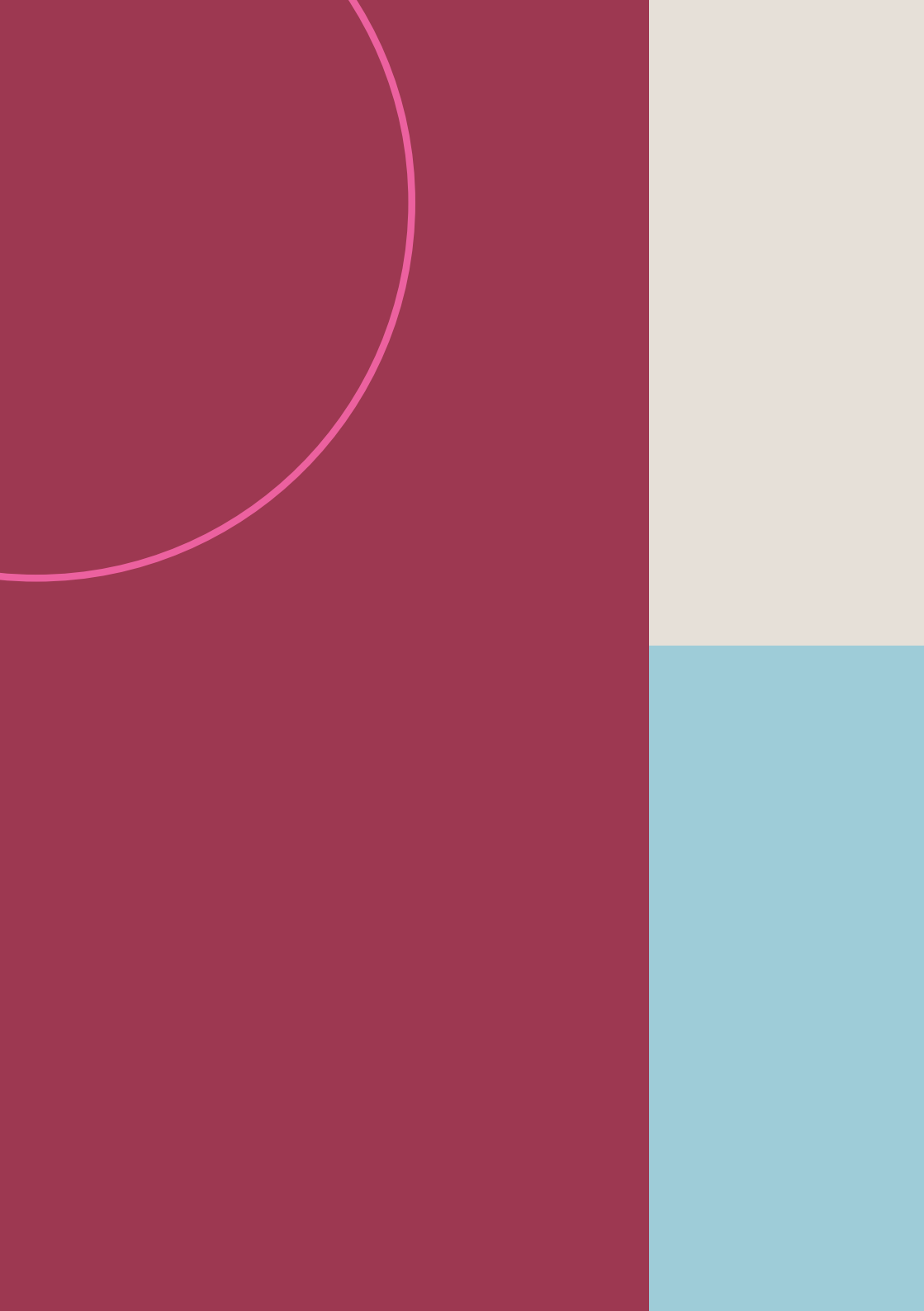
Jag skattar det som en lycka att ha gjort det då, mitt i det ryska livets vimmel och där, i närmaste närhet till Jasnaja Poljana, i den trakt, där Tolstoj levat och skrivit. Allt tedde sig dubbelt levande, allt trädde dubbelt nära inpå en; jag såg ju på gatan Natascha Rostov's förebild, fru Tatjana Kusminska-ja, jag hörde Arsenjeff berätta om Tolstojs skola, om hans jaktpassion och stora jakter, jag hörde även trädgårdsmästaren, Nikolka tala om sin skolgång på Jasnaja Poljana. Ja nog genomlevde jag "Krig och fred" minst lika intensivt som nöjena och all de dagarnas flärd.¹²⁰

När vintern var över väntade definitivt flytt till Finland. Koffertarna var packade "med det stora linneförrådet, gångkläder och tusen andra saker; allenast av 'Tula-samovarer' togs så stort förråd att i sinom tid envar av de gifta döttrarna kunde få ett exemplar till sitt nya hem".¹²¹ För Emma innebar upprottet att hon fick skiljas från sina vänner och från kulturella miljöer som präglat hennes uppväxt.

För mig kändes då avskedet från Tula naturligtvis bittert och jag grät "som man gråter i ungdomens år". Pappa var glad att stå vid det länge efterläng- tade målet, mamma var för upptagen för att unna sig tid till känsloutbrott och hade dessutom länge sedan levat sig in i tanken på den förestående flyttningen, bröderna voro redan återbördade till hemlandet, systrarna 10 och 8 år gamla, för barnsliga att uppfatta saken; jag var således ensam om att gråta. I sanning fåvitska tårar, ty just för mig, om för någon, kom flyttningen i rätt tid. För oss alla var den av godo, ty den stjärna som an- gav vägen – pappas instinktbetonade dragning till fosterlandet – lyste oss "ej bort, men hem".¹²²

Resan gick med järnväg via Moskva och S:t Petersburg, där uppehåll gjordes för diverse uppköp, vidare till Helsingfors och därifrån till Mommila. När familjen installerat sig i sitt nya hem i Finland var det dags för Emma att, som hon uttrycker det, "lära känna mitt ditintills blott anade fädernesland, att försöka tillägna mig ett modersmål, –

att lära mycket och glömma mycket”.¹²³ Flytten till Finland blev också det sista som kom att skildras i Emmas ”Minnen och anteckningar”, men historien slutar inte där.



HEM OCH FAMILJ I FINLAND



Min mors anteckningar slutar med att hennes far, efter skiftande öden i Ryssland, år 1870 med maka, barn, svägerska och en trofast, gammal, rysk trotjänarinna, Avodotja, tidigare livegen, installerar sig på det nyligen inköpta stora godset, Mommila-Hietois, i Lampis socken i Södra Tavastland. Där tar nu min lilla släkthronika sin början.

Så skriver Emmas äldsta dotter i den släkthronika hon författade nästan ett sekel senare.¹ Dottern som även hon hette Emma, tog som sin uppgift att beskriva vad som hände efter att familjen flyttat till Finland. Hennes släkthronika utgör, tillsammans med brev skrivna av modern, huvudkällan för detta kapitel som har 1800-talets sista decennier i fokus. Här får vi fortsätta följa Emma från hennes ungdomsår på Mommila, via giftermål och familjebildning till ett liv som hustru och fembarnsmor i ett borgerligt Helsingforshem.

Herrgårdsfröken i Tavastland

Mommila, även kallad Mommila Hietois, låg i Lampis socken i Tavastland, cirka hundra kilometer norr om Helsingfors. Familjen Ruin hade

inte någon släktanknytning vare sig till herrgården, med anor från 1600-talet, eller till trakten.² Däremot hade Konstantins affärskompanjon vid gevärsfaktoriet i Tula, Carl August Standertskjöld, starka släktband till Tavastland och investerade själv från 1850-talet och framåt i betydande egendomar i landskapet för att trygga sin förmögenhet från Ryssland.³

I och med flytten till Mommila blev familjen Ruin del av en herrgårdskultur med gamla anor, men som samtidigt från mitten av 1800-talet präglades av påtagliga förändringar, då många gårdar bytte ägare och kontakterna med en urban borgerlighet förstärktes.⁴ Gårdens huvudbyggnad var en träbyggnad i två våningar som uppförts av de föregående ägarna. Möjligen var det arkitekten C. A. Edelfelt som stod bakom ritningarna till huset som stod färdigt 1859.⁵ Vid samma tid ritade Edelfelt även stationerna längs den första järnvägslinjen i Finland, den mellan Helsingfors och Tavastehus. Järnvägen som färdigställdes under åren 1859–1862 passerade drygt 20 kilometer väster om Mommila. År 1870 öppnades också den anslutande järnvägen mellan Riihimäki och S:t Petersburg där Mommila fick en egen station, belägen åtta kilometer söder om herrgården. Det fanns således med tidens mått mätt synnerligen goda förbindelser såväl till huvudstaden som till metropolen i öst när familjen Ruin flyttade in i sitt nya hem.

Herrgården Mommila var en omfattande egendom som innefattade jordbruk, boskapsskötsel och skogsbruk samt verksamheter som sågverk, vilket innebar att ett stort antal anställda och torpare var engagerade i gårdens drift. Det omfattande lantbruket var således bara en av flera verksamheter och gården kunde närmast betraktas som en industri. I publikationen *Finska kadettkårens elever och tjänstemän 1812–1912* heter det om Konstantin Ruin på Mommila: ”Som godsägare deltog han med intresse i det kommunala livet på landet samt var medlem i åtskilliga jordbruksföreningar. Även nedlade han mycket kapital och arbete i åtskilliga industriella företag.”



Gården Mommila i Tavastland blev familjen Ruins hem efter flytten från Ryssland 1870. Det var här som Emma under sina ungdomsår fick ”lära känna mitt ditintills blott anade fädernesland”.

Men, skriver dotterdottern Emma i sin släktkrönika, ”en mycket inkommen jordbrukare var morfar knappast”.⁶

Gården låg i en huvudsakligen finskspråkig bygd. I likhet med andra områden där svenska talades främst av ämbetsmän och besuttna var språket en tydlig klassgräns. Familjen Ruin hade i Ryssland och Karelen rört sig i flerspråkiga sammanhang, där ryska, tyska, svenska, finska och även andra språk omväxlande kunde komma till användning,⁷ men på den nya hemorten var det förmodligen en självklarhet att svenska skulle vara deras språk, trots att de bosatt sig i en trakt där de flesta talade finska. Som etnologen Anna-Maria

Åström har visat i sin forskning rörande Savolax var herrgårdskulturen svenskspråkig även i finsktalande bygder, och avståndet mellan den finskspråkiga och den svenskspråkiga befolkningen var stort.⁸

Emma var vid flytten till Mommila 16 år gammal och hade just avslutat sin skolgång i Ryssland. Bröderna Costi och Waldemar var 15 och 13 år gamla, systrarna Tali och Ida 11 och 9. Med till Mommila följde också moster Sofie, samt familjens ryska dadda Avdotja och en tysk guvernant. Under de kommande åren vistades flera av barnen omväxlande på Mommila och på annan ort för studier. Costi avbröt så småningom sina studier vid Kadettkåren i Fredrikshamn för att i stället studera till ingenjör vid Polytekniska institutet i Helsingfors och Ingenjörsskolan i S:t Petersburg. Waldemar visade tidigt stor studiebegåvning och blev så småningom student vid Kejserliga Alexanders-universitetet i Helsingfors. Även systrarna Tali och Ida gick tidvis i skola i Helsingfors. Av släktkrönikan som Emmas dotter långt senare författade framgår att familjen och kanske i synnerhet barnen kom att trivas mycket bra på Mommila:

Då morbror Waldemar senare i livet talade om Mommila kände man tydligt att minnena av åren där var honom oändligt kära. Och moster Tali brukade, då det om vintern väntades gäster [...] berätta hur underbart det vid dylika tillfällen var på Mommila då man, efter mycken och spänd väntan, såg en lång rad slädar närma sig över isen på den långsträckt sjön, som utbredde sig framför corps-de-logiet.⁹

Om Emmas nio år på Mommila har vi begränsad kännedom; endast några få fotografier och brev ger oss glimtar från denna tid. Vi kan dock förutsätta att livet på gården för Emmas del präglades av de privilegier och förväntningar som under 1870-talet följde med rollen som herrgårdsfröken, där handarbete och umgängesliv var viktiga inslag. Mot bakgrund av vad vi vet om hennes intressen såväl före som efter

Mommilatiden kan vi anta att hon också ägnade en hel del tid åt att läsa, och att hålla sig orienterad om aktuella händelser. Att lära känna sin nya hembygd och den stora gården men också annat i det nya hemlandet ingick i hennes dagliga liv. På Mommila fanns även tid för nöjen och det rådde ett livligt umgänge mellan herrgårdar och andra högreståndsmiljöer. För den yngre generationen var inskolningen i umgängeskulturen en viktig del av uppväxten. I likhet med vad Anna-Maria Åström beskrivit från likartade kulturkretsar i Savolax rådde ett livligt umgänge mellan herrgårdar och andra högreståndsmiljöer.¹⁰ Emmas brorsdotter, författaren Dagmar Ruin Ramsay, har i en självbiografisk roman återgett sin mors minnen av den tillställning där hennes föräldrar Constantin (Costi) Ruin och Sigrid von Ammondt träffades, förmodligen under senare delen av 1870-talet. Det var ett elegant "garden-party" som hölls hemma hos Edvard von Ammondt som var guvernör i Tavastehus län, dit "ungdomar från staden och från de stora gårdarna omkring", däribland "syskonen från Mommila", var inbjudna.

*Man vandrade omkring i parken, lekte lekar och svärmade under lövvalven. I paviljongen högre upp i parken residerade guvernörskan, och dit hade även de äldre sökt sig. Betjänter bjöd omkring av undfägnaden, och det munt-
ra glattet ljöd ut över vattnet, där vita roddbåtar med glada ungdomar
gled över Mallasvesi böljor. Som granna fjärilar lyste damernas koketta
parasoller.¹¹*

Att det även på Mommila arrangerades bjudningar framgår av släktkrönikan där Emmas dotter, med hänvisning till vad "tant Sigrid" långt senare berättat, återger hur "de unga damerna, bjudna på bal till Mommila, talade om den vilda och den milda brodern Ruin". Det var den äldre brodern Costi som uppfattades som livlig, glad och tilltagsen medan den yngre brodern Waldemar framstod som betydligt mer stillsam.¹²

I Emmas och hennes syskons umgängeskrets ingick så småningom bland många andra Annie Furuhjelm, som Emma senare i livet skulle komma att ha mycket samröre med. Annie, som även hon delvis var uppväxt i avlägsna delar av det ryska imperiet,¹³ bodde på Honkola gård i Urdiala socken, cirka 70 kilometer väster om Tavastehus. Annie var klasskamrat med Emmas yngsta syster Ida och umgicks uppenbarligen med flera av syskonen Ruin. Waldemars sonson Olof Ruin uppger långt senare i sin bok *Spänningar. Finland speglat i en familj* att Annie Furuhjelm och Waldemar Ruin under en tid tydligt visade intresse för varandra.¹⁴

Ett brev från Emma till Annie Furuhjelm, skrivet på Mommila 1878, finns bevarat. Emma var då i 25-årsåldern, och brevet handlar bland annat om de senaste dagarnas umgänge med middagsgäster och pianospel. Formuleringarna är till synes formella när hon inledningsvis redogör för sina försök att förmedla en ny hushållerska till familjen Furuhjelm: "Efter att hafva emottagit Frökens bref, talte jag ofördröjligen med vår hushållerska, hvilken jag tycker mig kunna på det bästa rekommendera." Hushållerskan hade emellertid andra planer, och Emma måste därför meddela att "jag går miste om nöjet att kunna förhjelpa herrskapet till en duglig tjenarinna". Vid närmare granskning kan man dock ana att det inledande formella tilltalet kanske främst var ett sätt att hålla lillasyster Ida, i brevet kallad Idetien, ovetande om graden av deras vänskap. Längre fram i brevet skriver Emma:

*Idetien hade igår, vid upptäckten att vår intimitet gick ända till brefvexling, ett litet anfall af svartsjuka, dock tyckes brefvets affärsmässiga ton, samt den vackra blomstersändningen hafva fullt lugnat hennes upprörda känslor.*¹⁵

Dramatiska händelser i familjen

Under vintern 1876–1877 inträffade dramatiska händelser på Mommila. I släktkrönikan beskrivs hur Emmas mor, Natalia Ruin, då insjuknade med svåra magsmärtor. Familjen och deras tjänstefolk skötte om henne och försökte lindra smärtan, bland annat genom att lägga heta krus på magen, men plågorna bara tilltog. När inget annat hjälpte skickades Emma till Helsingfors för att söka läkarhjälp. Hon vände sig till en bekant läkare som rekommenderade en yngre kollega som studerat kirurgins landvinningar, bland annat i England, och därefter blivit flitigt anlitad och väl ansedd i Helsingfors. Den unge läkaren, vars namn var Fredrik Saltzman, tillfrågades.

[S]varet blev jakande, och han reste med husets dotter till Mommila. Behandlingen av den sjuka ändrades. Med morfin och ispåse på magen försvann, så brukade mamma berätta, plågorna som genom ett under. Hjälpens kom dock för sent. Mormor hade fått lugn, men krafterna avtog och den 22 februari 1877 avled hon.¹⁶

Natalia Ruin blev endast 43 år gammal. Hon begravdes på kyrkogården i Lampis, och graven framför den medeltida stenkyrkan markerades med en vacker gravsten.¹⁷

Vi kan förmoda att Emma i egenskap av familjens äldsta barn, och äldsta dotter, fick axla ett särskilt ansvar efter moderns bortgång. Emma var då 23 år fyllda, medan de yngsta syskonen ännu var tonåringar. I hushållet ingick förvisso även moster Sofie, och året efter moderns död kom även en av familjens vänner från Immala till undsättning. Det var en av döttrarna i familjen Zilliacus, Julia, som då flyttade till Mommila och kom att stanna där i många år. ”Jag hade i henne en ovärderlig hjälp under åren mellan mammas död och mitt giftermål och en trogen vän så länge hon fanns till”, skriver Emma.¹⁸

Natalia Ruins dödsorsak var troligen blindtarmsinflammation, noterar hennes dotterdotter långt senare i sin släktkrönika, och nämner då att den behandlande läkaren Fredrik Saltzman ett drygt decennium senare (1889) blev den som utförde den första blindtarmsoperationen i Finland. Samtidigt konstaterar hon: "Den konsulterade doktors besök på Mommila fick dock även andra och gladare följder."¹⁹ Uppenbarligen hade visst tycke uppstått mellan Emma och den unge läkaren, som för övrigt själv hade förlorat sin mor ett halvår tidigare. Fredrik var 37 år gammal då han första gången besökte Mommila. Det dröjde visserligen ett par år, men från och med 1879 finns ett stort antal brev från Fredrik till Emma bevarade. Det första av dessa inleds mycket formellt med "Högtärade fröken". Brevet innehåller medicinska råd rörande en person i Emmas närhet med hälsobekymmer, men antyder också att Fredrik längtar efter att få tillfälle att åter träffa henne:

Jag har hvarje vecka ämnat aflägga ett besök i Lampis men än ett än åter ett annat har öfverkorsat mina beräkningar. Dock hoppas jag att, återkommen från Petersburg dit jag torde resa i nästa vecka för att afhemta min syster som för närvarande vistas där, min länge närda plan skall kunna realiseras. Anhållande om att Fröken ville framföra min vördnadsfulla helsing till öfversten, Frökens systrar och den lilla patienten tecknar sig med uppriktig högaktning, F. Saltzman.²⁰

Våren 1879 förlovar sig Emma och Fredrik, och tonen i breven blir genast mer personlig. Exakt datum för parets förlovning känner vi inte till, men från förlovningstiden finns ett tjugotal brev till "älskade Emma" från "Din egna Feda", skrivna mellan april och september 1879. Tyvärr finns inget av Emmas brev till fästmannen bevarade, men av hans brev framgår tydligt att hon var en minst lika flitig brevskrivare. I buntan av brev hittar vi också ett tydligt spår av hennes hand och de tankar och aktiviteter som brevväxlingen genererade:



Fredrik Saltzman och Emma Ruin. På baksidan av de både fotografierna finns noteringar om att de är tagna under parets förlovningstid 1879.

På ett av kuverten har Emma i blyerts skissat ett sirligt monogram med bokstäverna E och S. Detta monogram skulle senare pryda såväl linne som silverbestick.

Vid ett besök på Mommila i april 1879 strax efter att paret förlovat sig blir Fredrik emellertid sjuk och återvänder till sitt hem i Helsingfors. Han skriver den 15 april 1879: "Du har fått dej en skral och dålig fästman. Jag är i dag med förlof sagdt som en trasa, har mest legat hela dagen dock hoppas jag att gladare dagar skola randas." Nästa dag skriver han: "Jag är i sanning flat öfver min senaste debut på Mommila och kan ej förklara den på annat sätt än genom den kropps- och själspåspanning hvori jag befunnit mig de senaste veckorna, hvar till ännu kom de för mig ovanliga promenaderna." Han misstänker att han kan ha råkat ut för tyfus men kan så småningom konstatera att det som drabbat honom är ett återfall av malaria, "en gammal bekant, som jag gud ske lof ej sammanträffat med på 13 år",²¹ och beslutar att söka vård utomlands. Under 1800-talet var såväl malaria som tyfus ännu vanligt förekommande sjukdomar i Norden.

Fredrik avreser därför i början av sommaren, i sällskap med sin syster, för att söka behandling vid kurorter på kontinenten. På avresedagen skriver han till sin fästmö: "Om några timmar lemnar jag Finland; att detta icke sker med lätt hjerta, det behöfver jag ej säga dig." Han skriver att han våndas över att hälsan tvingar honom att resa just när han nått det mål han så länge strävat efter. "Ditt kort, som är särdeles lyckadt, får göra en liten lusttur runt kontinenten, hellre hade jag sett att originalet följt mig."²² Bland bevarade fotografier av Emma finns ett ungdomsporträtt med påskriften "från förlovnings-tiden", och kanske var det denna bild som fanns i Fredriks bagage. Resan gick med ångbåt från Helsingfors via Reval och Travemünde till Lübeck, och Fredrik skriver till Emma att "sjöluften tyckes hafva gjort mig godt."²³ Via Frankfurt gick resan vidare till Basel där Fredrik efter att ha rådfrågat en professor bestämde sig för att först resa till Aix-les-Bains i franska Savoien, som då betraktades som Euro-

pas främsta kurort, för fem veckors kurvistelse. Därefter skulle han fortsätta resan till Sankt Moritz i Schweiz.

I täta brev till Emma berättar Fredrik om resan, om kurortslivet och om sevärdheter han besökt, men framför allt om sitt hälsotillstånd. I breven framstår han snarast som deprimerad; han skriver bland annat att han "börjar tro att jag som den vandrande juden går från ort till ort för att söka något som på denna jorden icke för mig står att finna".²⁴ Kurortslivet i Aix-les-Bains tycks inte hjälpa. I augusti reser han till Sankt Moritz och därifrån skriver han den 25 augusti en "bekännelse" om att han varit fäst vid Emma sedan hennes moders död. Emma behöver inte tvivla på hans starka känslor, skriver han, men han är uppenbart bekymrad över sin klena hälsa. Det plågar hans tankar att hennes liv kanske hade gestaltat sig lyckligare "om det fått fortgå såsom det börjat". Emmas brev är som sagt förkomna men Fredrik kommenterar i sina brev hennes kloka råd och goda omdöme. Han bemöter hennes "stundom återkommande" tvivel på hans känslor; hon är vis och sansad, skriver han, och tillägger: "Jag beundrar din skarpa blick som väl genomskådat mitt inre."²⁵

I Schweiz förbättras uppenbarligen Fredriks hälsotillstånd och i början av september föreslår han i ett brev till Emma att de ska fira bröllop i oktober. Innan september månad är till ända återvänder Fredrik till Finland, och förberedelser för bröllopet tar vid. Bland sparade släktpapper finner vi några kvitton från S:t Petersburg som vittnar om förberedelser för att sätta gemensamt bo. Dessutom finns det ett bevarat exemplar av de tryckta inbjudningsbrev som sändes ut inför bröllopet. Brevet, som saknar adressat, lyder: "Bjudes att med dess närvaro hedra Professorn Fredrik Saltzmans och min dotter Emmas vigningsakt, å Mommila Hietois gård Onsdagen den 22 oktober 1879, kl 1 på dagen. C. Ruin." Två och ett halvt år efter moderns död vigdes alltså på Mommila husets äldsta dotter Emma med Fredrik, som samma år blivit extraordinarie professor i kirurgi.

I storfurstendömet's huvudstad

Efter vigseln flyttar Emma med Fredrik till Helsingfors och paret installerar sig i den våning på Nikolaigatan (numera Snellmansgatan) i Kronohagen där Fredrik bott med föräldrar och syskon sedan han var nio år. De senaste åren hade han delat lägenheten med sin ogifta syster Helene, som i familjen kallades Lolly. Innan vi berättar om hur livet kom att gestalta sig för dem i Helsingfors kan det vara motiverat att kort introducera staden, dess historia och hur den tedde sig vid tiden då Emma flyttade till sin nya hemort.

Helsingfors historia är nära förknippad med utformningen av storfurstendömet Finland, med sjöfästningen Sveaborg och försvaret av Finska viken som viktiga faktorer. I boken *Huvudstaden* följer Matti Klinge utvecklingen av Helsingfors från en brandhärjad mindre trästad vid 1800-talets början till en ståtlig huvudstad vid seklets mitt. Alexander I hade 1812 beslutat flytta storfurstendömet's centraladministration från Åbo till Helsingfors, närmare ryska gränsen. Ett unikt nybyggnadsprojekt inleddes med den preussiske Carl Ludwig Engel som huvudarkitekt. Gator breddades, berg sprängdes och nya monumentalbyggnader i empiristil växte fram.²⁶

Önskan att knyta storfurstendömet närmare Ryssland såväl politiskt som kulturellt manifesterades i kejsarens beslut att flytta även universitetet till Helsingfors efter att Åbo förstörts i en brand 1827. Ett viktigt syfte med det nya Kejsarliga Alexanders-universitetet var att utbilda tjänstemän för storfurstendömet's administration. En ny universitetsbyggnad, observatorium och universitetsbibliotek blev stora och kostbara byggprojekt och universitetets professorer och studenter fick stor betydelse för Helsingfors vidare utveckling.²⁷

Stadsdelen Kronohagen kom att bli Emmas hemort i den hastigt växande huvudstaden efter giftermålet med Fredrik. Kronohagen utgör den nordöstra delen av centrala Helsingfors; här ligger flera av stadens mest kända miljöer, exempelvis Senatstorget med domkyrkan och universitetet. Detalj av karta från 1878.



Staden växte snabbt och i mitten av 1800-talet hade Helsingfors utvecklats till ett administrativt, ekonomiskt och kulturellt centrum i storfurstendömet. Även om invånarantalet mångdubblats var Helsingfors emellertid ännu en småstad med europeiska mått mätt. Svenska och finska var de viktigaste språken men i staden fanns även rysk-språkiga invånare. Emmas dotters släktkrönika innehåller följande återblick på hur staden såg ut i mitten av 1800-talet:

Helsingfors var en småstad då faster och pappa växte upp. Det nuvarande Järnvägstorget (någon järnväg fanns ju den tiden ej) ända till nuvarande Glogatan var en vattenrik sumpmark där gossarna om vintern kunde åka skridsko. Till Kaisaniemi gick familjen åtföljd av den ryske soldatbetjänten (denstchiken) med stora korgar på svampplockning, över Långa bron såg man på eftermiddagen kor i långa rader från betesmarkerna norr om bron komma till sina ladugårdar i staden, och skulle husets damer till fots gå på besök då det blivit mörkt, måste denstchiken (soldatbetjänten) med lykta i handen lysa väg för dem, då på den tiden ingen gatubelysning förekom, åtminstone nästan ingen.²⁸

Fredrik var född och uppvuxen i staden och hade fått sin utbildning där, men familjen tillhörde inte de gamla Helsingforsfamiljerna. På faderns sida hade familjen tyskt ursprung, och hade kommit till Finland via Ryssland. Tre generationer hade under 1700-talet verkat som trädgårdsmästare vid de kejserliga hoven i, i tur och ordning, Berlin, Potsdam och S:t Petersburg. Fredriks far Friedrich, född 1797, utbildade sig till läkare vid Kejserliga militärmedicinska akademien i S:t Petersburg, och kom i 40-årsåldern till Helsingfors som chefsläkare för det ryska militärsjukhuset. Senare blev han överläkare för alla i Finland förlagda ryska trupper. Han var lutheran och hörde till grundläggarna av tyska församlingen i Helsingfors. Han avled 1858, vid 61 års ålder, då Fredrik ännu inte fyllt 20 år. Fredriks mor däremot levde till 1876 och bodde på några olika adresser i centrala Helsingfors,

av allt att döma tillsammans med sonen Fredrik och dottern Helene (Lolly).²⁹ I början av 1870-talet bosätter de sig i fastigheten på Nikolaigatan 21 där Emma och Fredrik sedermera flyttade in som nygifta.³⁰ Modern Gustava Ulrika var född Ehrenmalm och var kyrkoherdedotter från Tenala i västra Nyland. Hennes familj tillhörde en släkt med rötter i Sverige och Baltikum, och på hennes sida hade Fredrik kusiner och andra släktingar med namn som Armfeldt och Taube.

När Emma och Fredrik installerade sig i Kronohagen i Helsingfors var Fredrik praktiserande läkare och extraordinarie professor i kirurgi vid Kejserliga Alexanders-universitet. Hans dagliga arbetsplats var universitetets kirurgiska klinik, och porten till sjukhusområdet låg snett över gatan från familjens bostad. Vid sidan av sin läkarverksamhet hade Fredrik ett betydande kontaktnät i staden, och många kulturella intressen. Enligt släktkrönikan var han ”synnerligen musikalisk” och ägnade sig också åt teckning och måleri.³¹ Han gick gärna på konserter, och redan 1876 hade han bevistat festspelen vid Wagnerteatern i Bayreuth. ”Vår intellektuellt vakna moder blev, ehuru i grund och botten själv omusikalisk, en tacksam och intresserad åhörarinna” skriver äldsta dottern, och fortsätter: ”Pappas djupa förståelse för och kärlek till Wagners musik fascinerade hennes för ideella impulser mottagliga sinne.”³² I en hyllningsartikel med rubriken ”Svensk gärning” skriver Aili Wessberg att Emma genom sitt giftermål med Fredrik ”kom in i själva centralhärden för våra kulturella strävanden”.³³

Faster Lolly – en annan kvinnogeneration

En viktig person i det nygifta parets Helsingforstillvaro blev Fredriks syster Lolly. Ett brev från henne till Emma i samband med förlovningen vittnar om det starka bandet mellan syskonen; den 7 mars

1879 skrev Lolly till Emma: "En varm innerlig bön ställer jag dock till Dig. Gör honom lycklig, han förtjänar det så väl och skilj mig ej från honom, han är ju den enda kära jag eger i lifvet mer."³⁴ Lolly hade tidigare tagit hand om sin avlidna systers dotter Mary, som emellertid var svårt drabbad av epilepsi och efter en tid "behövde anstaltsvård", och senare avled i unga år. Av allt att döma hade Lolly ställt in sig på att leva sitt återstående liv tillsammans med den beundrade brodern. Hon lämnade i samband med broderns giftermål den våning där de båda bott tillsammans, men flyttade inte längre än en trappa ner, till bottenvåningen i familjens hus på Nikolaigatan.³⁵

Hur kan det ha varit för Emma att som nygift 26-åring flytta in i den lägenhet som hennes 40-årige make tills nyligen delat med sin 45-åriga syster? Förmodligen var det för Emma inte okomplicerat, i synnerhet som systemen även fortsättningsvis bodde kvar i samma hus. Emmas dotter reflekterar långt senare över detta: "Förhållandet till svägerskan lär [...] under början av äktenskapet ha åsamkat min mor vissa svårigheter, ehuru jag ej har egna minnen från den tiden." För Emmas barn blev dock fastern när de växte upp en viktig och uppskattad familjemedlem, som "omfattade [...] hela sin brors familj, utan undantag, med stor och uppriktig värme". Det porträtt som i släktkrönikan tecknas av faster Lolly ger en bild av en kvinnogeneration som under senare delen av 1800-talet uppfattades som gammalmodig. Helene Saltzman var född 1834 och så här beskrivs hon av sin brorsdotter, född 1880:

Faster hade vuxit upp under en tid då inga läroanstalter för flickor förekom. Att kunna tala några utländska språk, spela piano till husbehov, föra sig väl och älskvärt i sällskapslivet och förstås reda sig i skötseln av ett hem, se där vad man ansåg behövdes för en fulländad flickuppfostran. Så var det på 1850-talet då faster var ung [...].

Med sin invecklade gammaldags peruk, det egna håret hade hon totalt förlorat, sin alltid i liknande fason sydda klädning, ofta en med spets gar-



Faster Lolly, det vill säga Fredriks syster Helene Saltzman, bodde i samma hus där Emma och Fredrik flyttade in som nygifta. Detta fotografi visar Lolly i sitt hem våren 1910. På bordet vid hennes sida står broderns porträtt.

nerad sidenklädning, och med en vit spetsrysch eller fischy och en vack-
er brosch vid halsen, var hon, graciös och välväxt, en prydlig och smått
elegant uppenbarelse. [...] Litet fåfäng var väl nog vår kära faster, ville ha
allt fint omkring sig och hade kanske också svagheten att i sina berättel-
ser om sin mors släkt litet förgylla den enkla sanningen. Hon hade ett gott
förstånd, skötte med ordning och sparsamhet sitt hem och såg noga till att
debet och kredit gick ihop, det borde nog, ansåg hon, bli litet över på plussi-
dan då årets sluträkningar uppgjordes. Åtminstone på äldre dagar förflöt
hennes liv rätt lugnt och bekvämt. Hon sysslade numera knappast alls med
sömnad. Läste däremot gärna och hade, om genom hemlärarinnor under
uppväxtåren eller senare på egen hand, förskaffat sig kunskaper i littera-
tur, historia och geografi och följde i allmänhet vaket med vad som tilldrog
sig. Hon skaffade sig rätt tidigt telefon, och då det i staden började införas
elektrisk belysning var hon ej sen att hos sig låta installera det nya ljuset.
Därvid påpekade hon alltid hur hennes far, min farfar, om han levat hade
förundrat sig över allt detta nya, han som då telegrafin i slutet av hans liv
uppfanns, var så djupt intresserad och imponerad av den underbara upp-
finningen. Men då inemot 1910 automobiler började uppenbara sig i sta-
den, blev det för mycket nytt för henne. I en dylik satte faster sig aldrig. [...]

Utländska resor gjorde faster ej mer under så att säga vår tid. Någon
konsert besökte hon väl ännu på 90-talet, knappast senare. Men det fanns
vid Mikaelsgatan ett så kallat panorama, en blygsam föregångare till vår
tids biografteatrar, och det besökte hon gärna någon förmiddag då ny bild-
serie visades. Man satt vid titthål runt en stor cylinderformad maskin, och
då den sattes i rörelse rullade en serie vyer från ett främmande land förbi,
kanske närmast att förlikna vid nutidens filmföreläsningar. För faster ett
enkelt och roande surrogat för verkliga resor. Med alla sina så att säga
världsliga intressen förenade hon en gammaldags troende kristendom, och
besökte rätt ofta tyska kyrkan.³⁶

Lolly höll sig ständigt med två svensktalande tjänarinnor vid namn
Sofie och Helena. Ingen av dem kunde någon finska, men enligt släkt-



Porträtt av faster Lollys anställda Helena (eller, enligt anteckningen, Helène) tecknat av Emmas äldsta dotter Emma i början av 1900-talet.

krönikan var det vid den tiden inte nödvändigt, då man klarade sig bra överallt i Helsingfors på svenska. ”Själv kunde hon just och jämt, med ytterst bristfälligt uttal, åt våra finskatalande tjänarinnor säga hyvä päivä (god dag) och suurkiitos (stor tack)”, konstaterar Lollys brorsdotter.³⁷

Medan de flesta bättre bemedlade Helsingforsbor sommartid flyttade ut på landet fortsatte faster Lolly ännu under 1880- och 1890-talen att stanna kvar i staden. Som sommarbostad hyrde hon övre våningen i en villa i Brunnsparken, vid stranden mittemot Klippan, endast några kilometer från hennes hem. ”Där njöt hon av att sitta i den stora, luftiga glasverandan, beundra utsikten, följa med ång-, segel- och roddbåtarnas färder, läsa sin kära franska tidskrift ’Les Annales’, lägga en liten patience och dricka sitt förmiddagskaffe ensam eller med vänner inresta till staden eller boende i närbelägna villor”, berättar brorsdottern.³⁸

Hemma hos Emma och Fredrik

Våningen på Nikolaigatan blev Emmas och Fredriks hem under de första fem åren av deras äktenskap. Under dessa år födde Emma tre barn. Äldsta dottern Emma, som senare kom att skriva den släktkrönikan som vi flitigt citerar i detta kapitel, föddes den 15 augusti 1880. Sonen Fredrik, som i familjen kom att kallas Budda, föddes den 28 juli 1881 och deras syster Karin den 18 juli 1882. Alla tre föddes på Mommila där familjen under dessa år tillbringade somrarna. Av allt att döma bodde de då i flygelbyggnaden intill gårdens huvudbyggnad, och där föddes också barnen. Äldsta dottern Emma återberättar en dramatisk historia från sommaren 1880, då hon själv var nyfödd, ”alltså en episod jag ej kan minnas, men som mamma brukade berätta”:

Jag hade anlänt till denna värld den 15 augusti och mamma började amma. Hon hoppades det skulle gå bra. Men nej, mjölken var alldeles för knapp. Jag blev krasslig och skrikig. Det gällde att få en amma, en för nutidens sociala tänkande måhända mindre sympatisk utväg, men någon annan möjlighet att få mat åt den lilla skrikhalsen fanns ej på den tiden. Alltså satte sig gamla moster och fröken Zilliacus, morfars mycket ombetrodda hushållsföreståndarinna, i herrgårdens vagn och åkte till prostgården för att få uppgift på ogifta kvinnor med nyfödda barn. Kanske någon av dem vore villig taga platsen i fråga. Trädgårdsmästarens hustru, som hade ett nyfött barn och rikligt med mjölk, var villig taga det andra barnet till sig. Adresser på 7 ogifta kvinnor med spädbarn erhöles och man åkte från den ena till den andra. 6 sade bestämt nej. Man kom till den sjunde, som svet-tig och sotig tittade fram från rian, där hon arbetade. Hon tvekade, men gav slutligen med sig. Och sotig som hon var, med sin pojke på armen, satte hon sig i vagnen följd av arbetskamraternas förbannelser. Att lämna sitt barn ifrån sig och börja amma ett främmande barn var, så tyckte folket i denna avlägsna landsända, en okänd, otillständig, ja nästan syndig handling. Men trots sot och förbannelser visade sig denna Gustava vara en bra och duglig kvinna, och som amma så lyckad att hon ett år senare då Bud-da föddes kunde amma också honom. Senare återvände hon till sin hem-trakt, gifte sig med en äldre man och fick åtminstone en flicka. Mamma talade alltid med värme om henne.³⁹

Varje höst återvände familjen till Helsingfors, men Emma fortsatte hålla kontakt med familjen på Mommila och med sina syskon. Några brev från Emma till brodern Waldemar från åren 1882–1887 finns bevarade, och ger intrycket att de båda syskonen delade många intres-sen. Waldemar beskrivs i släktkrönikan som synnerligen beläst, en stillsam idealist, "inåtvänd och begrundande till sin natur" som helst ägnade sig åt litteratur och åt filosofiska frågor.⁴⁰ Han hade 1881 avlagt filosofie kandidatexamen och befann sig i Tyskland för fort-satta studier. Under dessa år kretsade mycket i Emmas vardag kring

hem och familj. I ett brev till brodern den 26 november 1882 skriver hon bland annat: "I vår våning äro vi numera fullt färdiga – ändteli- gen! – Jag är mycket nöjd med vårt hem och trifves utomordentligt väl." Hon kan berätta att moster Sofie har gästtat henne i Helsingfors i en veckas tid, efter att dessförinnan ha besökt syster Tali och hen- nes nyblivne make, friherren och agronomen Carl Munck på gården Innilä söder om Tammerfors. Några av mosterns omdömen om den nya svågern förmedlar Emma på ryska, vilket med tanke på sysko- nens gemensamma uppväxt i Ryssland var ett språk som förenade dem. I brevet berättar Emma också om små och stora händelser i den egna lilla familjen:

Vi må alla ganska tillfredställande, med undantag af att vi icke kunna blifva af med höstkatastrerna, i synnerhet jag, som har oafbrutet hosta och snuf- va. Lilla flickan blef kristnad sista söndags och erhöll namnet "Karin", hvil- ket nu äfven begagnas till och med af Kissan.⁴¹ Den sistnämnda har ändteli- gen börjat prata, visserligen på ett ganska befängdt och tokroligt, men dock begripligt sätt. Finskan och svenskan spela ungefär lika stor roll i denna rotvålska. Hon säger äfven mycket tydligt "morbror Wola".⁴²

Relationen mellan det finska och svenska språket var uppenbarli- gen en aktuell fråga i november 1882, och i samma brev underrätta- de Emma sin bror om läget i "professionsangelägenheten". Fredrik hoppades bli befordrad till ordinarie professor men frågan kompli- cerades av att han som svenskspråkig inte uppfyllde de krav på fin- ska språkkunskaper som ställdes i tidens fennomanska anda. "Feda håller som bäst på med sin 'finska magister', en viss Stenroth, som nu kommer alla qvällar, att plugga finska med honom", berättar Emma och tillägger att det ser ut att finnas goda chanser att han ska kunna få "ett, om inte första klassens, så dock nöjaktigt intyg", vilket kräv- des för att ärendet skulle behandlas i konsistoriet.⁴³

För Emma som gift kvinna fanns inga möjligheter till högre utbildning, men hon visade tydligt intresse för litteratur och bildning. Att hon liksom Waldemar intresserade sig för utbildningsfrågor framgår bland de nyheter från Helsingfors som hon förmedlar till honom: "en nyhet är att det 'nya svenska läroverket' numera på allvar vill blifva förvandlat till ett flick- & gossläroverk med fullkomlig gemenskap både till kurser och lokal." I brevet kommenterar hon också det faktum att Waldemar sökt sig till Tyskland för fortsatta studier: "Jag är säker på att en sådan förflyttning till nya förhållanden och nya människor är för enhver tänkande individ en stark och helsosam impuls till framåtskridande och arbete."⁴⁴

I ett brev till Waldemar våren därpå, i mars 1883, berättar Emma om fortsatta komplikationer i Fredriks "professionsfråga", och det framkommer att konsistoriet inte har godkänt hans befordran. Den akademiska striden förefaller ha varit sammankopplad med både personliga och språkpolitiska motsättningar i de beslutande kretsarna. Fredrik funderar på att överklaga, men "jag försöker dock att få denna fundering ur hans hufvud", skriver Emma.⁴⁵ Senare under året kom dock Fredrik att utses till ordinarie professor vid Kejserliga Alexanders-universitet och i januari 1884 kan Emma meddela sin bror att "Feda torde snart installeras i sitt ämbete".⁴⁶

En betydande del av detta brev ägnar hon dock åt att resonera med brodern om ensamhet och melankoli, och varvar goda råd till honom med hänvisningar till litteratur och sina högst personliga erfarenheter. Det är uppenbart att hon inför brodern inte drar sig för att utveckla vare sig filosofiska eller personliga tankar, exempelvis om hur ensamhet kan ha en plats "in i kärlekens verld, ja, [...] – in i äktenskapets samlif, och till och med, hvad mig beträffar, i ett det lyckligaste äktenskap". Hon skriver att hon för egen del "förmår icke tänka mig ett tänkande väsende utan denna känsla af isolering". Mellan syskonen finns uppenbarligen ett särskilt förtroende, och Emma skriver: "Talar jag någon gång med någon af mina nära stående i den

ton som nu med Dig, så ser jag genast på deras ögon att de icke kunna höja sig till någon annan slutsats än att – 'ah, hon är icke fullt lycklig!' de mena i mitt äktenskap!" Så är verkligen inte fallet, intygar Emma och uppmanar Waldemar att se på Fredrik: "Om någon, så har han känt sig förr i tiden ensam, sitt arbete mållöst, sitt lif tomt, – nu deremot – hur lugnt och fredligt är icke hans inre?!"⁴⁷

När Fredrik blev ordinarie professor i kirurgi var det på det så kallade "Gamla Klinikum", universitetets kirurgiska sjukhus i kvarteret mellan Unionsgatan, Elisabetsgatan och Nikolaigatan. Dottern Emma skriver i sin släktkrönika: "Dunkla minnen har jag av besök med mamma hos pappa på sjukhuset, som föreföll mig skrämmande och hemlighetsfullt. Där såg jag balar av vitmossa som användes för ett i mitt tycke mystiskt ändamål." Fredrik var en av de läkare som vid den här tiden framgångsrikt prövade att använda vitmossa som högabsorberande och kirurgiskt förbandsmaterial.⁴⁸

Familjen väntade ytterligare tillökning och hösten 1884 flyttade Emma, Fredrik och de tre äldsta barnen till en ny och större bostad på Kyrkogatan 11, några kvarter från deras tidigare bostad. Våningen låg i ett envånings trähus på hög stenfot, i hörnet av Kyrkogatan och Riddaregatan.⁴⁹ Dottern Emma som vid flytten hade hunnit bli fyra år gammal noterar att "i hela Kronohagen såg man i början av 80-talet, med lätt räknade undantag, endast dylika en- högst tvåvåningshus". Hon beskriver den nya rymliga bostaden som bland annat omfattade "pappas två rum", en sal "med de för tiden obligatoriska 3 fönstren", matsal, föräldrarnas sovrum och två rum för barnen, serveringsrum och kök med sovplats för köksan, samt ett mindre rum för de två husorna. Våningen försågs så småningom också "med en ny, häpnadsväckande uppfinning, telefonen" som barnen med undran betraktade.

Det var, i stort sett, ett typiskt burget hem på 1880-talet med all den komfort tiden kunde bjuda på, inredd naturligtvis enligt tidens något tunga stil



Inredningen i Emmas och Fredriks hem innefattade tidstypiska möbler, textilier, krukväxter och andra arrangemang. Bilden visar salen i våningen vid Kyrkogatan 11, där familjen flyttade in 1884.

med draperier för dörrar och fönster, men allt gediget och välombonat, lämpat för det liv som då fördes, med stora utrymmen både inomhus och på den rymliga tomten och med många sköna lekplatser för oss syskon.⁵⁰

I släktkrönikan betraktas hemmet vid Kyrkogatan ur barnets perspektiv, med minnen från barnkammaren ”med de många bilderna på väggarna, med mina och systrarnas dockor, Buddas gunghäst och segelbåt, byggklossar och bilderböcker, stunder då mamma läste sagor för oss, lekar i trädgården med kuskens Hilma och mycket annat”. Hon minns också att hon där för första gången fick vara uppe så sent en kväll att hon med mamma, pappa och en främmande farbror fick dricka te vid matsalsbordet, ”på vilket den stora, glänsande mässingssamovaren så hemtrevligt puttrade”.⁵¹

Under de år familjen bodde vid Kyrkogatan utökades den med två nya medlemmar, Hanna som föddes den 19 december 1884, och Helmi den 23 september 1887. Utöver den barnsköterska som sedan tidigare fanns i hushållet anställdes en amma för de nyfödda. "Det var alltså fler tjänande personer än vad man nuförtiden är van vid, som levde och sysslade i hemmet", skriver äldsta dottern. Hon konstaterar samtidigt att skötseln av ett hem var arbetsdrygt på den tiden, när ved skulle bäras in och brasor tändas i alla rum, petroleumlampor skulle putsas och fyllas på, och inga dammsugare fanns för att underlätta städningen. "För att ej tala om alla hemgjorda sylter, safter, sallader och andra inläggningar, som behövdes för att en dåtida familj skulle reda sig över vintern." Några livsmedelsfabriker fanns ju ännu inte, men å andra sidan var arbetskraften billig och lätt tillgänglig, minns Emmas dotter: "Men då våningen var stor, barnen många och umgänget livligt fanns det också för värdinnan ett och varje att sköta och se efter, om allt skulle vara välordnat och trivsamt." Emma var nu i 35-årsåldern, mor till fem barn och ansvarig för ett omfattande hushåll. Man kan fråga sig hur mycket en husmor i ett borgerligt hem vid denna tid engagerade sig i den praktiska skötseln av hemmet, och om detta ger hennes dotter besked:

Jag minns mig aldrig ha sett mamma tvätta, stryka, baka eller koka med undantag för sommarens syltningar och inläggningar, då också vi barn deltog med rensningen av bär och svamp. Men hon bläddrade ofta i sin kära ryska kokbok för att kunna ge goda matrecept åt kokerskan, bestämde noga matsedel för dagen och vad som borde inköpas. Skicklig och road av handarbete virkade och stickade hon ett och varje åt sina småttingar och broderade gärna något vackert till hemmet. Mamma sysslade mycket med oss barn, intresserade sig för våra lekar, berättade och läste sagor för oss. Och blev vi sjuka, nog blev vi väl ompysslade och skötta.⁵²

Bland dotterns barndomsminnen blandas vardagssysslor med nöjen

och utflykter. Hon minns bland annat hur hon och syskonen då det var kallt och snöyra stuvades in i en kursläde framförd av kusken Nyström och hästen Pilkku för att åka den korta sträckan hemifrån till Mariegatan 7, inte mycket mer än ett kvarter. Där bodde familjen Borgström, och hos dem bjöds det emellanåt på dockteaterföreställningar, arrangerade i en stor dörröppning. Hon minns också resor med häst och vagn över Långa bron och Broholmen ut till landet. Där Hagnäs torg nu ligger tog den vid denna tid snabbt växande staden slut, och hon minns hur vagnen fick stanna vid en vaktstuga ”och ett extra nöje var det att åt tulltjänstemannen få räcka fram den föreskrivna slanten”.⁵³

Hemma varvades vardagsbestyren med ett livligt umgängesliv. Släkt och vänner ofta kom på besök och även större bjudningar förekom som krävde sina förberedelser. Mat och dryck, dukning och bordsplacering skulle planeras och organiseras och för värdinnan gällde det också att göra sig festfin:

*Jag minns att vi ibland satt kring det runda bordet i sängkammaren och såg på hur mamma klädde sig till fest. Hennes röda turnyr, en för en dam på 80-talet outhärlig klädespersedel då det gällde att vara fin, som, fäst runt midjan, placerades bakpå för att ge kjolen den linje modet föreskrev, väckte alltid min förtjusning och min skrattlust.*⁵⁴

Många av de minnesbilder som återberättas i släktkrönikan härrör också från somrarnas vistelser på landet. Under sommarmånaderna tömdes Helsingfors i stort sett på ”alla så att säga ståndspersoner”, som flyttade ut till sina sommarvisten. Stadshemmen tömdes och stängdes, ”mattor rullades ihop, draperier och gardiner togs ner, ylleborddukar och dynor lades undan, allt noga dammat, bestrött med naftalin och omsorgsfullt ordnat” berättar äldsta dottern.⁵⁵ Hon återger även sina allra första minnen från somrarna på morfars egendom Mommila:



Emmas fyra äldsta barn i barnkammaren på Kyrkogatan. Från vänster: Fredrik, Emma, Karin och Hanna.

Jag ser för mig en lång och rar tant med svajande gång, som ofta kom till vår villa. Det var vår sedan så avhållna gamla moster, Sofie Cronman, syster till vår avlidna mormor. Jag minns promenader med tanter och farbröder, då jag stolt och lycklig satt på en snäll herres axlar, antagligen var det på morbror Costjas. Av morfar och av stora huset har jag från de åren intet minne. Däremot kommer jag ihåg roddfärder över sjön. En gång till en mycket grön udde, där det plockades mycket liljekonvaljer, en annan gång i många båtar till stranden av en å, där vi sprang omkring med många tanter och farbröder. Det lär ha varit en av dessa då för tiden ofta företagna och ytterst omtäckta kräftutfärder till de under förra seklet mestadels mycket kräfrika åarna. Man kunde med säkerhet räkna med att vid dylika utfärder fånga många hundratal av de läckra skaldjuren.⁵⁶

Det är uppenbart, bland annat av Emmas brev till Waldemar, att hon även under andra delar av året fortsatte att hålla tät kontakt med familjen på Mommila. Syskonen, fadern och även "gamla Dadda" kom också då och då på besök till Helsingfors. I ett brev 1884 berättar hon bland annat för sin bror att lillasyster Ida och moster Sofie är flitigt sysselsatta där hemma med broderiarbeten som Emma ordnat åt dem från Helsingfors, "lyckligtvis i sådan massa att Ida redan förtjänat i det närmaste 100 fmk". I samma brev får Waldemar den överraskande nyheten att "pappa för närvarande befinner sig i P:burg för att söka träda i tjänst igen". Emma förklarar att "saken är mindre hemsk än först kan synas. Det inrättas, ser Du, på Sveaborg en ny tjänst, en slags adjoint's befattning hos chefen för fästningsartilleriet." Det var chefen själv som övertalat Konstantin att söka tjänsten, och två års tjänstgöring på Sveaborg skulle kunna öka hans pension till det dubbla, berättar Emma.⁵⁷

Under sina år vid gevärsfaktoriet i ryska Tula hade Konstantin Ruin samlat den förmögenhet som möjliggjorde flytten till Mommila där han sedan hade investerat i såväl jordbruk som industriella företag och engagerat sig i "det kommunala livet på landet". Tanken var givetvis att Konstantin själv skulle tillbringa återstoden av sitt liv på gården, men uppenbarligen kom ekonomin efter hand att sätta käppar i hjulet. Av den sökta befattningen på Sveaborg blev, såvitt vi vet, intet, men bekymren var större än så: "Morfar invecklade sig i en betydande borgensförbindelse, som småningom åsamkade honom så kännbara ekonomiska förluster, att han såg sig tvungen att sälja egendomen." I släktkrönikan kommenterar dotterdottern hur detta kunde komma sig: "En mycket inkommen jordbrukare var morfar knappast, och de egenskaper, förutseende, försiktighet och avgjord driftighet, som fordras av en framgångsrik industriman, saknade väl till en viss grad vår ärliga och välvilliga, men kanske något godtrogna morfar."⁵⁸ Familjen Ruin fick alltså efter cirka 15 år lämna sitt kära Mommila.

Enligt ett brev från Emma till Waldemar fick Konstantin inför försäljningen av Mommila ett generöst erbjudande av sin gamle vän från tiden i Ryssland, Hugo Standertskjöld. Den förmögne Standertskjöld, som under 1880-talet byggde upp det stora godset Karlberg strax utanför Tavastehus, erbjöd sig nu att köpa en bostad åt Konstantin i staden, "så att herrarne fortsätta sina partier, alldeles som förr". Emma skriver vidare att "han framhöll åt pappa hurusom han, Hugo, hade förtjänat så öfvermåttan mycket och så mycket mer än han nånsin sjelf behöfver, att det icke för pappa behöfva vara alls svårt att taga emot en sådan småsak".⁵⁹ Om det var så det till sist gick till vet vi inte, men efter försäljning av gården bosatte sig Konstantin verkligen i Tavastehus. Med i flytten följde hans svägerska Sofie, som skötte hushållet efter hustruns död, och yngsta dottern Ida. De fyra äldre barnen hade vid det här laget alla lämnat hemmet, Emma till Helsingfors, Costi till Ryssland där han under många år kom att arbeta med utbyggnaden av det ryska järnvägsnätet, Waldemar för studier såväl i Helsingfors som utomlands och Tali till makens gård Innilä. Ida som vid flytten till Tavastehus var i 25-årsåldern skulle snart "till följd av att det för ogifta damer småningom öppnat sig möjligheter till verksamhet utom hemmet" söka sig till Stockholm där hon utbildade sig till massös.⁶⁰

För Emmas del upphörde i och med detta sommarvistelserna på Mommila. Under de följande tio åren var det till skärgården öster om Helsingfors som familjen ställde kosan under sommarmånaderna. Många av de öar och kustnära områden som senare under 1900-talet raskt kom att inkorporeras i den växande huvudstaden upplevdes vid denna tid ännu som rofyllda idyller på behörigt avstånd från staden:

*Brändö gård, Hertonäs, Turholm, Degerö gård, Botby och Rastböle var helt och hållet lantliga egendomar. Vid Norra Kajen, ungefär där Högholmsfjär-
jan nu ligger, låg en rad små, prydliga ångbåtar som förde sommargäster-*

na till egendomar och villor både på fastlandet ända till Botby viken, till Degerö, Villinge, Vådö och till villor på mindre holmar vid Ullholmsfjärden. De små skärgårdsbåtarna hade sin högsäsong. Motorbåtar var ännu ett okänt begrepp, bilar och bilvägar drömde ingen om. Man hade att ty sig till de väl-skötta ångbåtarna, eller var det att ta till årorna eller att segla.⁶¹

Tack vare båtförbindelserna kunde Fredrik sköta sitt arbete i staden och komma ut till sommarbostaden lagom till middagen för att sedan ta båten tillbaka in till staden nästa morgon. Sommaren 1885 bodde familjen på Ströms, en liten egendom mellan Hertonäs och Botby. Den sommaren fyllde äldsta dottern fem år och hon konstaterar att hon endast har "få och rätt dunkla minnen av sommaren där", som lär ha varit ovanligt varm och vacker.

Pappa, som icke blott själv i unga år varit en ivrig seglare, utan även visat stort intresse för segelsportens främjande i hemstaden, hade nu en skötbåtsliknande segelbåt. Med denna båt gjorde föräldrarna turer i den omgivande skärgården, för mamma en ny bekantskap, vars skönhet, att döma av vad hon senare ofta berättade, mycket tjusade henne.

Samma sommar gjorde kejsaren Alexander III och kejsarinnan Maria Fjodorovna ett besök i Helsingfors. Emmas dotter minns hur systemen Karin och hon "klädda i våra ryska nationaldräkter" tillsammans med morfar och mamma åkte omkring i staden för att ta del i firandet av kejsarparet. "Enligt mammas utsago fick vi verkligen se de kejserliga åka förbi. Själv har jag ett minne av nationaldräkterna, av morfar och av åkturen, knappast av mötet med högheterna."⁶²

Från och med sommaren 1886 var det till Rastböle gård vid Botbyviken som familjen flyttade under sommarmånaderna. Detta kom att bli familjens sommarviste för de närmaste åtta åren, och vi återkommer längre fram i kapitlet till ett antal minnen från denna plats. Denna sommar påverkades dock för Emmas del starkt av en nyhet som



Under en lång rad somrar på 1880- och 1890-talen hyrde familjen Saltzman Rastböle gård som sommarställe. Gården var belägen ett tiotal kilometer öster om centrala Helsingfors, och resorna dit gjordes med båt.

slog ner som något av en bomb i familjekretsen. I början av sommaren meddelade hennes käre bror Waldemar att han förlovat sig med Flora Lignell, född Lindholm, en 27-årig änka med ett barn. Flora livnärde sig bland annat på att hyra ut rum i Helsingfors, och det tycks vara den vägen Waldemar hade lärt känna henne. Han studerade fortfarande vid olika universitet på kontinenten, men vistades tidvis i Finland. Waldemars förlovning väckte starka reaktioner på grund av Floras bakgrund. Hans val av partner bröt mot etablerade normer i de kretsar där Emma och Waldemar hade vuxit upp, och senare har

Waldemars son Hans och sonson Olof i olika sammanhang vittnat om omgivningens kritiska reaktioner.⁶³

Emma skriver från "Rassböle" ett mycket upprört brev till Waldemar, daterat den 20 juni 1886. Av brevet framgår att Emma tidigare försökt avråda Waldemar från att umgås med Flora, något hon nu förebrår sig.

*Jag har troligen gentemot Dig genom min egen förskyllan förverkat alla anspråk på förtroende, – förlåt mig hvad jag i bästa mening sagt eller gjort. Förlåt också om jag nu besvära Dig med mina rader men när hjertat är fullt, flöda tungan öfver. Jag skulle dock allraminst genom något ord vilja grumla lyckan af dessa dagar för Dig, och jag tror äfven att intet ord af mig skulle kunna det.*⁶⁴

För Emmas del förefaller relationen till Waldemar för lång tid framöver ha påverkats starkt av det inträffade. I ett senare brev tar hon tydligt avstånd från sin bror Constantins och andra släktingars kränkande sätt att bemöta de nyförlovade, som hon beskriver som oförsämt och oädelt. Waldemar och Flora befinner sig uppenbarligen utomlands men tycks planera att flytta hem till Helsingfors och Emma skriver att det skulle "smärta mig oändligt ifall I båda, framförallt dock du sjelf, skullen återvända hit till Finland med ett sådant misstroende i ert hjerta". Hon fortsätter älta det faktum att hon själv också till en början varnade Waldemar för att umgås med Flora, och är rädd att det skadat relationen till brodern: "Upphofvet till detta af mig befara-de misstroende äro de fatala varningar jag en gång gifvit Dig – men de voro gifna af en som var fullkomligt okunnig om ditt fattade beslut." Emma resonerar vidare kring "de båda trånga stall – det ena för s.k. dåliga, det andra för s.k. goda menniskor" och att dessa inte ger utrymme för mänskligheten. Hon summerar sina reflektioner med den latinska devisen "homo sum!"⁶⁵

Att förhållandet mellan Emma och Waldemar förblev påverkat under många år framgår även av släktkrönikan där Emmas dotter skriver: "Morbror Waldemar och Tant Flora förekom under början av deras äktenskap ej ofta hos oss, men umgänget blev med åren allt livligare."⁶⁶

Nya vyer från Norra kajen

För Emma och Fredrik blev åren i våningen vid Kyrkogatan inte särskilt många. I kvarteret planerades nämligen uppförandet av det nya Ständerhuset, där ståndslandtdagens ofrälse ständer skulle samlas. Familjen Saltzman blev därför redan efter fyra år tvungen att överlåta fastigheten till staten, och fick se sig om efter en ny bostad. Våren 1888 flyttade de till sin nyinköpta gård på Norra kajen 14, även denna belägen i Kronohagen, några kvarter från Kyrkogatan. Fastigheten bestod av ett trähus på stenfot mot gatan och en trädgård med gårdshus. I huset mot gatan kom Emma sedan att bo i närmare 40 år.⁶⁷

Under 1880-talet hade stora flervåningshus i sten uppförts i vardera änden av kvarteret längs kajen, men tomterna däremellan präglades ännu av låg träbebyggelse med lummiga trädgårdar.⁶⁸ "No 16, granngården till vår, var verkligen lantlig med sina små träbyggningar bland gröna träd och buskar, där, den allra första tiden vi bodde vid Kajen, någon ko stilla betade på gräsmattorna", berättar Emmas äldsta dotter.⁶⁹ I södra änden av familjens gård fanns ett mindre hus som beboddes av hyresgäster, samt en gårdskarll med familj. I norra änden låg en lång uthuslänga med plats för häst men någon sådan höll sig inte familjen längre med. Där fanns även diverse bodar och förvaringsutrymmen samt "lantliga bekvämligheter, som användes

Vy över den frodiga grönskan i den sluttande trädgården på Norra kajen 14. I bakgrunden syns båtbyggarna vid kajen.

av tjänstefolket, av gårdskarlsfamiljen och av hyresgästerna”. Trädgården låg i en sluttning och på den övre terrassen växte en ståtlig poppel som sträckte sig högt över hästkastanjer, lindar och äppelträd. Från huset på Norra kajen hade man utsikt mot Skatudden med ryska marinens kasernbyggnader och den praktfulla ortodoxa Uspenskijkatedralen, och däremellan främst kala berg. Emmas dotter drar sig till minnes att en ensam rysk kanon högst uppe på berget varje dag klockan tolv avlossade ett skott för att tillkännage tiden.⁷⁰

Familjens nya bostad rustades under sommaren upp, inreddes och utrustades med all den bekvämlighet tiden kunde bjuda på, för att bli ”lämpad för ett trivsamt och komfortabelt familjeliv, men också för allt, som ett rätt omfattande umgängesliv förde med sig”.⁷¹ I sin krönika ger dottern Emma detaljerade beskrivningar av bostaden, och här blir det tydligt att inredning, och i synnerhet belysning, var ett ämne som intresserade henne. Hon berättar att huset rymde nio



rum, kök och serveringsrum, samt rum för tjänarinnorna och badrum med modern bekvämlighet i form av en så kallad luftklosett. Den nya inredningen gick i stil med 1880-talets ideal:

Matsalen var helt i brunt. I brun ekfärg hållen, vackert utarbetad, hög panel, ovanför densamma brun läderartad tapet, bruna dörrar och fönsterinfattningar, i fält indelat tak i ljusare och mörkare bruna toner och brun kakelugn. Salen fick i stort sett samma inredning som salen vid Kyrkogatan, ett stort möblemang i 1870-års stil av polerad valnöt beklädd med röd sidendamast och med bekväma stolar att sitta på. Framför fönster och dörrar hängde rätt tunga grågrönmönstrade draperier med fransar och tofsar.⁷²

Säkert skulle för dem, som nu inreder sina hem, mycket i den tidens hem förefalla mörkt, tungt, kanske litet överlastat och förstås obekvämt. Tänk varken centralvärme, elektriskt ljus eller WC, och därtill ännu andra gammalmodigheter. Så till exempel var paraddörren nere mot gatan, hos oss en rätt vackert utsirad ekdörr, naturligtvis ständigt låst, och besökaren hade att trycka på ringledningsknappen bredvid dörren. Ringningen hördes i serveringsrummet, där en husa fanns till hands för att genast genom matsalen och den långa tamburen springa till den yttre trappavsatsen och därifrån ner för trappan, som ledde till dörren mot gatan. För de två husorna ett rätt betungande springande, trots att alla springbud och ofta också vi syskon använde köksingången från gården. Och vad skulle en nutida husmor säga om de många kakelugnarna, till vilka under den kalla årstiden ved skulle bäras, brasorna tändas och efterses, och om alla sovrummens tvättkommoder, vars vattenkannor och ämbar skulle fyllas, tömmas och hållas rena. Eller om den arbetsdryga skötseln av petroleumlamporna, av vilka många under höst- och vintermånader i tamburer och kontor måste hållas brinnande största delen av dagen.⁷³

När det behövdes något nytt till hemmet reste föräldrarna ofta till S:t Petersburg för nyanskaffningar. Ett exempel var "inredningen till



På denna tidiga bild från Norra kajen 1885 blickar vi söderut, mot Uspenskijkatedralen och den ännu glest bebyggda Skatudden. Till höger syns Norra kajen 18, längre fram längs gatan skymtar en rad låga trähus och längst bort det nybyggda Standertskjöldska huset med sitt torn.

mammas förmak, en sirlig möbel i valnöt, delvis helstoppad, möbelyget i tjockt blågrått siden med invävda, graciösa, bronsfärgade blomsterslingor”. Vidare får vi veta att ”för fönstret och dörrarna i förmaket hängde till golvet nående draperier av samma tunga siden som på möbeln, och över golvet låg spänd en mjuk röd matta, allt från Petersburg”.⁷⁴

Barnen var vid inflyttningen ännu ganska små, Emma nyss fyllde åtta, Budda sju och Karin sex år. Under hösten fyllde Hanna fyra och Helmi ett år. Med i flytten följde deras leksaker och spel, bland annat Buddas gunghäst och många tennsoldater liksom Emmas dock-



Vintertid arrangerade Helsingfors Skridskoklubb en mycket populär skridskobana på isen i Norra hamnen. För barnen Saltzman blev besöken på skridskobanan en viktig del i vinterns nöjen. På fotografiet från 1890 syns familjens trähus till vänster i bakgrunden.

or Snövit och Rosenröd, och ett helt "dockhem" inreddes i ett stort bokskåp i den nya barnkammaren. Emmas intresse för litteratur satte också sin prägel på barnens tillvaro.

I vår barndomsvärld intog böckerna en betydande plats. Först var det bilder-, sedan sagoböcker. De av den tidens barn mycket omtyckta sagorna av Topelius, bröderna Grim och Anderzén lästes flitigt, ofta högt för oss av mamma. Något senare läste hon för sina intresserat lyssnande småtingar Fäلتskärns berättelser, [...] Fänrik Ståhls sägner intog förstås en fram-



skjuten plats i vår barndoms litteratur, liksom många av Runebergs och även av Topelius dikter.⁷⁵

Den litteratur som barnen introducerades till var av många olika slag, där ingick James Fenimore Coopers indianböcker liksom historiska romaner av Walter Scott, och så småningom fick de också bekanta sig med författare som Charles Dickens, Viktor Rydberg, Selma Lagerlöf och Bjørnstjerne Bjørnson. Emma omsatte även sina litterära kunskaper i ett egenhändigt tillverkat "författarspel" som ofta spelades kring barnkammarbordet:

Hon anskaffade pappkort, ungefär av vanlig spelkorts storlek, antecknade namnen på åtminstone 20 författare och namnen på 4 (möjligen var det 5) arbeten av envar av dem. På varje kort skrev mamma ett författarnamn överst, därunder namnen på hans arbeten i sådan ordningsföljd, att varje arbete på ett av korten kom först. [...] Korten delades ut bland de spelande, som skulle försöka åt sig samla så många fullständiga författarserier som möjligt. [...] Namn på många inhemska författare förekom och bland utländska Kellgren, Tegnér, Rydberg, Ibsen, Schiller, Goethe, Shakespeare, Walter Scott och flere andra. Detta spel, liksom mycket annat, tyder på att vår moder hade både intresse för och kännedom om litteraturen i många olika länder.⁷⁶

Läsning och spel varvades också med utomhusaktiviteter. Utanför på Norra hamnens is anlades under vintrarna av Helsingfors Skridskoklubb en skridskobana, omgärdad av granar och ”mycket anlitad av den dåtida bildade allmänheten, ej minst av oss syskon och andra småttingar”. Så länge barnen var små besöktes skridskobanan främst under förmiddagarna men senare, ”under storskoleåldern förlades de mycket uppskattade besöken på banan till efter middagen, som den tiden åts redan 4 eller 1/2 5”.⁷⁷

Även om bostaden vid Norra kajen omgavs av både grönska och vatten var det en självklarhet att familjen under sommarmånaderna skulle flytta till mer lantliga omgivningar. Åren 1886–1894 gick somrarnas flyttlass till Rastböle gård öster om staden, där familjen hyrde in sig i karaktärsbyggnaden som ägdes av civilingenjör Gustaf Adolf Rejman och hans hustru Anna. Under 1880-talet blev uthyrning till sommargäster populärt i området runt Rastböle och Nordsjö. Tidningsannonser erbjöd rum att hyra, och kanske var det den vägen familjen Saltzman kom i kontakt med ägarna.⁷⁸

Släktkrönikan vittnar om att ”då familjen Saltzman installerade sig där, kände man sig helt på landet, fjärran från staden” och för barnen kom Rastböle att bli en betydelsefull plats under deras upp-

växtår.⁷⁹ I dag är Rastböle en tunnelbanestation i östra Helsingfors, omgiven av bostadsbebyggelse, men området runt själva gården är inte bebyggt; i dag breder en campingplats ut sig längs Botbyviken och den gamla huvudbyggnaden fungerar som restaurang. Dottern Emma minns hur där såg ut när hon var barn:

Logiet var rymligt och väl inrett, ställets ägare ytterst förekommande mot sina nya hyresgäster. Från karaktärshuset, beläget blott ett par minuters väg från viken och ångbåtsbryggan hade man ingen utsikt mot vatten. På ena sidan skog, på andra sidan fält och ängar nästan inpå balkongen. Men vackra buskar, syren, hagtorn, rosentry och spiréa och några enstaka stora träd omgav byggnaden, och framför balkongen hade mamma ordnat blomsterrabatter med georginer, vallmo, lövkojor, reseda, flox och andra prydnadsväxter.⁸⁰

De första åren på Rastböle var barnen ännu ”mer eller mindre i babyåldern”. Äldsta dottern fyllde sex år under den första sommaren och hon minns hur hon tillsammans med sin mamma plockade ängsblommor på ängarna runt huset och ”styvmorsblommor” på en plats som de kallade ”Blåa berget”. Med till Rastböle följde också familjens tyska barnfröken Cilla från Reval, och med henne gjorde de promenader längs stranden, lekte och plaskade barfota i vattenbrynet.

Snart växte vi större och blev företagsammare. Med roddbåten Gullvivan rodde vi till vikens botten, där det växte vackra vita näckrosor, och utåt till Vådö sund med en titt mot Ullholmsfjärden, eller paddlade vi i våra två stadiga kanoter. Vi badade, den tiden utan simkostym, i simhusbassängen invid ångbåtsbryggan och vågade oss småningom simmande ut på djupare vatten.⁸¹

Den segelbåt som införskaffades under sommaren på Ströms fick följa med till Rastböle, men ersattes efter några år av en liten ång-



båt, med vilken Fredrik kunde resa fram och tillbaka till staden utan att behöva passa de större passagerarbåtarnas tider. ”Mamma var först smått bekymrad för vad tjänarinnorna skulle säga om det extra arbete en maskinist medförde. Hans oljiga och sotiga grejor måste ju ideligen tvättas och strykas”, berättar dottern i släktkrönikan. Men Emmas oro var obefogad; den unge maskinisten blev ”hela tjänstepersonalens favorit” och han förlovade sig snart med en av jungfrurna. Med den egna ångbåten, som fick namnet Helmi efter yngsta dottern, gjorde familjen också många utflykter i skärgården, ibland ända till Borgå.⁸²

När en av dessa somrar gick mot sitt slut, den 1 september 1888, firades morfar Konstantin Ruins 70-årsdag i Tavastehus. Dotterdottern minns resan dit tillsammans med föräldrarna och syskonen Bud-da och Karin. ”Mitt tydligaste minne från dagen är att jag på kvällen med gamla moster var på glasverandan för att se hur hon pysslade med de många blommor morfar fått.” Hon fascinerades särskilt av några stora, gammaldags blombuketter, tätt bundna och omgivna av styvt, mönsterklippt papper. Dessa kom från orangerierna på Hugo Standertskjöllds egendom Karlberg. ”Han som under ungdomsdagar i Tula rönt så mycken gästfrihet i det Ruinska hemmet visade på 70-årsdagen och sedan allt framgent i livet stor och minnesgod tillgivenhet för morfar.”⁸³

Skolstart

Redan året innan flytten till Norra kajen var det dags för skolstart för de två äldsta barnen i familjen. Vid den här tiden fanns inga bestäm-

Sommarbilder från Rastböle, förmodligen i slutet av 1880-talet. Längst ner till höger ser vi Emma på Rastböle ångbåtsbrygga, i sällskap med Ingrid Wasastjerna (under parasoll). På de fyra översta bilderna syns barnen Emma, Karin och Fredrik.

meler om småskoleundervisning i Finland. 1866 års folkskoleförordning hade infört fyraårig folkskola. Barnen antogs lära sig de första grunderna i läsning och kristendom i hemmen. Först med läropliktslagen 1921 blev folkskolegång obligatorisk och förberedande undervisning infördes. Fram till dess var man således beroende av privata initiativ. I släktkrönikan berättar dottern Emma om hur småskoleundervisningen i Helsingfors ordnades för henne och brodern Budda vid den förberedande skola som hösten 1887 öppnades av två unga systrar Edelfelt, Annie som var nyutbildad lärarinna och Berta som då ännu var elev vid Fortbildningsläroverket. Enligt Emmas dotter var det "[m]ycket troligt att mamma hörde till de damer, som uppmuntrat fröknarna Edelfelt att starta en dylik". Barnens första skola blev således systrarna Edelfelts nystartade småbarnsskola, i deras hem på Alexandersgatan 28, vid Senatstorget.

Syster Helmi hade denna höst den 23 september blivit född och så kom det sig att vi, Budda och jag, med pappa tågade till skolan. Att på den tiden se sin fader dragande en barnvagn var otänkbart och att en helt vanlig vardag spatsera med honom hörde nog till det mindre vanliga. Det kändes högtidligt. [...] Det var en förtjusande skola vi kom till. Runt det ovala bordet i matsalen satt tanten, under Buddas och min skoltid mest tant Annie, och alla hennes små elever, omkring 10 à 12 flickor och gossar, med ABC-böcker och griffeltavlor framför sig. I salen gymnastiserade vi till pianomusik spelad av tanternas mamma, och tittade vi in i rummet bredvid salen satt där en gammal tant Gadd som alltid hade karameller att bjuda oss. Vintern 1887–1888 tågade Budda och jag glada i hågen från Kyrkogatan till skolan, men följande vinter var det [...] från Norra Kajen 14 vi startade våra skolvandringar.⁸⁴

I Edelfeltska skolan fick barnen nya kamrater och flera av dessa blev vänner för livet. Efter de två åren hos systrarna Edelfelt ansågs Budda ännu för ung för storskolan och gick därför ett år i den Hisingka



Barnen i Edelfeltska småbarnsskolan våren 1888, på gården vid Alexandersgatan 28. Till vänster, uppifrån: Fredrik Saltzman, Maja Lindelöf, Carl Wege-lius. I mitten: Emma Saltzman. Till höger, uppifrån: Anna Zilliacus, Hilja Hougberg, Lars Runeberg.

småskolan för att därefter börja i Nya svenska läroverket. Vad gäller döttrarna stod valet vid den här tiden mellan Svenska fruntimmersskolan, som dock inte ledde till studentexamen, och två nyligen grundade privata samskolor.

Idén med samskolor var ny och tilltalade ej alla. Därför startades av för saken intresserade personer Privata Svenska Flickskolan, med kurser som, i likhet med Nya svenska läroverkets och de 2 samskolornas, ledde till universitetet. Mamma kom förstås jämte andra kända pappor och mammor med flickebarn i skolåldern, att höra till skolans första direktion och jag

till första årets elever. Skolan började med 2 klasser, litet mer än 20 elever inalles, och arbetade i ett trähus Annegatan 14 i hörnet av Bulevardsgatan, med fröken Berta Hermanson som föreståndarinna. Något år senare fick hon vid sin sida modersmåsläraren, magister Ernst Lagus, som snart blev skolans ensamrådande, nitiska och mångåriga rektor.⁸⁵

Om Emmas stora engagemang i skolan vittnar några brev till rektor Lagus där hon diskuterar samarbetet mellan hem och skola – detta återkommer vi till i ett senare kapitel. I denna skola gick Emmas fyra döttrar. I takt med att alla fem barnen så småningom uppnådde skolåldern fick Emma ägna alltmer tid åt att hjälpa dem med läxläsningen: "Tack vare att hon behärskade både tyska-, franska-, och ryska språket var det, i synnerhet när det gällde dessa fack, hon med framgång kunde förhöra läxorna", berättar äldsta dottern.⁸⁶

En inblick i barnen Saltzmans liv ger ett knippe brev från våren 1890. Föräldrarna hade då rest till Wiesbaden där Fredrik genomgick en kur mot sin svåra reumatism. Fredrik skulle tillträda en ny tjänst som chef för Medicinalstyrelsen, och ville vara "möjligast kry".⁸⁷ De fyra äldsta barnen skrev under denna tid till föräldrarna ett antal små brev som ännu finns bevarade. Emma, då nio år, skrev fem brev där hon bland annat berättar att hon lekt med sina glansbilder tillsammans med en kamrat, att hon fått nya böcker i skolan att hon nu har 105 frimärken i sin samling. Budda, åtta år, påminner i ett brev om att pappa lovat köpa honom en ny segelbåt och att mamma skulle hämta frimärken i Dresden. Karin, sju år, skriver om nya hoppband, och att hon fått beröm i skolan och haft en ämnesskrivning på temat "Finlands förnämsta näringar". Hon berättar också att "mammans lilla ormbunke har vuxit och bland rosorna finns en vacker mörkröd utslagen". Hanna, fem år, som fått lite hjälp med att skriva brevet av någon vuxen, talar om att hon fått nya galoscher, att många i skolan har mässling, och att morbror Costia har varit på besök.⁸⁸ Under föräldrarnas bortavaro flyttade Emmas goda vän "tant Polly Mickwitz,



På fotografiet från maj 1897 är alla Emmas fem barn samlade runt storsyster Emma (f. 1880). Till vänster Karin (f. 1882) och Helmi (f. 1887), till höger Hanna (f. 1884) och Fredrik (f. 1881).

nästan dvärglikt liten, men snäll och klok” in i familjen. Kanske var det hon, eller familjens barnflicka Cilla som hjälpte Hanna med skrivandet?⁸⁹

Skolarbetet gick bra för alla fem barnen och med tiden, ”utan kvar-sittning eller villkor”, tog de alla studenten. ”De högsta vitsorden nådde därvid Hanna”, noterar hennes storsyster i sin släktkrönika.⁹⁰ Till skillnad från Emma själv fick alltså samtliga döttrar en skolutbildning som gav dem tillträde till högre utbildning. Att fyra flickor i samma familj tog studenten hörde knappast till vanligheten vid denna tid.

Ett livligt umgängesliv

Emmas dotter beskriver relativt ingående familjens ”rätt livliga umgängesliv”. Årets högtider var givna festtillfällen, och inte minst jularna ges en hel del utrymme i skildringen. Faster Lolly deltog alltid i familjens julfirande. Efter gudstjänsten i Tyska kyrkan infann hon sig på Norra kajen, där det högtidligt dukade julbordet stod i vardagsrummet. Middagen inleddes med buljong och risgrynslåda, följd av ”lutfisken, skinkan med linsen och annat gott samt slutligen tårtorna”. Först efter kaffet öppnades dörrarna till matsalen och barnen fick äntligen se den höga granen, prydd med tända ljus och många ”grannlåter”.

Julklapparna kastades in genom dörren från serveringsrummet och var ibland försedda med rim skrivna av mamma eller, sedan vi blivit tillräckligt försigkomna, av Budda och mig, och allt var fröjd och frid. Då téet slutligen serverades uppenbarade sig den lilla hjulbenta, originella, men trogna gårdskarlen Grönberg med sin tjocka gumma och ibland med sina 2 döttrar.⁹¹

I samband med julen förekom inte sällan bjudningar såväl hemma som hos vänner och släktingar. Under jullovet reste familjen ofta på besök till Emmas syster Tali med familj som efter några år på Innilä hade flyttat till maken Carl Muncks barndomshem, den ståtliga gården Erkyhä i sydligaste Tavastland. Ibland firades även nyåret där, och släktkrönikan vittnar om att besöken på Erkyhä efterlämnade många minnen. ”Redan slädfärden genom en djup, orörd skog, som på den tiden tog vid mycket nära järnvägsövergången, var lång och spännande. Kälke åktes flitigt ner för inkörsvägens höga backe. Nyårskvällen stöptes nyårslyckor av tenn, och ännu andra påfund, som kunde spå framtiden, roade man sig med under årets sista kväll.”⁹²

I början av 1890-talet flyttade morfar Konstantin Ruin och moster Sofie från Tavastehus till Helsingfors. ”Där finner vi honom i en solig lokal i övre våningen av ett trähus Vilhelmsgatan 7, hörnet av Mikaelsgatan, numera upptaget av SOK:s storbygge, sittandes i gungstolen i sitt trevna, rymliga hörnrum, alltid hjärtligt välkomnande sina barnbarn”, berättar hans dotterdotter.⁹³

När Emma som nygift flyttade till Helsingfors hade hon inte så många bekanta i staden, men genom Fredriks släktingar, vänner och kollegor vidgades snart umgängeskretsen. Strax efter att familjen flyttat till Norra kajen invigdes det moderna Kirurgiska sjukhuset vid Kaserngatan, där Fredrik som professor i kirurgi hade en viktig roll. Invigningen firades med en stor mottagning på sjukhuset följd av en middag i Fredriks och Emmas nya hem. ”Ehuru ingendera av föräldrarna var vad man kan kalla nöjeslysten, var de båda roade av att vara bland vänner och bekanta, och att se dem hos sig”, konstaterar äldsta dottern.⁹⁴ Emma kom också ganska snart att själv engagera sig i många olika sammanhang, bland annat genom den syförening hon blev en trogen medlem av:

Varje torsdagsförmiddag samlades i tur och ordning i de olika hemmen en skara fruar, många av dem hörande till familjens umgänge, till professorskornas syförening. Den hade startats under de stora nödåren 1866–67 av unga professorsfruar och andra hörande till stadens kulturella kretsar, med professorskan, senare presidentskan Constance Montgomery i spetsen. I mitten av 1880-talet blev mamma medlem i denna förening för nytta och nöje: Det gick glatt och livligt till vid det med mycket gott bakverk uppdukade kaffebordet. Men ej heller på fliten var det något fel. Allt annat än små var de packor med rutiga halvylleklädningar i 3 olika storlekar, som i stora klädkorgar regelbundet till varje jul forslades till fröken Fanny Palméns år 1883 instiftade Arbetshemmen för fattiga barn. Senare blev det en annan välgörenhetsinrättning kläderna forslades till. Men alltid var det vår trogna gårdsskarl Grönberg som hade förtroendeuppdra-



Syföreningens arbete resulterade i kläder för behövande barn. Emma, till vänster, packar rutiga klänningar i en klädkorg. I mitten sitter Mathilda Krohn och till höger Olga Federley.

get att från vår klädbod med kälke eller skottkärra föra klädkorgarna till bestämmelseorten.⁹⁵

Fredriks arbete vid Kirurgiska sjukhuset ledde till uppdrag av olika slag; han engagerade sig bland annat för utbildning av kvinnlig sjukvårdspersonal och tog initiativ till den första sjuksköterskeutbildningen som startade vid sjukhuset i februari 1889. Hösten 1890 utsågs Fredrik till generaldirektör för Medicinalstyrelsen i Finland vilket innebar ansvar för utvecklingen av sjukhusväsendet i hela landet, många inspektionsresor och många nya kontakter. Flera av Fredriks kollegor inom läkarkåren ingick också i familjens umgängeskrets. Nära vänner var professorn i inre medicin Johan Wilhelm Runeberg och hans hustru, ”farbror Hannes och tant Edit”, och deras barn blev lekkamrater med de äldre barnen Saltzman. Det var till doktor Rune-

berg som Fredrik oftast vände sig för råd och hjälp vid sjukdomsfall i den egna familjen. I släktkrönikan nämns ett stort antal läkarkolle-
gor som familjen umgicks med, bland dem Richard Sievers "som
lätt kom sams med allt och alla" och som senare efterträdde Fred-
rik som chef för Medicinalstyrelsen. Även Fredriks närmaste man
vid Kirurgiska sjukhuset, Hjalmar von Bonsdorff ("av oss barn kallad
'lustiga farbror'"⁹⁶), liksom bland andra professorerna Robert Tiger-
stedt, Thiodolf Saelan, Gustaf Henricius, Otto Engström och Alexan-
der Homén hörde till umgängeskretsen. Den sistnämndes maka Mag-
da var friherrinna av estnisk börd och Emmas dotter noterar särskilt:
"Mamma, vars mors släkt härstammade från Balticum, sade alltid ef-
ter besök i det Homénska sommarhemmet i Esbo att där var det så
trivsamt och hemvant."⁹⁷

Bland de personer som Emma och Fredrik umgicks med fanns
även familjerna Montgomery och Donner, grannar vid Norra kajen.
Robert Montgomery, professor i juridik och tidigare prokurator i
senaten, bodde med sin hustru Constance på Norra kajen 10. Otto
Donner, professor i språkvetenskap, och hans hustru Minette bodde
på nummer 12, till att börja med i ett trähus liknande det på nummer
14, men från 1890 i det ståtliga stenhus som finns på adressen än i
dag.⁹⁸ Mellan familjerna Donner och Saltzman fanns släktband i och
med att Minette Donner, född Munck, var syster till Emmas svåger
Carl Munck. Familjerna träffades således inte enbart i staden utan
även vid besök hos moster Tali på Erkylä gård.⁹⁹

I umgängeskretsen ingick givetvis även andra släktingar, såväl på
Emmas som på Fredriks sida. Till Fredriks släkt hörde familjen Borg-
ström, som ofta gästades på Mariegatan 5 respektive 7, Anna och
Lennart Gripenberg samt Georg och Lilly Ramsay som av Emmas dot-
ter beskrivs som "fasters goda vänner". Till släkten hörde också sys-
konparet Arvid och Dagmar Neovius som var kusinbarn till Fredrik.
Dagmar Neovius var född i Moskva och hade liksom Emma tillbrin-
gat delar av sin uppväxttid i Ryssland. Senare skulle hon bli en ledan-

de kraft i de kvinnopolitiska sammanhang som även Emma ingick i. Bland Emmas egna vänner fanns flera återkommande besökare, däribland Annie Furuhielm, som hon lärt känna redan på Mommila. Emmas dotter tillägger: "Senare blev hon tack vare gemensamma politiska och sociala intressen nära lierad med mamma."¹⁰⁰

Vid sidan av sitt arbete hade Fredrik ett stort intresse för musik och var engagerad i Helsingfors musikinstitut. Institutets rektor, tonsättaren Martin Wegelius, som i släktkrönikan beskrivs som "själen i strävandena att få ett musikinstitut till stånd", var sedan länge en god vän. De förenades i ett intresse för Wagners musik, och hade båda besökt festspelen i Bayreuth redan 1876. I Emmas och Fredriks gemensamma hem kom musiker från institutet ofta på besök och dottern Emma minns exempelvis hur hon "en gång, antagligen i början av 90-talet, vid middagsbordet med nyfikenhet betraktade en ung lärare med yvigt, lockigt hår". Den unge mannen var den ännu okände men lovande tonsättaren Jean Sibelius. Dottern berättar också att Sibelius några år senare, "då pappa fyllde 70 år, åt honom överräckte ett honom tillägnat musikmanuskript, vilket till vårt stora beklagande redan medan pappa levde på ett oförklarligt sätt förkommit".¹⁰¹

Genom döttrarna kom familjen också i kontakt med familjen Schybergson, vars döttrar var klasskamrater till Emma, Karin och Hanna. Deras far Magnus Gottfrid Schybergson var professor i historia och ordförande i Svenska litteratursällskapet i Finland. Emma minns att "farbror Schybergson" gav ett relativt oansenligt intyck, "ytterst arbetsam, om än något torr", och att hans kulturella intressen satte en tydlig prägel på hemmet. Hustrun Johanna Schybergson å andra sidan, beskrivs som en livlig, gästfri och "slarvig" person, som ringde "i tid och otid till mamma för att i telefon dryfta mer eller mindre oviktiga saker".¹⁰²

Familjen rörde sig således genom sitt umgänge främst inom stadens bildade borgerlighet. Även om Helsingfors vid den här tiden växte snabbt var staden inte större än att det var lätt att överblicka

dessas kretsar. Som tidigare nämnts var Emmas far Konstantin sedan åren i Ryssland god vän med Hugo Standertskjöld, och umgicks med honom i Tavastehus och på Karlberg. I Helsingfors ägde Standertskjöld fastigheten närmast det kejserliga palatset vid Norra Esplanaden, där han i sin stora våning ofta visade sin berömda gästfrihet.

*Pappa var ofta inbjuden till honom på herrmiddagar med påföljande kortpartier och uppskattade därvid mycket den härliga maten med allehanda delikatesser inköpta i det dåtida luxuösa Petersburg och de utsökta vinerna. Också vi ungdomar blev, då vi hunnit så långt, inbjudna till stora baler, där rågade fat med rysk kaviar hörde till smörgåsbordet och ett förtjusande musserande Moselvin långt ifrån sparsamt bjöds omkring vid borden.*¹⁰³

Ett annat perspektiv på dessa bjudningar har tecknats av Emmas brorson Hans Ruin i boken *Hem till sommaren*. Även han nämner att Standertskjöld genom sin vänskap med Konstantin, sin förmögenhet och sin generositet hade blivit något av en skyddspatron för familjen. Sålunda blev även Waldemar inbjuden till ståtliga herrmiddagar i den flotta våningen. Men gästfriheten hade uppenbarligen sina gränser, för vid de tillställningar då även damer inbjöds fanns aldrig Waldemars hustru Flora bland de inbjudna. ”Hennes uteslutning ur det fina sällskapslivet stod fast”, konstaterar Hans Ruin, och noterar att även han själv och hans syskon kände av detta: ”De stora ungdomsbjudningarna på nyåret i det förnäma huset vid Salutorget var vi aldrig med om – hörde bara våra kusiner tala om dem.”¹⁰⁴ En av dessa kusiner var Emmas äldsta dotter. Hon berättar i sin släktkrönika att hon under sin skoltid också höll flera danstillställningar hemma. Säkerligen var dessa långt enklare än de omtalade bjudningarna hos Standertskjölds, men hon minns att salen på Norra kajen 14 ”rymde många dansande par”.¹⁰⁵

Familjens samlade vänkrets växte med åren och vid större familjehögtider blev huset fullt. Exempelvis kan nämnas Fredriks 60-års-

dag 1899. Den äldsta dottern kunde inte närvara eftersom hon just då var på resa till Florens, men hon återger hur modern i ett brev beskrev tillställningen: "Det blev en så storartad högtidsdag för oss, som vi ej kunnat ana eller förutsätta." Emma berättar att firandet inleddes redan halv tio på morgonen med en hyllning från Helsingfors musikinstitut framförd av en 30 personers kör, vilket följdes av uppvaktningar och deputationer från bland annat Medicinalstyrelsen, Diakonissanstalten, av universitetets rektor och representanter för landets apotekare och veterinärer, allt som allt över 60 gäster.¹⁰⁶ Dottern reflekterar i sin släktkrönika över förutsättningarna för det tidsenliga firandet:

Ja, det var ett rätt vidlyftigt umgänge föräldrarna hade, och om också formerna för detta umgänge på intet sätt var överdådiga, utan väl avpassade efter den standard föräldrarna kunde tillåta sig, krävdes det både av värden och i synnerhet av värdinnan mycket omtanke och omsorg, för att allt skulle bli väl ordnat och lyckat. Tiderna var dock helt andra då än nu. Utrymmena var stora. Kokerskan, eller vi säga hellre köksan, stod i stort sett för den direkta matlagningen. De 2 husorna, om så behövdes, därtill ofta också Medicinalstyrelsens vaktmästare Lesch, iklädd de traditionella vita vantarna, skötte serveringen, såg till att allt gick som det borde, att ljusen i kronor och lampetter förnyades om de brunnit ner, att lamporna ej rykte och annat dylikt. Pappa var en älskvärd och förbindlig värd, mamma fyllde väl sina värdinneplikter.

Men försöker man mana fram bilden av hemmet och av livet där på 1890-talet är det ej bjudningar man främst tänker på. När det gäller oss syskon är det skolan, kamratlivet, läxläsningen, skridskoklubben och en vinterdagsöndags skidtur till Högholmen eller litet längre, man har i tankarna. Man ser flickorna skidande i långa vinterpaletåer och tunga, höga över skor, sport i nutida bemärkelse förekom föga. Vi läser också andra böcker än skolböckerna, handarbetar, roar oss med sällskapsspel eller mera bullersamma lekar. Vi förkyler oss, ådrar oss olika barnsjukdomar och blir

omskötta med medicinskt vetande och kärleksfull omsorg. Mamma försöker efter bästa förmåga odla våra förstånd, kanske vågar jag säga, möjligen ibland betonande det intellektuella på bekostnad av det emotionella och praktiska. Hon är livlig och meddelsam, betyder mycket och sysslar mycket med sina barn. En dåtida husmor hade tid därtill, ty hon hade för de dagliga sysslorna i hemmet mycken och god hemhjälp att ty sig till. Om de strävanden och intressen mamma senare skulle ägna sig åt, visste man ännu intet.¹⁰⁷

Mot seklets slut

Fredriks arbete vid Medicinalstyrelsen fortgick med mycket arbete och många resor runtom i landet. Han hade även utsetts till verkligt statsråd, en hederstitel för höga ämbetsmän under den ryska tiden. I familjen började barnen bli stora och utvecklade sina egna intressen och umgängeskretsar. För Emma, som nu titulerades såväl professorska som statsrådinna, blev det så småningom alltmer utrymme för att engagera sig i sociala och politiska frågor, vilket är huvudfokus för vårt nästa kapitel.

Under 1890-talet var morfar Konstantin en del av familjens umgängeskrets i Helsingfors, och där firade han också sin 80-årsdag omgiven av sina fem barn, svägerskor och svärsöner. Med tiden började dock Konstantin Ruins krafter ge vika, och allvarliga symptom tydde på en svårartad cancer. Den 21 mars 1900 avled han i sitt hem i Helsingfors, och trots att det nu var många år sedan familjen lämnat Mommila skulle begravningen hållas i Lampis, där Konstantin skulle sänkas till den sista vilan intill sin hustru Natalia.

Till morfars barn, vilka med sina familjer på begravningsdagen satte sig på tåget för att följa morfar till Lampis kyrkoby och till graven, i vilken morfar redan vilade, sällade sig vid Ryttylä station morfars trofasta vänner



Sommar i Lojo med familjen samlad på trappan. Från vänster Karin, Emma, Hanna, okänd man i bakgrunden, Fredrik, Helmi och Fredrik (Budda). Dottern Emma saknas på bilden, förmodligen på grund av utlandsvistelse.

*Hugo och Carl Gustaf Standertskjöld, båda rätt omfångsrika, därför också båda i var sin bekväma släde. Det blev sedan en lång rad av slädar, som ringlade sig från stationen till Lampis kyrkoby. Från den långsamma slädfärden har jag ett oförglömligt intryck av den dåtida landsbygdens ödslighet, av den smala, slingriga vägen mellan de höga snödrivorna, av de snötäckta här och var uppdykande hyddornas ensamhet, av den spröda klockklang-
en, då vi bortom vita, tysta fält varsnade kyrkan, och av den stilla, gråklädda allmoge som mött upp, främst några av morfars gamla underlydande från Mommila Hietois, vilka högtidliga stod där, redo att bära kistan till graven.¹⁰⁸*

För Emma blev faderns begravning ett tillfälle att återse trakten kring Mommila, om än i vinterskrud. Vid den här tiden, efter de många somrarna på Rastböle, tillbringade familjen ett antal somrar på olika ställen vid Lojo sjö, cirka sextio kilometer väster om Helsingfors: Andersberg, Virkby och Stor-Ojamo. Sommarvistelserna fortsatte att vara viktiga samlingspunkter för familjemedlemmarna.

Under dessa somrar blev vi genom talrika utfärder över Lojo sjö välbekanta med den vackra sjön, med dess lummiga stränder och holmar, dess fjärdar och vikar och med sevärda platser runt densamma. Velocipeden hade dykt upp och med den gjorde vi, främst Budda med någon kamrat, kortare och längre turer i de natursköna trakterna.¹⁰⁹

Somrarna vid Lojo sjö gav även tillfälle till cykelturer för att besöka olika släktingar, bland annat på Prästkulla i Tenala där släktingar till Fredrik bodde och Härligö i Ingå där Emmas bror Waldemar hade sin sommarbostad.¹¹⁰ Barnen gjorde också längre resor, både inom och utom landet. Sommaren 1899 reste exempelvis dottern Emma till Schweiz för flera månaders vistelse och studier i franska. Ett antal brev som Emma skrev från familjens sommarviste på Ojamo finns bevarade och vittnar om att hon med stort intresse följde dotterns upplevelser. Goda råd och en och annan förmaning varvas med rapporter om smått och stort som hänt på hemmaplan. Den 21 juni skriver hon exempelvis: "Det som förvånar Dig där som en blandning af stadsmessighet med landtlighet äro blott yttringar af den högt drifna materiella kulturen, hvilken först frapperar hvar och en vid beröring med vestra Europa." Ett par veckor senare berättar hon om stor villervalla i Ojamo till följd dels av ett dödsfall i värdfamiljen, dels av en skogsbrand i sommarhettan.¹¹¹ I släktkrönikan summerar äldsta dottern dessa brev och avslutar med följande ord som pekar framåt, mot vårt nästa kapitel:



På baksidan av detta fotografi står det: "Ojamo, sommaren 1899. Statsrådet Fredrik Saltzman med Fru och barnen Fredrik, Helmi, Hanna och Karin, samt Ruth och Else Munck och Carl Tigerstedt."

Om allt detta och mycket annat skriver mamma, med här och där inströdda notiser berörande den hotfulla ryska inställningen gentemot landet och dess konstitution, därigenom visande sitt gryende intresse för det politiska skeendet i landet.¹¹²



POLITISERANDE FRUNTIMMER



[...] det är nuförtiden så underbart här hos oss – näml. i Finland eller snarare i H:fors – tid, pengar och besvär äro liksom frigjorda från alla de omöjligheter som annars vidlåda dem! Man tycker sig kunna göra, gifva och uträtta allt möjligt, – alla äro fulla af intresse, allas energi är i spänning!

Sex år har passerat när Emma skriver dessa euforiska rader, och under dessa år har mycket hunnit hända. Raderna ingår i ett julbrev till äldsta dottern som 1905 befinner sig i Düsseldorf för konstindustriell utbildning. Brevet i övrigt ger en ganska dystert beskrivning av det politiska läget i Helsingfors. En serie med strejker, kallad storstrejken, i oktober–november hade spritt sig från Ryssland där läget var oroligt efter nederlag i kriget mot Japan. Strejken var en kulmen på finländarnas protester emot en serie förryskningsåtgärder, och hade lett till löften om förändringar inte minst i fråga om en mer demokratisk folkrepresentation. I väntan på reformer rådde spänning, men också osäkerhet och uppenbar rädsla. ”Blott allt går lyckligt, blott landtdagen ej störes, blott ej den ryska reaktionen eller anarkins spöke öfverskrider våra gränser.”¹

Mitt i den politiska oron har Emma i sitt nästa brev positiva upplevelser att förmedla till sin dotter. I början av det nya året hade hon och Fredrik deltagit i en soaré hos familjen Schybergson. Hon skriver att "det var helt trevligt, ty det pratades ifrigt i dagens pol. frågor" och nämner flera personer, bland andra senator Nybergh och August Ramsay, som det var "intressant och lärorikt" att tala med och lyssna på. "Fru Jully och jag voro de politiserande fruntimren" skriver Emma, och syftar då sannolikt på Jully Ramsay.² Brevet fortsätter: "Det är så öfver all beskrivning eget, detta omslag i vår allmänna opinion – det kan ej skildras, men känns i allting."³ Emma gladdede sig åt dessa samtal, och det är uppenbart att mycket har förändrats. Vad är det då egentligen för slags omslag hon talar om? Handlar det om den politiska utvecklingen i landet, eller kanske lika mycket om att hon som kvinna äntligen får vara med och diskutera politik? I detta kapitel kommer vi att titta närmare på den omvälvande utvecklingen under åren runt sekelskiftet som ledde till att Emma och andra kvinnor såg nya möjligheter. Redan 1906 skulle de finländska kvinnorna, som de första i Europa, tillerkännas samma politiska rättigheter som männen. Processen var uppseendeväckande snabb, och man kan fråga sig hur det var möjligt. En möjligen något förenklad förklaring gavs av några av de ledande gestalterna i rösträttsarbetet: Kvinnorna hade intresserat sig för och tagit del i de fosterländska frågorna och därmed övertygat männen om sin politiska mognad.⁴

Emma var själv inblandad i det arbete som ledde fram till att kvinnlig rösträtt och valbarhet infördes i Finland. I en serie brev under våren 1906 håller Emma sin dotter underrättad om händelseförloppet under de månader då reformförslag om folkrepresentationen utarbetades. Förslaget omfattade allmän och lika rösträtt för män och kvinnor och det kom att godkännas av såväl kejsaren som av ståndslandtdagen, som därmed avskaffade sig själv. Efter val i mars 1907 kunde både kvinnor och män ta plats i det nya folkvalda enkammarparlamentet.

Det här kapitlet handlar om de finländska kvinnornas arbete för "de fosterländska frågorna" och för politisk självständighet under de händelserika åren kring sekelskiftet 1900, särskilt under de så kallade ofärdsåren. Vi ska stifta bekantskap med kvinnliga aktörer och med de organisationer de grundade, och i fokus står Emmas upplevelser av och del i detta arbete. Hennes skildringar, främst i brev till döttrarna, är vår utgångspunkt, men perspektivet vidgas med hjälp av andra kvinnors vittnesmål. Låt oss börja med en kort beskrivning av situationen i Finland vid denna tid.

Läget i landet

Ett knappt sekel tidigare, när Finland under pågående krig 1809 övergick från svenskt till ryskt styre blev finländarna invånare i ett nyinrättat ryskt storfurstendöme som fick en särställning inom det ryska imperiet. Kejsar Alexander I hade i sin regentförsäkran vid Borgå lantdag i mars 1809 lovat att respektera den lutherska tron, från svenska tiden ärvd lag och rätt samt ständernas privilegier.⁵ Kejsaren använde ordalag som att Finland nu hade upphöjts bland nationerna, vilket inbjöd till tankar om en stat i staten. Efterföljande kejsare godkände den separata regentförsäkran för Finland, senast Nikolaj II 1894, och finländarna uppfattades som kejsarlojala invånare i det ryska imperiet. I en tillbakablickande artikel rörande åren 1895–1914 skriver Emma att det sena 1800-talet karaktäriserades av "det behagliga lugn, den makliga optimism, som alstrats under nästföregående årtiondens något så när fredade utveckling". Även om ett och annat hotfullt tecken kunnat skönjas rådde trygg förvisning om att lantdagen och senaten tillsammans med en aktad inhemsk ämbetsmannakår tog väl hand om statens affärer, och "samhället för sin del trivdes gott i den vana patriarkaliskt-byråkratiska atmosfären, litade på eders helgd och levde så tämligen obekymrat vidare".⁶

Föreställningen om Finlands autonoma ställning inom kejsardömet förstärktes under 1800-talets gång. I en form av nationell väckelse, för vilket bland annat Finska Litteratursällskapet blev ett forum, lyftes finsk kultur och historia liksom det finska språket fram.⁷ Visionen om Finland som en nation med eget förflutet och eget historiskt kretslopp fick genomslag i olika samhällsskikt genom att den ständigt förnyades och anpassades till tidens krav.⁸ Samtidigt växte en ny syn på kvinnans roll i nationen fram, enligt vilket det var i egenskap av moder och fostrare som kvinnan gjorde sin insats för folket och nationen. Denna tanke stöddes av Zacharias Topelius och J. V. Snellman som förespråkade kvinnors rätt till högre utbildning.⁹

Även ekonomisk tillväxt och industrialisering gav näring åt nationalismen. Samtidigt hade Rysslands ställning i Europa förändrats, vilket minskade intresset för särlösningar av det slag som kännetecknat storfurstendömet Finlands uppbyggnad. Nationalistiska strömningar i Ryssland hävdade att Ryssland borde vara ett enhetligt och odelat rike med kejsaren, ortodoxin och det ryska språket som förenande band mellan dess olika folk.

För beslutsfattarna i S:t Petersburg var vissa förhållanden särskilt problematiska. Ett stort problem var att Finland hade en egen armé under finländskt befäl som inte behövde tjänstgöra utanför storfurstendömet gränser. Ett annat bekymmer var det ryska språkets svaga ställning i Finland och krav fördes fram om att ryska skulle vara tjänstespråk inom alla samhällssektorer. Den högsta chefen för den civila styrelsen var generalguvernören, kejsarens personliga representant i storfurstendömet. När en ny generalguvernör över Finland skulle tillsättas i slutet av 1890-talet sökte man efter en lämplig person att genomdriva önskade förändringar. Valet föll på general Nikolaj Ivanovitj Bobrikov, en hårdför militär och en erfaren och målmedveten administratör.

Februarimanifestet och dess följder

I Helsingfors väckte beskedet hösten 1898 om utnämningen av Bobrikov till generalguvernör allmän förstämning. När Emmas dotter långt senare i sin släktkrönika blickar tillbaka på denna tid konstaterar hon: "Hans namn bådade intet gott."¹⁰ Som tonåring upplevde hon själv Bobrikovs ankomst till Helsingfors:

Till en början gjorde den nya generalguvernören, antingen allena eller med maka och dotter, talrika besök i staden, vilka under höstens lopp självfallet besvarades. Också hos oss avlades ett besök. Då dottern, en ung dam ungefär i min ålder, åtföljde föräldrarna vid besöket hos oss, följde också jag med pappa och mamma då svarsvisiten hos Bobrikoffs en påföljande söndag gjordes. Vidare beröring blev det ej.¹¹

Bobrikov inledde ett regelrätt förryskningsprogram med att vid en urtima lantdag försöka driva igenom en ny värnpliktslag enligt vilken unga finländska män skulle kallas att tjänstgöra i den ryska armén. Bestörta lantdagsmän hänvisade till konstitutionen enligt vilken nya lagar inte kunde stiftas mot lantdagens vilja. Den 15 februari 1899 kungjordes ett kejsarligt manifest som slog ned som en bomb i Helsingfors.¹² Enligt detta underordnades den finska lantdagens beslut den allmänna rikslagstiftningen. Kejsaren gavs rätt att ensam bestämma vilka frågor som var av riksintresse. När den finska senaten efter tre dagars diskussion promulgerade, det vill säga stadfäste, manifestet blev reaktionen häftig. Annie Furuhjelm skriver i sina memoarer att de som "upplevde februarimanifestet kunna aldrig glömma den 18 februari 1899 och de känslor av sorg, förbittring och hat detta uttryck för enväldshärskarmakten utlöste inom samhällets olika lager. De var då jag lärde mig förstå vad politiskt hat vill säga."¹³ Emmas dotter skildrar i sin släktkrönika denna händelse på följande sätt:



Blomsterhyllning vid den tidigare kejsaren Alexander II:s staty på Senatstorget i mars 1899. Det här var ett sätt att protestera mot februarimanifestet och det ryska styret.

En ytterst tryckt stämning utbreddes sig, vida kretsar klädde sig svart, affärer skyltade svart, och en stark opinion uppstod, som skarpt ogillade Senatens promulgering av det mot Finlands konstitution stridande manifestet. Den så kallade ofärdstiden hade begynt.¹⁴

En allmän uppfattning var att kejsaren blivit vilseledd och snabbt väcktes tanken att genom en massadress från folket direkt vädja till honom. Kvinnorna spelade en stor roll i arbetet med att förverkliga adressen och i spetsen för arbetet ställde sig skolföreståndarinnan Dagmar Neovius.¹⁵ För att samla namnunderskrifter deltog ett stort antal frivilliga som tog sig runt i hela landet, delvis på skidor,

eftersom kommunikationerna var outvecklade. I Helsingfors var det främst högreståndskvinnor som samlade underskrifter. Emmas dotter har personliga minnen av det praktiska arbetet med adressen:

Själv deltog jag, som nybliven student, i ett anspråkslöst hörn i detta arbete, och minns de många sena kvällarna man satt i Lönnbeckska skolans lokal vid Bulevardsgatan räknande och ordnande de otaliga listor med namnteckningar, som i jämn ström kom från olika landsändar. Arbetet försiggick sena kvällar och nätter för att saken ej i förtid skulle röjas för obehöriga.¹⁶

Insamlingen av namnunderskrifter genomfördes på mindre än två veckor och utan de ryska myndigheternas vetskap. Resultatet blev ”den stora medborgerliga adressen undertecknad av mer än en halv miljon män och kvinnor ur de mest olika samhällskretsar och från alla delar av landet”.¹⁷ En deputation om 500 personer utsågs med uppgift att resa till St Petersburg och överlämna adressen till kejsaren. Kejsaren vägrade dock ta emot deputationen som besviken återvände till Helsingfors. Dottern Emma beskriver i sin släktkrönika hur det öde som ”ett lojalt folks böneskrift” hade utsatts för blev föremål för uppmärksamhet också utanför landets gränser. I en rad europeiska länder undertecknade representanter för konst, vitterhet, vetenskap och politik adresser som vördsamt bönföll kejsaren att återta alla förordnanden som kunde hota Finlands konstitution, men även dessa avvisades.¹⁸

Emmas brev under äldsta dotterns vistelse i Schweiz sommaren 1899 innehåller antydningar om den då rådande stämningen i Finland. En och annan kryptisk formulering i breven vittnar också om att allt inte kunde sägas rakt ut. I juni skriver hon exempelvis att ”Idag anländer ju Tjocka Farbror till H:fors”. På morgonen ”voro alla honorarios uppbådade till slottet och på eft.m. kommer Farbror till kirurgen, där pappa då måste vara. Mera kan jag tyvärr ej berätta!”¹⁹ Tre månader senare, den 16 september, ger hon än tydligare uttryck för

sin misstro genom att helt sonika kalla generalguvernören för ohyran. Hon rapporterar i ett brev till dottern, som vid det laget rest vidare till Italien, om situationen i Finland: "hvad kan man tro eller veta innan det smäller. Så länge ohyran hålls på permission där borta är naturligtvis allt ändå liksom trefligare."²⁰

En dyster stämning bredde ut sig i landet och framtiden tedde sig osäker. Till detta bidrog, konstaterar dottern i sin släktkrönika, "det lidelsefullt spända förhållandet mellan undfallenhetspartiet, som trodde sig vinna mest genom undfallenhet gentemot de ryska kraven, och det konstitutionella eller passiva motståndspartiet, som satte ett starkt passivt motstånd mot alla förryskningssträvanden." Relationen mellan de olika grupperingarna var komplicerad och innefattade motståndningar av språkpolitisk karaktär. Finska partiet och särskilt dess konservativa gammalfinska falang menade att undfallenhet gentemot de ryska kraven var det bästa sättet att slå vakt om Finlands intressen, medan de konstitutionella, dit Emma hörde, argumenterade för ett passivt motstånd mot förryskningssträvandena. Samtidigt noterar Emmas dotter en möjlig bakomliggande drivkraft som kunde ses som förenande: "I bakgrunden hägrade väl också för många drömmen om ett en gång i framtiden självständigt Finland."²¹

Samverkan och motstånd

Det sena 1800-talet var en tid då många olika medborgarrörelser etablerades. Som en av dessa tog en allt starkare kvinnorrörelse form, såväl i Finland som i andra europeiska länder. Sedan 1880-talet fanns organisationer i Finland som arbetade för "kvinnofrågor", en sådan var Finsk kvinnoförening som hade grundats 1884. År 1892 bildades Kvinnoaksförbundet Unionen, till följd av en schism mellan olika falanger inom rörelsen. Utmärkande för den tidiga kvinnorrörelsen i Finland var att kampen för kvinnors rättigheter ingick i ett breda-

re medborgerligt engagemang där kvinnor såg som sin uppgift att ta sig an sociala frågor.²²

Namninsamlingen efter februarimanifestet hade visat att manifestets innebörd och konsekvenser var oklara för många. Enligt Annie Furuhjelm såg människor i "folkets djupa led" protesterna som "herarnas kamp för att upprätthålla sin privilegier". Furuhjelm berättar att insikten om detta ledde till att ett nytt fältrop tog form inom den konstitutionella grupp där hon själv ingick: "Folkbildning, vi måste arbeta för folkbildningens främjande." Pedagogen Lucina Hagman föreslog bildandet av en förening vid namn Bildning i hemmet där fosterlandskänslan skulle väckas till liv genom medborgaruppfostran. Genom mödrarna skulle kunskaper och kärlek till fosterlandet spridas. Eftersom kvinnor inte var vana att delta i möten skulle de sökas upp i sin egen vardag av så kallade emissarier. Rådgivning skulle varvas med symöten, kurser och föredrag.²³

Arbete med att sända ut emissarier kom snart i gång och stadgar till en förening upprättades och sändes till generalguvernören för att stadfästas. Bobrikov vägrade emellertid till en början, av rädsla för att en sådan förening kunde uppvigla folket. När namnet, på förslag av lärarinnan Alli Nissinen ändrades till Föreningen Martha – med anspelning på bibelns Martha – accepterades förslaget i juli 1900. Marthas första ordförande blev Lucina Hagman och Emma Saltzmanns namn nämns bland de "framstående krafter" som tidigt och troget kom att engagera sig i föreningen.²⁴

Emma var också aktiv i den lokala Marthaverksamheten i Helsingfors. Historikerna Aapo Roselius och Mona Rautelin har i boken *Helsingforsmarthorna 1900–2020* beskrivit hur Martharörelsen fick en annan karaktär i den snabbt växande huvudstaden än i andra delar av landet. Många av de nyinflyttade i stadens arbetarkvarter var "unga, självförsörjande kvinnor som arbetade som tjänarinnor, tvätterskor, kokerskor eller arbeterskor i fabriker och på byggarbetsplatser. [...] Det var dessa arbetarkvinnor som Martha i Helsingfors ville nå."²⁵

Emma blev 1909 ordförande för den nystartade tvåspråkiga kretsen i arbetarstadsdelen Berghäll, i stadens östra utkant. Kretsen fick senare namnet Ringblomman, och delades 1918 i en finskspråkig och en svenskspråkig krets. I en återblick över Helsingfors svenska Marthaförening 1899–1929 skriver Emma om föreningens verksamhet som bland annat inkluderade syföreningar för arbetarkvinnor. Hon berättar även att ett hem inrättades för unga kvinnliga fabriksarbetare som inte hade sina föräldrahem i staden.²⁶

Den förryskningsprocess som Bobrikov dragit i gång fortsatte i olika former. Censuren skärptes och tidningar drogs in. Ett språkmanifest från 1900 förordnade att ryska i stället för svenska skulle vara ämbetspråk i senat och ämbetsverk.²⁷ Skolorna i Finland drabbades av ökad kontroll av lärare och läroböcker och påbud om mer undervisning i och på ryska. I ett brev till dottern Karin, som befann sig i Schweiz för språkutbildning, berättar Emma i december 1901 om bråk som uppstått på flera skolor. Hon nämner bland annat att en luciafest på reallyceet blivit inställd som en ”sorgebetygelse öfver deras rektors skiljande från tjensten”, detta till följd av att rektorn inte ansett det möjligt att öka antalet undervisningstimmar i ryska från 30 till 40 under pågående läsår. Även på Lönnbeckska skolan hade en luciafest ställts in, i det fallet till följd av att eleverna beslutat att vägra en lärare tillträde till festen ”på grund af att han hörde till Y:K:s²⁸ anhang. Det lär hafva därvid fällts yttranden sådana som ’landsförrädare.’” Skolledningen förklarade för eleverna att det var omöjligt för dem att vägra en av skolans lärare tillträde, och deras straff blev att festen inställdes, enligt Emma ”en nödvändighet för att förebygga möjliga obehagliga uppträden”.²⁹

Sommaren 1901 hade den nya värnpliktslagen införts. Eftersom den ansågs ha kommit till på ett sätt som stred emot konstitutionen väcktes protester i flera ämbetsverk, bland dem Medicinalverket där Emmas man Fredrik var generaldirektör. I ett brev i februari 1902 till dottern Karin berättar Emma om ”något som nu en tid tungt hvi-

lat öfver pappa och mig och kostat oss mycket tankebry, ja flere genomvakade nätter”. Plikter mot det verk och den yrkeskår inom vilket Fredrik verkade ställdes mot samvete och heder, och situationen innefattade även oro för familjens framtida ekonomi.

Allt nog, vi hafva stannat vid beslutet att pappa skulle lägga in om avsked för att ej behöva verkställa åtgärder, närmast förordnande af uppbådsläkare, som åligga verket i sammanhang med den nya värnepliktsförordningen. Det är ju den som nu stjälper allt & alla!

Emma berättar vidare att Fredriks närmaste kollegor liksom ytterligare en direktör för ett centralt verk samtidigt beslutat sig för att avgå, vilket just rapporterats i tidningarna och väckt stor uppmärksamhet och blandade reaktioner. ”Du förstår väl att allt detta ej varit lätt för pappa med hans klena nerver och klena krafter!” Det är fortfarande oklart om avskedet kommer att beviljas, och hur det i så fall kommer att påverka Fredriks pension, skriver Emma och tillägger att ”om B. af elakhet och förargelse ville krångla, så kan pension aldeles nekas eller ock reduceras till det minsta möjliga”. Utan pension skulle det riskera att bli mycket svårt, såväl för Fredrik som för Emma själv, konstaterar hon, och tillägger: ”men att lefva under trycket af en egennyttig handling emot det ’bättre jagets’ röst, vore för mig outhärdligt.” Emmas understrukna formuleringar visar tydligt att hon själv aktivt deltog i beslutet. Hon avslutar med orden ”för mig är den vändning saken tagit en – ja en stor lycka, det må sen gå huru som helst vidare!”³⁰

Karin svarar i ett brev till sin pappa att hon uppskattar hans beslut: ”En svår tid måste det ha varit för er där hemma, men nu är ju det viktigaste öfver.”³¹ Och uppenbarligen beviljades Fredriks avskedsansökan, för den 21 mars 1902 avslutades formellt hans uppdrag vid Medicinalverket. Äldsta dottern summerar senare händelsen i sin släktkrönika och konstaterar att avskedet vid 62 års ålder var tungt

för Fredrik som hade hoppats att ännu under flera år kunna arbeta för att förbättra sjukvården i landet.³²

När den nya värnpliktslagen trätt i kraft blev Emma ögonvittne till de så kallade kosackkravallerna på Senatstorget i Helsingfors i april 1902. I ett brev till dottern Karin berättar hon med stor inlevelse om uppbådet som ägde rum i Gardesmanegen på Kaserngatan i Helsingfors, där endast 56 av de 800 unga män som kallats till inskrivning infann sig, och bland dem högst två eller tre studenter. När besiktningen av de värnpliktiga skedde dagen därpå blev det stor folksamling. De ynglingar som ställde upp omringades och utsattes för skymford och hotelser och tvingades söka skydd. Folkhopen drog vidare till Senatstorget och militär tillkallades. Emma beskriver hur dottern Hanna vid halvfyratiden, då läget tedde sig lugnt, korsade torget, ”då hon plötsligt ser och hör ett förfärligt väsen längs Alexandersgatan – under hiskeligt vrål, med flygande nagajkor, kommer en kosackeskort i fullt sporrsträck mot torget.” Hanna och många andra rusade upp på terrassen vid Nikolajkyrkan, men när kosackerna passerat och samlats framför poliskammaren var läget inte mer laddat än att hon kunde gå hem till middagen. Därefter, skriver Emma, fick kosackerna order att rensa torget; de spred ut sig och använde sina nagajkor (piskor) mot de samlade skarorna. Människor blev ursinniga och kastade stenar och is, vilket gjorde kosackerna allt vredare. Även kvinnor och barn utsattes för piskrapp. ”Moster Tali med Ruth var på Kyrkoterassen då kosackerna sprängde dit upp och hon undgick piskrapp endast tack vare sitt ryska. Då kosacken kom nära röt hon åt honom ’håll opp’ på ryska, han hajade till och sänkte piskan.”³³

Emma berättar vidare om den växande kalabaliken. Från Alexandermonumentet på Senatstorget gjordes försök att tala till folket och slutligen lyckades pastor Emil Murén lugna massorna genom att läsa välsignelsen och stämma upp *Vårt land*. En polis och flera kosacker skadades, en kosackhäst dog och kravaller pågick till elva på kvällen, skriver Emma. Oroligheterna fortsatte dagen därpå, med bråk

utanför senatorernas bostäder och det var ”en stämning av jäsning i luften hela dagen”. Stadsfullmäktige uppmanade allmänheten att avhålla sig från samlingar och demonstrationer och en frivillig obehäpnad ”korps” skulle bildas för att försöka återställa lugnet. Emma tillägger: ”I tidningarna får du ej läsa mycket, men läs dock uppmärksam, ett och annat kommer fram”, och avslutar: ”Det väntas nu med fasa på belägringstillståndets påbud! – Gud gifve att det blefve lugnt.”³⁴

Emmas skildring speglar de motsättningar som utkristalliserades allt tydligare i Finland i början av 1900-talet genom händelser som dessa. För Emma, liksom för många andra, berörde värnpliktsstrejkerna även den egna familjen; hennes son Fredrik (Budda) var kallad till andra omgångens uppbåd men höll sig oanträffbar. Hans syster Emma sammanfattar i släktkrönikan sin syn på värnpliktsstrejken och dess konsekvenser:

*Värnpliktsstrejkerna, inför vilka de makthavande stod rätt handfallna, och det fortsatta passiva motståndet ledde, trots det gammalfinska undfallenhetspartiets motpropaganda, till att den finska militären i sin helhet upplöstes. Detta hade den lyckliga följden att ingen finsk militär fanns, som kunde inkallas för att på rysk sida delta i det första världskriget.*³⁵

Kvinnokagalen

Motståndet mot förryskningsåtgärderna fördes inom olika grupperingar och de konstitutionella förenades av sitt passiva motstånd, vilket innebar att åtgärder som stred emot finsk lagstiftning inte fick hör-sammas. I slutet av sommaren 1901 bildade de den hemliga organisationen Kagalen.³⁶ Det var en över hela landet förgrenad organisation med centralstyrelse i Helsingfors, som föresatt sig att motarbeta det förryskningsarbete Bobrikov påbörjat. Kagalen var en manlig sammanslutning, där kvinnor möjligen tilläts biträda med skrivarbeten.

Våren 1902 uppstod emellertid vid sidan av den manliga Kagalen en motsvarande kvinnlig sammanslutning. Dess första åtgärd blev att ge ut en liten skrift med titeln *Åideille* på finska och *Till mödrarna* på svenska, med anledning av planerna att öka ryska språkets roll i finländska skolor. Skriften trycktes och spreds under sommaren, under hotet om att en ny språkförordning skulle införas.³⁷ Dagmar Neovius blev Kvinnokagalens ordförande. Tekla Hultin, journalist och Finlands första kvinnliga filosofie doktor, var också med från början. Medlem blev man efter inval, berättar Annie Furuhjelm som bland övriga "nitiska medlemmar" nämner Emma Saltzman.³⁸ Emmas engagemang i Kvinnokagalen omnämns också av hennes dotter i släktkrönikan:

*Mamma hade efter februarimanifestets promulgering med värme omfattat den passiva motståndsrörelsen. Som barn hade hon i Ryssland varit med om livegenskapens upphävande, och då hon i sina "Minnen och anteckningar" talar om den tidens politiska och sociala skeenden i Tsarriket, märker man att dylika frågor kunde intressera henne. Nu blev hon i vår ofärdstids kvinnokagal en intresserad, ivrig och verksam medlem.*³⁹

Kvinnokagalen hade två huvuduppgifter, att samla in pengar och att sprida illegal litteratur. Medel behövdes bland annat för tryckning av skrifter men också för understöd till familjer där mannen hade drabbats av avsked.

En viktig kanal för motståndsrörelsen var den illegala tidningen *Fria Ord* som utkom 1900–1905. Tidningen trycktes i Sverige och distribuerades i hemlighet till omkring 5 000 prenumeranter i Finland. Chefredaktören Arvid Neovius bosatte sig i Stockholm under den tid då han var landsförvisad från Finland – ett öde som drabbade många under Bobrikovs tid vid makten. System Dagmar förenade sig så småningom med honom och syskonens gemensamma hem i Stockholm har beskrivits som "en sannskyldig konspirationscentral".⁴⁰ Dagmar

Neovius blev ansvarig för distributionsverksamheten, som huvudsakligen sköttes av kvinnor. Spridning av otillåten litteratur var en grannliga uppgift i och med att man inte kunde använda sig av post eller tryckerier. Författaren Helena Westermarck, själv medlem i Kvinnokagalen, har gett exempel på kvinnornas uppfinningsrikedom och mod i samband med detta arbete. Flera gav sig ut på äventyrliga resor för att hämta de förbjudna skrifterna i Sverige; det berättas om koffertar med dubbla bottnar, om specialsydd kappor, hattar och väskor med hemliga fickor där tryckalster av olika slag kunde gömmas undan för tulltjänstemän, poliser och gendarmar. Uppdragen var riskfyllda, upptäckt kunde leda till arrest, fängelse och landsförvisning. Tidningen gick under namnet "moster" och telefonsamtal till ett antal "kusiner" om en kaffebjudning för moster på utsatt adress och tid aktiverade ett antal damer som snabbt samlades för att packa och distribuera tidningen.⁴¹

I *Vita boken*, utgiven av Lotta Svärd-rörelsen 1928 i syfte att dokumentera kvinnornas insatser i arbetet för Finlands självständighet, omnämns Emma Saltzman som en av de kvinnor som var aktiva i Kvinnokagalen i Helsingfors och i centralorganisationen. Tillsammans med Tekla Hultin fungerade hon som förbindelselänk mellan Helsingforskommittén och centralorganisationen. I Helsingforskommittén ingick även barnens unga lärarinna Berta Edelfelt, som i *Vita boken* vittnar om arbetet med sparbössor i form av små röda kuber som förseglades med ett särskilt sigill och delades ut i hemmen, för att några månades senare samlas in och tömmas. Sammanträden hölls hemma hos olika medlemmar, ofta hos Emmas granne Minette Donner på Norra kajen.⁴²

Även om vi endast har begränsad inblick i Emmas insatser i arbetet inom Kvinnokagalen kan vi ana att hennes barndoms erfarenheter av oppositionella initiativ kan ha kommit väl till pass. En nutida läsare ser gärna likheter mellan spridningen av *Fria Ord* med den i London tryckta *Kolokol* som den unga Emma blev bekant med vid

hemliga revolutionära sammankomster i barndomshemmet i Ryssland.

Kvinnokagalen växte i betydelse. Vid ett stort möte i april 1903 då ett stort antal såväl finsk- som svenskspråkiga ombud från hela landet samlats i Helsingfors målade ordföranden Dagmar Neovius upp sin vision för Kvinnokagalen. Hon ville att den på sikt skulle slås samman med den manliga Kagalen och även uppta allmoge och arbetare bland sina medlemmar. Organisationen ”skulle omfatta alla dem som äro med om att försvara vårt land, oberoende av kön eller samhällsklass.” Var och en skulle inta en för honom eller henne lämplig plats ”under medvetandet att alla kuggar äro av samma vikt för maskineriets gång. Brister en, rubbar den det hela.”⁴³

Under samma tid fortsatte förryskningsprocessen i Finland, och uppgivenheten låg på lur. Händelseförloppet fick dock plötsligt en ny vändning när ett attentat satte stopp för Bobrikovs planer. Emmas dotter skildrar den dramatiska händelsen i släktkrönikan:

*Länge fick Bobrikov ej begagna sin nya makt. Redan i juni 1904 avlossades i senatshusets trappuppgång de skott av Eugen Schauman, som gjorde slut på Bobrikovs liv, och omedelbart därpå det skott, som ändade hans eget. Oberoende av om man i allmänhet gillar eller ogillar politiska mord, kände sig alla imponerade, befriade och gripna av Eugen Schaumans manligt utförda handling.*⁴⁴

Mordet på Bobrikov orsakade en enorm uppståndelse. Gärningsmannen, Eugen Schauman, som snart blev folkhjälte i Finland, var en knappt 30-årig tidigare tjänsteman vid senaten som tillhörde en äm-

Tidningen *Fria Ord* kom att spela en viktig roll i motståndsrörelsens arbete. Den illegala tidningen trycktes i Sverige på tunt papper. Med uppfinningsrika metoder smugglades den in i Finland och spreds i hemlighet till prenumeranter runtom i landet.

betsmannafamilj i Helsingfors. I den fotosamling som dottern Emma efterlämnat finns ett par fotografier av Eugen Schauman, något som bekräftar den status han tillskrevs.

Rösträttskamp i finsk tappning

Kring sekelskiftet 1900 hade frågan om kvinnlig rösträtt utvecklats till ett alltmer aktuellt tema i Europa och 1904 lockade Internationella kvinnokongressen i Berlin delegater från flertalet länder. Annie Furuhjelm deltog som journalist vid mötet. Efter hemkomsten bjöd hon in "för kvinnorösträtten intresserade personer" till möten i sitt hem. Där diskuterades om Kvinnosaksförbundet Unionen och Finsk kvinnoförening skulle anmäla sitt inträde i den internationella rösträttsorganisationen för kvinnor, International Women Suffrage Alliance. En av dem som bjöds in till dessa möten var Emma Saltzman, enligt Furuhjelm "känd för sitt förstånds kritiska skärpa".⁴⁵ Emma kom att ingå i den krets som under hösten 1904 planerade det fortsatta arbetet och "det var under ett möte i hennes hem vid Norra Kajen i den stora hemtrevliga röda salongen, beslutet fattades att föranstalta ett offentligt möte, det första i sitt slag, för diskussion av kvinnornas rösträtt", skriver Annie Furuhjelm.⁴⁶

En kommitté i vilken Emma ingick föreslog alltså att kvinnoförbunden skulle inbjudas till ett allmänt rösträttsmöte. Detta möte ägde rum den 7 november 1904 i Gamla studenthuset i Helsingfors och den stora lokalen fylldes till sista plats. Vid mötet föreslog de borgerliga kvinnorna att den politiska rösträtten skulle tillerkännas kvinnan "på enahanda grunder som mannen", vilket ännu vid denna tid skulle ha inneburit rösträtt endast för ett begränsat fåtal. De socialdemokratiska kvinnorna ville emellertid gå längre och förknippa rösträtt för kvinnor med krav på införande av allmän, hemlig och lika rösträtt i förening med valbarhet för såväl män som kvinnor från 21 års



Kvinnlig rösträtt diskuterades även internationellt i början av 1900-talet, och de finländska kvinnornas rösträttskamp fick stor uppmärksamhet. På bilden syns Annie Furuhjelm i sällskap med den amerikanska rösträttskämpen Ida Husted Harper i Helsingfors 1908.

ålder. Det blev enligt Furuhjelm, "ett upprört möte, som varslade om kommande strider, men dock utgjorde en milstolpe i Finlands kvinnors kamp för politisk likställighet. Nu hade den dagen kommit, då kvinnorna med flaggan högt i topp seglade för förlig vind."⁴⁷

En livlig verksamhet utvecklades nu inom kvinnoaksorganisationer av olika politisk färg. Inom arbetarrörelsen, där ett kvinnoförbund hade bildats redan 1900, sågs kravet på kvinnors rättigheter som en del i klasskampen. Bland de borgerligt orienterade kvinnoaks-kvinnorna uttrycktes olika meningar. Alexandra Gripenberg, företrädare för det gammalfinska partiet, argumenterade bestämt emot kravet på valbarhet, medan andra såg mer positivt på det radikala förslaget. Inom Kvinnoaksförbundet Unionen, där Lucina Hagman

var ordförande och bland andra Annie Furuhjelm engagerad, rådde stor aktivitet. "Skummet yrde kring bogen" skriver Furuhjelm i sina minnen. Kommittéer tillsattes, föredrag arrangerades och broschyrer trycktes och spreds.⁴⁸ Kvinnosaksförbundet Unionen, som dragit till sig många av de första akademiskt utbildade kvinnorna, arbetade för kvinnors rätt till utbildning, tillträde till fler arbetsområden och allmänt förbättrande av kvinnans ställning i samhället.⁴⁹ Den 2 december 1905 sammankallade Unionen till ett möte med representanter från hela landet. Här bekräftades yrkanden från det första rösträttsmötet och nu även kravet på valbarhet. Hittills hade kvinnorna i alla länder krävt enbart rösträtt. Furuhjelm skriver att "[v]i i Finland voro mera konsekventa och gingo längre i våra fordringar. Något som väckte häpnad."⁵⁰

Den sagolika strejkveckan

Efter mordet på Bobrikov inleddes straffåtgärder men snart fick de ryska myndigheterna annat att tänka på. Krav på liberala reformer ökade, motgångar i kriget mot Japan väckte missnöje och kritiken mot den absoluta monarkin växte. Oroligheter och politiska strejker utbreddes sig – även till Finland.

I slutet av oktober 1905 utbröt storstrejk i Finland. Emma har lämnat en ögonvittnesskildring i ett brev daterat den 6–7 november, "efter en hel vecka i så gott som fullständig isolering". Det 16 sidor långa brevet är ställt till dottern Emma i Düsseldorf. Brevet, som tillkommit "på allas och särskilt pappas uppmaning", ger en mycket initierad skildring av det Emma kallar "den sagolika veckan".⁵¹ I sin familjekrönika har dottern Emma återgivit delar av detta brev:

Strejken började den 29 oktober med en så kallad sympatistrejk på bansträckan Helsingfors–Petersburg. Redan den 30 oktober proklamerade

emellertid arbetarpartiets styrelse strejk över hela landet. Något dylikt hade man ej förut varit med om. "Helsingfors blev", skriver mamma, "så gott som helt isolerat både från utlandet och det övriga Finland. Inga järnvägar och ingen post expedierades." Telefoncentralen, elektricitetsverket, spårvägar, åkare, redaktioner, industriella inrättningar, allt tvangs att strejka.⁵²

Dottern lägger i sin sammanfattning främst fokus på de faktiska händelserna under strejkveckan, medan modern även ägnar en stor del av sitt brev åt att reflektera över bakomliggande politiska drivkrafter. I brevet berättar Emma att studentkåren beslutade om sympati-strejk, och universitetet och skolorna stängdes. När poliskåren anslöt sig till de strejkande organiserades ett slags nationalgarden för att övervaka ordningen, arbetare och studenter var för sig. "Överallt sågos de nya ordningens väktare, – socialdemokraterna med röda, öfriga med hvita band kring ärmen eller kring mössan", skriver Emma. Sanitetsstationer iordningställdes av unga medicinare och sjuksköterskor. Ungdomarna i familjen Saltzman var engagerade på olika sätt, såväl dagtid som nattetid. Karin och Hanna var i sanitetstjänst, Helmi tjänstgjorde på matutdelningsstationen i Hesperiaparken och Budda på kansliet i Nyländska nationshuset, som fungerade som det konstitutionella partiets högkvarter. "Dess uppgång, hall och matsal voro dagen i ända fulla af folk som kom att läsa de hektograferade eller skrifna meddelanden & bulletiner – ty man hade ju hvarken tidningar eller telefon."⁵³

I Helsingfors hölls möten i olika grupperingar och på olika platser. Vid ett stort möte i Brandkårshuset samlades de konstitutionella, på Järnvägstorget hölls ett arbetarmöte och vid båda mötena utsågs delegationer för att samordna arbetet. "Såtilivida blef det ju ock samarbete af att man till en början var ense om att fordra alla olagliga förordningars upphäfvande och senatens samt generalguvernörens omedelbara afgang", skriver Emma. De allra flesta var eniga om att februarimanifestet från 1899 borde upphävas, och att den

föråldrade ståndslantdagen borde ersättas med en tidsenlig folkrepresentation. Socialdemokraterna krävde dessutom att allmän och lika rösträtt omedelbart skulle införas. Deputationer samlades utanför den nye generalguvernören, Ivan Michajlovitj Obolenskijs palats där även senaten befann sig. Stämningen var så laddad att senatens ledamöter ansåg sig tvungna att avgå, "och att själva tillkännagifva detta sitt beslut från gen:guvernörshusets balkong", berättar Emma. "Äfven Obol: sade sig gerna lemna sin post till Kejsarens disposition, dock som soldat måste stå på sin post så länge han ej af densamma entledigades. O's uppträdande var hela tiden värdigt och fyndigt!"⁵⁴

I brevet fortsätter Emma sin ingående redogörelse för händelseutvecklingen under de följande dagarna. Hon berättar att generalguvernören samlade representanter för gammalfennomaner och konstitutionella och förgäves försökte få dem att enas, vilket ledde till att enbart de konstitutionella fick i uppdrag att formulera ett förslag utifrån aktuella önskemål och fodringar. Avsikten var att försla-



get skulle lämnas till kejsaren med förhoppningen att det skulle kunna utgöra grunden för ett nytt kejsarligt manifest.⁵⁵

Förslaget tillfredsställde emellertid, "trots alla eftergifter och jämkningar" inte de socialdemokratiska arbetarna. Det stod alltmer klart att det inte var möjligt att begära att de breda lagren skulle delta i motståndsarbetet utan att själva äga politiska rättigheter. I denna situation framstod en rösträtsreform som en angelägenhet som många kunde ställa sig bakom, och att även kvinnorna skulle ges rösträtt blev en del i denna strävan. Förslaget avsändes med båt till S:t Petersburg där det skulle presenteras för kejsaren. Medan man väntade på svaret skärptes motsättningen mellan arbetarna och de borgerliga. I släktkrönikan sammanfattar dottern Emma den direktrapport hon fick i moderns brev från Helsingfors:

Makten i staden övergick mer och mer till arbetarpartiet, inom vilket falska rykten, att regeringen i Petersburg var störtad och Kejsaren på flykt, spred sig. Läget började te sig skrämmande. Då 3 ryska krigsfartyg inlöpte i hamnen, för att om så skulle behövas undertrycka revolutionära utbrott, flyttade Obolensky till krigsfartyget Slava. Ja, så uppskrämd var stämningen, att den engelska konsuln mister Cook kom till föräldrarna med, så skriver mamma, "varningar ty han ansåg till och med en bombardering av staden möjlig såframt oordningar skulle inträffa".⁵⁶

Efter en tids spänd väntan kom så svaret från kejsaren: han hade beviljat förslaget om urtima lantdag och senatens avsked. Emma berättar i brevet till sin dotter att "genast därpå spred sig ryktet att förslaget till manifest äfven i öfrigt, med små redaktionella ändringar af Kejsaren godkänts". Uppenbarligen väckte nyheten stora förhopp-

Många väsentliga samhällsfunktioner låg nere under den veckolånga storstrejken, och Helsingfors var så gott som isolerat. Människomassor samlades på olika platser i staden, som här på Senatstorget den 30 oktober 1905.

ningar och stämningen i staden förändrades snabbt. ”Landtdagsdelegationen var som bäst samlad i vår granngård och underrättelsen väckte bland dessa kämpar för lag och rätt den djupaste rörelse.”⁵⁷

Nu krävde generalguvernören att det kejserliga manifestet skulle promulgeras av senaten. ”Efter vissa undanflykter av senatorerna, som under strejken av fruktan hållit sig dolda, promulgerades manifestet den 6 november i fullt laga ordning.” Genom det som kom att kallas novembermanifestet upphävdes det kontroversiella februari-manifestet. Generalguvernören framtogs sina diktatoriska befogenheter, värnpliktslagen upphävdes, yttrande-, mötes-, förenings- och tryckfrihet återinfördes och möjligheter för en representationsreform öppnades. I Helsingfors firades det: ”Stora människomassor hade samlats på Senatstorget, Apostols hornorkester spelade, och i stadens centrala delar strålade, då det mörknade, ljus i alla fönster.”⁵⁸

Ny folkrepresentation

Efter storstrejken avgick den temporära regeringen och en ny ”konstitutionell” regering tillsattes. En kommitté tillsattes för att förbereda en ny lantdagsordning. Motsättningarna mellan olika samhällsgrupper blev allt tydligare. De högre stånderna var motståndare till reformen men oroades av såväl risken för ökande ryskt inflytande som av arbetarrörelsens protester och krav på allmän och lika rösträtt.⁵⁹ Emma uttrycker i ett brev i slutet av november 1905 en stark önskan om att regeringsfrågan snart ska finna en lösning, och fortsätter:

[...] intriger florerar utan hejd! – Flertalet frukta något fasetligt från arbetarnas håll mot landtdagen, om denna ej ögonblickligt och till fullo realiserar deras fordringar. Gamla herrar visa föga mannamod, se i varje folkskokning början till revolution och förutse minst sagt massmord på herremän.

Denna nervösa rädsla visar sig på diverse sätt, som förbittra arbetarena, hvilka nogsamt märka herrarnes brist på lugn. – Med bästa vilja kan jag ej inse hvad som berättigar vår herremannaklass att hänge sig åt sådana farhågor? Det enda som värkeligen låter skrämmande tills vidare äro – orden, talen, – men ingen har blifvit ens skrapad, än mindre sprängd! Litet mera mod, – det är det som är af nöden nu, man riktigt skäms för så mycket rädsla [...].⁶⁰

Emma var uppenbart kritisk emot herrarnas ”nervösa rädsla” gentemot arbetarna. Rapporter om att förhållningssättet i Ryssland inte var fullt så försiktigt väckte hennes intresse.

Annie Furuhjelm som ju varit i Moskva och fått sitta där öfver hela strejkveckan och litet till, är aldeles betagen af ryssarnas & ryssinnornas mod och oförskrämdhet midt i fasorna. Här igen häpnar folk när t .ex. jag beger mig ensam om natten hem från Societetshuset, – och så möter jag inte ens en katt, än mindre någon försåtfull arbetare!!⁶¹

Ja, de växande meningsmotsättningarna upprörde Emma. Redan i januari 1906 var, skriver hon till sin dotter, ”den vackra solidaritetsstämningen som alstrades af den med gemensamma ansträngningar vunna framgången under strejkveckan aldeles fördunstad hos flertalet”.⁶² Emma påpekar att ”om arbetarne nu sturskas och hota, så skälla herremännen ideligen. De borde dock kunna göra bättre än begagna detta vanmaktens vapen!” Hennes ståndpunkt är att många skäller på arbetarorganisationerna ”utan att vilja förstå att detta organiserande är just arbetareklassens arbete på sig själfva och den enda utvägen ur råhetens kaos”.⁶³ Emmas sympatier för arbetarna framkommer även genom att hon i en insamling för arbetslösa arbetare deltog med en egen lista. I ett brev till sin dotter berättar hon att hennes lista blev den som samlade in näst mest pengar, efter Föreningsbankens lista. Maken Fredrik, ”som är mindre arbetarevänlig

blef något arg och snopen, när det sedan på tidningen i stället för mitt uppgavs hans namn vid redogörelsen. Ett tragi-komiskt misstag, som gaf mig anledning att påpeka nödvändigheten att skilja mellan man och hustru!”⁶⁴ När dottern senare i sin släktröniker blickar tillbaka på dessa händelser reflekterar hon över Emmas politiska hållning:

*En stockkonservativ hade själfvallet med betydligt mer indignation talat om arbetarnas kamplystna uppträdande under strejkveckan, liksom en del kvinnor säkert visat rädsla inför allt det hotfulla och nya. Mamma var ej stockkonservativ, utan fullt medveten om att reformer i demokratisk riktning var nödvändiga. Men hon anade nog ej vad arbetarnas kamplystnad 12 år senare skulle leda.*⁶⁵

Arbetet med ett nytt representationsförslag gick snabbt framåt och många engagerade sig i frågan om politiska rättigheter. I ett brev i slutet av november 1905 nämner Emma i förbigående att ”Flickorna alla tre hafva just gått på ett möte i rösträttsfrågan af studentskor”. Samtidigt var maken Fredrik på besök hos C. G. Standertskjöld för ett spelparti, så för ovanlighetens skull satt Emma ”tout solo” hemma på Norra kajen.⁶⁶

I slutet av januari 1906 bildades i Helsingfors Centralkommittén för kvinnans rösträtt, där Emma ingick som en av nio ”för rösträtts-saken intresserade medborgarinnor”. I tidskriften *Nutid* rapporterades att initiativet kommit från Kvinnosaksförbundet Unionen och tre av ledamöterna representerade denna organisation. Bland de övriga sex uppgavs tre vara ”representanter för kvinnan af folket”. Annie Furuhielm utsågs till ordförande.⁶⁷ I ett brev daterat den 12 mars berättar Emma för sin dotter om ett uppdrag hon genomfört ”å Central-kommittén för kvinnornas rösträtt’s vägnar:

I våra politiska frågor behöfver jag ju ej vidare ingå, då du ju följer med genom tidningarna, men måste berätta om en min egen upplevelse i dessa

dagar. Vår nya Ministerstatssekreterare vistades ju i staden i några dagars tid för att introducera sig här och blifva introducerad i frågornas och sakens läge. Det ansågs då, i anseende till att representationsreformförslaget skall af honom för Kejsaren föredragas i närmaste framtid, för lämpligt att äfven kvinnorna skulle bevaka sin rätt å denna ort och göra sig underrättade om den nye mannens syn på saken. Denna "diplomatiska" mission uppdrogs åt undertecknad jämte Tekla H[ultin]. Jag skrev en biljett till Excel-lensen och anhöll om kort samtal [...]. Audiensen gick sedan öfver förväntan gynnsamt. Ho vet hvad man ska tro – men han försäkrade att han redan länge sedan är en öfvertygad anhängare af kvinnans rätt och på det varmaste skall förorda bifall till denna punkt i Senatens förslag. Karlen tedde sig mycket naturlig, utan stolta miner eller diplomatiskt uppskrufvad reservation.⁶⁸

Emma avslutar med en försiktighetsåtgärd i form av följande ord: "Men om denna episod skall du ej vidare prata tillsvidare."⁶⁹

I Rösträttskommittén motsatte sig endast en ledamot kvinnornas rösträtt, i senaten reserverade sig två emot kvinnornas valbarhet. När propositionen i maj förelades ständerna höjdes ingen enda röst mot kvinnornas rösträtt. Att spänningen var stor framgår av följande citat ur ett brev som Emma skrev den 18 maj: "nästa vecka kommer hos oss vara politiskt betydelsefull: representationsreformförslaget skall från Grundlagsutskottet återkomma till ständerna och det sista avgörandet återstår då."⁷⁰ Ständerna godkände lantdagsordningen och vallagen den 1 juni och dessa stadfästes av kejsaren i juli. Kvinnornas framtidstro återspeglas i det tal som Lucina Hagman, Kvinno-saksförbundet Unionens ordförande, höll i oktober 1906 vid en fest i Fruntimmersskolans festsal för att fira parlamentsreformen:

Med oss kvinnor träder ett helt och hållet nytt element in i det politiska livet. Må vi med tillförsikt blicka framtiden an, stora uppgifter vänta oss där. Det gäller att lägga grunden till ett nytt samhälle där det förutom politisk jämlikhet även finns plats för social rättvisa.⁷¹

Följande år sammanträdde för första gången en enkammarlantdag, vald enligt allmän och lika rösträtt för alla, män som kvinnor. Över en natt tiodubblades antalet röstberättigade. Finland gick därmed direkt från en ålderdomlig ståndslantdag till att ha Europas modernaste parlament.

Val av kvinnliga lantdagskandidater

Efter rösträtsreformens genomförande rådde hög spänning bland de kvinnor som engagerat sig och möten arrangerades, bland annat för att välja kvinnliga lantdagskandidater. I en text skriven ett par decennier senare blickar Emma tillbaka på de finländska kvinnornas politiska situation hösten 1906 och våren 1907:

När den stora representationsreformen av år 1906, som slopade vår gamla ståndslantdag och medförde allmän och lika rösträtt för man och kvinna, blev en verklighet och de första valen till den nya kammaren utlystes, sågo sig Finlands kvinnor nödsakade att omedelbart taga ställning till de nya uppgifterna. Skulle de följa egna vägar eller sälla sig, allt efter envars inre och yttre betingelser, till de skilda politiska partierna sådana de då konsoliderade sig? De valde det senare, vunno fotfäste inom partiorganisationerna och deltog med iver i valkampanjen.⁷²

Kvinnorna valde att gå till val via befintliga partier framför att bilda egna sammanslutningar. För många av de svenskspråkiga kvinnorna i de borgerliga kretsar där Emma ingick, var det nybildade Svenska folkpartiet ett naturligt val. Tidningarnas rapporter från det ”svenska partimötet” i Helsingfors den 13 maj 1906 vittnar om livliga diskussioner mellan olika grupperingar, vilket resulterade i att två olika listor presenterades inför valet av representanter. Av rapporteringen framgår att flera i familjen Saltzman var engagerade. En korrespon-



Valaffischer för Svenska folkpartiet inför lantdagsvalet 1907 visades med hjälp av häst och släde. Här syns ekipaget vid Mariegatan 13 i Kronohagen, några kvarter från Emmas hem vid Norra kajen.

dent konstaterade att den alternativa vita listan som hade upprättats i stor hast inför mötet ”hade en betydligt mera representativ prägel” och innefattade många ”damer, som äro kända i societeten”. I samma artikel noterades att Emma och hennes äldsta dotter figurerade på olika listor:

Som ett i och för sig obetydligt men ganska belysande exempel kan anföras, att medan den hvita listan upptog statsrådinnan E. Saltzman, känd som en särdeles begåfvad och framstående dam, [...] hade den gula listan student Emma Saltzman, som gjort sig känd på det konstindustriella området samt dessutom nu vistas utomlands men inte alls gjort sig känd för något slags politiskt intresse.⁷³

Emma anslöt sig alltså till Svenska folkpartiet i maj 1906 och invaldes senare i partiets centralstyrelse. Hennes namn var även på tal

inför valet av kandidater till enkammarlantdagen. Dagmar Neovius skriver i en hyllningstext till Emmas 60-årsdag att när Svenska folkpartiets kvinnor första gången skulle ställa upp kandidater för lantdagsvalet "föllö tankarna på Emma Saltzman". Neovius fortsätter: "då hon ej ansåg sig böra mottaga den erbjudna kandidaturen, röntes detta allmänt beklagande, ty hennes intresse för politiska frågor hade vi under de gångna åren lärt känna."⁷⁴

I mitten av oktober 1906 kallades kvinnor från Svenska folkpartiets lokalstyrelser till ett möte för att rösta fram kvinnliga kandidater. Emma var en av dem som deltog. Vi har en ögonvittnesskildring från detta möte; en av Emmas döttrar, Hanna, då 22 år gammal, berättar om mötet i ett brev till sin syster Emma. Hanna hade "en anspråkslös vaktmästaresyssla" och vaktade dörren till möteslokalen. Hon var försedd med en marskalksrosett i de svenska färgerna gult och rött. I sitt brev refererar hon händelserna under mötet, och vittnar om att det var "mycket intensivt". Brevet visar att inte bara Emma utan även hennes döttrar var engagerade i de kvinnopolitiska frågorna. Hanna berättar att Dagmar Neovius inledde med att informera om reglerna för röstberäkningen och därefter "så talade ju fr. Mechelin och mamma om våra rättigheter och skyldigheter och annat dylikt".⁷⁵ Emmas tal behandlade – enligt ett referat i Annie Furuhjelm's bok *Gryningen* – kommande reformer av kvinnans ställning i såväl privata som offentliga sammanhang. Emma betonade att det nu gällde att utvidga jämställdheten till att omfatta såväl stat och kommun som egendomsförhållanden och ansvarsfördelning i hemmet. Och ansvaret skulle vila på kvinnorna själva. Därför, framhöll Emma, borde "de kvinnliga representanterna vid instundande lantdag petitionera om":

a) kvinnornas fulla likställighet med männen inom den kommunala förvaltningen, samt om

b) revision av nu gällande äktenskapslag i syfte att mannens målsmanskap

*bleve upphävt och egendomsförhållandena inom äktenskapet ordnade på basen av likställighet mellan makarna.*⁷⁶

Emma lyfte alltså fram myndighetsfrågan som jämte rösträtt och valbarhet ingick i rösträttskvinnornas huvudkrav. Hon var tidigt ute med att framhålla dessa krav; kommunal rösträtt och valbarhet för kvinnor uppnåddes först 1918 och myndighetskravet uppfylldes inte förrän 1929, då giftermålsbalken efter ett flertal motioner ändrades. Emma själv var alltså omyndig så länge hennes man levde.

Låt oss emellertid återgå till dottern Hannas brev och skildringen av Svenska folkpartiets rösträttsmöte. Brevet handlar huvudsakligen om hur det gick till när olika kandidater till valet skulle "föreslås och skärskådas". Detta hade enligt Hanna inte refererats i pressen eftersom de tre manliga referenterna "då fingo [...] draga sina färde".⁷⁷ Vi citerar ett avsnitt ur brevet som berättar hur det gick till när Annie Furuhjelm utfrågades av Dagmar Neovius. Citatet kan ha visst intresse eftersom Furuhjelm och Neovius har beskrivits som konkurrenter.⁷⁸

Hvarje gång någon skulle skärskådas fick personen i fråga aftåga men kunde dessförinnan af mötesmedlemmarna interPELLERAS angående sin ställning till dagens brännande frågor [...]. Den första verkliga interpellationen blef fr. Annie Furuhjelm utsatt för. Dagmar Neovius, som i allmänhet interPELLERADE så mycket hon för lifvet orkade, frågade, huruvida det är sant, som berättas att frk Furuhjelm ej skulle så vidare bry sig om sitt svenska modersmål hvarpå följande svar gafs. Jag älskar mitt modersmål högt men medger att jag ursprungligen ej hade velat hafva en partidelning på språklig grund men godkände den dock nu till följd af fennomanernas hållning. Det sägs, säger Dagmar, att fröken vore socialist ja att fröken möjligen äfven vore med om en revolution för att fortare vinna partiets syften. Frk Furuhjelm: Jag kan ej egentligen förstå vad frk Neovius menar med revolution, jag kan ej fatta huru någon, då vi engång kommit åter till lagli-



Valresultatet blev en besvikelse för många kvinnor som hade hoppats på större kvinnlig representation. Av Svenska folkpartiets representanter i lantdagen efter valet 1907 var Dagmar Neovius, sittande på främsta raden, den enda invalda kvinnan.

ga förhållanden skulle kunna tillåta sig någon olaglighet. Jag medger att jag hör till den yttersta vänstern och att jag under olaglighetsåren räknade mig till det s.k. aktivistiska partiet. Hon framförde sina försvar på ett alldeles utmärkt sätt så att hon vid utgåendet hälsades med applåder. Hon hade ett stort ögonblick.⁷⁹

Vid mötet presenterades sexton kandidater och av dem nominerades fyra som partiets kandidater till det kommande lantdagsvalet: Helena Westermarck, Dagmar Neovius, Annie Furuhjelm och Hedvig Sohlberg. Westermarck fick flest röster vid ett provval inom partiet men föll igenom i själva valet, möjligen för att hon hade setts som säker, eller för att många väljare blivit osäkra på var hon egentligen hörde hemma på den politiska höger-vänster-skalan.⁸⁰ Endast en av de fyra blev sedermera invald för Svenska folkpartiet, nämligen Dagmar Neovius.

Inför lantdagsvalet 1907 utkristalliserades inom Svenska folkpartiet även en vänstergrupp dit Emma anslöt sig. Initiativtagarna tog ställning mot partiets brist på engagemang i socialpolitiska frågor. Vid ett möte den 16 december 1906 konstituerades den vänsterinriktade gruppen, och Emma ingick i den interimsstyrelse som fick i uppdrag att redigera dess program.⁸¹

Valet till den nya enkammarlantdagen genomfördes den 15–16 mars 1907. För första gången kunde alla finländare som fyllt 24 år, oberoende av kön och social ställning, lägga sin röst, och drygt 70 procent av de röstberättigade gjorde så. Ett resultat av valet blev att 19 kvinnor valdes in bland den nya lantdagens 200 ledamöter. Dessa blev därmed världens första kvinnliga parlamentariker. Socialdemokraterna blev det klart största partiet med 80 mandat. Emmas parti, Svenska folkpartiet, fick 24 mandat och ett av dessa gick alltså till en kvinna, Dagmar Neovius.⁸² I kvinnosakskretsarna blev många förvånade och besvikna över att Helena Westermarck, som framstått som deras huvudkandidat, inte blev invald.⁸³ Från en partimiddag för Svenska folkpartiet ett par veckor efter valet rapporterade *Nya Pressen*:

*Fru Emma Saltzman ägnade några ord åt det nyss avslutade landtdagsmannavalet, hvilket hvad de svenska kvinnorna beträffade gifvit ett långt ifrån gynnsamt resultat, härvid dock betonande, att de svenska kvinnornas intresse icke komma att förslappas av motgången.*⁸⁴

Svenska Kvinnoförbundet i Finland

Nödvändigheten av att bilda ett särskilt kvinnoförbund för att tillvarata kvinnornas politiska intressen stod klar för många. I maj 1907 publicerades följande upprop i en rad svenskspråkiga tidningar i Finland:

Kvinnor, tillhörande Svenska Folkpartiet hafva ansett tiden vara inne att genom en fast sammanslutning af Finlands svensktalande kvinnor bilda ett förbund, som på grundvalen af Svenska folkpartiets program, själfständigt och med hänsyn till sin egenart kraftigt ville verka för såväl politiskt som kulturellt upplysningsarbete inom kvinnornas egna led.⁸⁵

Uppropet hade undertecknats av 37 kvinnor av vilka flera senare kom att ingå i kvinnoförbundets centrala krets. I början av juni samlades 400 kvinnor från ett femtiotal orter till ett möte. Annie Furuhjelm höll ett öppningsanförande som har kallats Svenska Kvinnoförbundets stiftelseurkund och här följer ett utdrag ur det:

*Och vad nu särskilt ett minoritetsparti, sådant som vårt beträffar, så veta vi att, om vi skola kunna bestå i den ojämna kampen, så kommer utslaget att fällas av hemmen och i sista hand av mödrarna. Vi om någon behö-
ver räkna målmedvetna kvinnor inom våra led, kvinnor, som förstå [...] att inte hemmen numera få utgöra hela vår värld, utan att också hela världen skall bli vårt hem. Också vi kvinnor måste lära oss att stå på egna ben, se med egna ögon och tänka egna tankar, för att i den politiska kampen in-
lägga vår egenart, ty göra vi inte detta, kunna vi lika gärna hålla oss borta från politiken.*

*Men för att rätt lära oss förstå våra nya plikter, måste vi sättas i till-
fälle att närmare dryfta tidens stora frågor, och det kunde vi göra bäst ge-
nom att sammansluta oss till ett förbund.⁸⁶*

Det blev ett stormigt möte. Bland annat uttrycktes olika meningar om det nya förbundet skulle begränsas att omfatta kvinnor som tillhörde Svenska folkpartiet. Polemiken fortsatte i pressen och visar att det rådde oenighet kring bildandet av ett särskilt kvinnoparti. Några fruktade att det nyligen bildade Svenska folkpartiet skulle splitt-
ras. Efter stora diskussioner bildades den 26 november 1907 Svenska Kvinnoförbundet i Finland⁸⁷. Emma Saltzman var en av 15 delegera-

de från Helsingfors vid mötet och tillhörde den segrande falang som menade att även kvinnor som stod utanför Svenska folkpartiet skulle tillåtas ingå i förbundet.⁸⁸ Enligt stadgans första paragraf var ändamålet för Svenska Kvinnoförbundet i Finland att "förening Finlands svensktalande kvinnor till gemensamt arbete för höjande af deras politiska insikt samt för den svenska odlingens främjande särskildt i och genom hemmen, med därjämte äfven inom det samhälleliga lifvet".⁸⁹

Förbundet organiserades med en centralstyrelse med säte i Helsingfors samt filialstyrelser på olika orter. Till ordförande valdes Annie Furuhjelm, som kom att kvarstå på posten under trettio års tid. Emma Saltzman valdes 1908 till förbundets sekreterare, och innehade detta uppdrag i drygt tio år, till 1919. En sammanfattning av riktlinjerna för arbetet återfinns i en appell signerad av ordförande Annie Furuhjelm och sekreterare Emma Saltzman som framhåller att även om "kvinnornas främsta och mest maktpåliggande arbetsfält är hemmet" behöver de också engagera sig i andra delar av samhället och det ekonomiska livet. En annan viktig uppgift var enligt appellen att "höja vår svenska folkstams kulturella vakenhet". Svenska Kvinnoförbundets medlemmar uppmanades därför att "främja modersmålets vård i hem och skola. Detta kan ske genom arbete för och underhåll af svenskspråkiga skolor, genom stiftande af läsesalar, underhåll af ungdomsbibliotek, af lokala- eller vandringsbibliotek m.m."⁹⁰

Intresset för den svenska kulturen överensstämde med strävanden i tiden. Under 1800-talets sista och 1900-talets första decennier pågick en form av etnisk mobilisering med sikte på att skapa sammanhållning bland de svensktalande i Finland.⁹¹ Föreställningar om en finlandssvensk identitet tog form i en tid då begrepp som folk, folkkultur, bygd och hembygd ofta användes som redskap i identitetsskapande processer. Folkbildning blev i detta sammanhang ett viktigt mål. I en artikel om relationen mellan Svenska Kvinnoförbundet och Svenska folkpartiet noterar kvinnoforskaren Harriet Silius att

kvinnoförbundet under 1900-talets första del aktivt bidrog till att "förenhetliga Svenskfinland, finlandssvenskarna och partiets väljarkår".⁹²

I ett bidrag till en festskrift till den nordiska kvinnosakskongressen i Helsingfors 1924 blickar Emma tillbaka på kvinnoförbundets politiska, kommunala, sociala, kulturella och praktiska verksamhet. Hon beskriver utförligt förbundets vidlyftiga sociala verksamhet som inkluderade "sociala föreläsningsskurser", exempelvis en två terminer lång kurs som skulle förbereda kvinnor för befattningar inom fattigvård och yrkesinspektion. Den praktiska verksamheten omfattade i övrigt, förutom syföreningsarbete och diverse kurser i praktiska ämnen, koloniverksamhet, en yrkesstipendiefond för flickor samt en platsförmedlingsbyrå. Emma ger i sin historik stort utrymme åt förbundets kulturella strävanden, "den svenska odlingens främjande inom hem och samhälle", och nämner broschyrer, föredrag, läs- och studiecirklar, bibliotek, sångkör, gymnastikvällar, hembygdskvällar och publikationer av olika slag.⁹³

Kvinnopolitisk strävan

Det nya seklets första decennium var, inte minst i Finland, en tid av förändring på många plan, i synnerhet för kvinnorna. När vi betraktar dessa händelserika år ur Emmas perspektiv väcks frågor om relationen mellan det politiska engagemanget och mer privata aspekter av livet. Emma hade föreslagits att ställa upp som kandidat i det första lantdagsvalet men tackat nej. Varför? Var det på grund av de konventioner som vid denna tid ännu rådde i borgerliga kretsar, att kvinnor inte skulle förvärsarbete eller vara politiskt verksamma om de hade familj och barn? Av de kvinnor som vid denna tid tog sig an medborgerliga uppgifter och var aktivt engagerade i politiken var påfallande många ogifta, i enlighet med tidens förväntningar. Det gällde en lång rad av de kvinnor som Emma samarbetade med i olika or-

ganisationer, inklusive Svenska folkpartiets fyra lantdagskandidater Dagmar Neovius, Annie Furuhjelm, Helena Westermarck och Hedvig Sohlberg.

Emma hade förvisso man och barn, men också en stark tro på kvinnors förmåga att utöver sina personliga uppgifter i hemmet också fylla en offentlig uppgift. Ändå tackade hon tydligt nej till den föreslagna kandidaturen. Vad hon innerst inne tänkte om saken kan vi omöjligt veta, men hennes dotter kommenterar i sin släktkrönika avslutet med följande ord som belyser familjens syn på saken:

[...] att hon nekade mottaga kandidaturen var väl naturligt, och vittnade gott om hennes omdömesförmåga. Trots ett oavvisligt behov att göra en personlig insats i tidens sociala och politiska skeenden, ställde dock mamma plikterna mot hem, man och barn i första rummet. Det är också en väsentlig skillnad mellan att göra ett måhända betydande, alltid tacksamt mottaget inlägg i dylika sammanhang, och att intaga en arbetsdryg, krävande, för kritik utsatt och av kvinnor ännu oprövad offentlig ställning.⁹⁴

Det faktum att de finländska kvinnorna så tidigt erhöll rösträtt och valbarhet har bäddat för uppfattningar om att kvinnorna i Finland genom feministisk nationalism aktivt medverkat i byggandet av den finska staten.⁹⁵ Denna uppfattning har emellertid ifrågasatts. Irma Sulkunen, professor i finsk historia, menar exempelvis att den finländska nationalismen inte var feministisk i det avseendet att den skulle ha strävat efter att se män och kvinnor i likadana och utbytbara roller. Sulkunen framhåller snarare betydelsen av de finländska kvinnornas roller som mödrar och vårdare av samhället.⁹⁶ Genusforskaren Eira Juntti betonar att kvinnornas intressen inte ansågs stå i strid med nationella intressen⁹⁷ och Julia Dahlberg noterar att "[d]en finska kvinnorörelsen förespråkade därför i allmänhet ett slags samhällelig arbetsdelning mellan könen där kvinnor kunde ägna sig åt frågor som gällde fattiga, sjuka, hem, barn och äldre medan männen



Rösträtsreformen var ett viktigt steg för kvinnors medborgerliga rättigheter och skyldigheter. Men fortfarande var olikheterna stora mellan kvinnor i Finland, och klasskillnader avspeglades bland annat i klädedräkt och huvudbonad. I hatt längst fram till vänster står Emmas dotter Karin.

behöll ansvaret för banker, järnvägar, statsförvaltning och andra områden.”⁹⁸ En viktig orsak till att kvinnors rösträtt inte stötte på något större motstånd kan således ha varit att Emma och likasinnade kvinnor i stor utsträckning verkade inom organisationer som ansågs ha allmänna snarare än könsspecifika mål.

Även om det talades mycket om gemenskap och klassutjämning fanns emellertid fortfarande, påminner historikern Ann-Catrin Öst-

man, stora sociala skillnader mellan kvinnor i Finland. Budskapen som riktades till de olika grupperna var heller inte identiska. Frågor om huslig bildning var, liksom språkfrågan, central för landsbygdens befolkning medan frågor om utbildning och yrkesval snarare relaterades till medelklassens kvinnor.⁹⁹

Kvinnornas rösträttsrörelse var en del av en integrerad demokratiserings- och moderniseringsprocess, och kvinnor som Emma spelade en aktiv roll i processen. I dessa sammanhang blev gränsen mellan det offentliga och det privata ofta i olika avseenden flytande, något som delvis kan förklaras av de sätt på vilka kvinnor även tidigare förmått kombinera det privata och offentliga.¹⁰⁰ För de politiserande fruntimren vävdes arbete, politik och hemliv ihop på nya sätt. I nästa kapitel ska vi, med utgångspunkt i det mer privata, se hur denna sammanvävning kunde gestalta sig under senare delen av Emmas liv.



ETT HELT OCH FULLT KVINNOLIV



Jag har denna tid varit helt och hållet handarbetsmänniska. En hälsosam omvexling efter vinterns lif visserligen, ibland dock förspild kvinnokraft. Nå, bara man arbetar och ej dråsar, så sak samma. – Mitt lif är nu engång ett huller om buller af allt möjligt, utan tillstymmelse till specialisering. En smickrare vid ett festtal kunde kalla det "ett helt och fullt kvinnolif" – en sanningshuggare säga: "ett rådd". Sanningen sutte midt emellan, som vanligt!^a

Så skriver Emma i mitten av juni 1906, från gården Storms vid Långviken i Kyrkslätt där familjen ska tillbringa sommaren. Hon är nu 52 år gammal, och de senaste åren har varit händelserika. Huset på Storms – en gammal träbyggnad försedd med "förtjusande gammaldags hemtreflig inredning" – ligger i en svensktalande trakt med stora bondgårdar. Under våren har Emma hyrt stället av en 80-årig friherrinna Furuhjelm.² I praktiken är det dottern Dagmar Furuhjelm som fungerar som värd på stället. Hon är konstnär, har en enkel ateljé på gården, och låter meddela att Emmas dotter gärna får använda denna när hon vill. Fredrik har fått möjlighet att skaffa motorbåt och Emma odlar rädisor och njuter av promenader i vacker skärgårdsna-

tur. Det är ”en fenomenalt vacker försommar”. Allt verkar välordnat för familjens sommarvistelse men kanske anar man också en viss ambivalens i Emmas rader.³

Som vi sett i föregående kapitel hade Emma under våren 1906 varit starkt involverad i politiska aktiviteter som resulterat i reform av folkrepresentationen. Kvinnors rösträtt och valbarhet till lantdagen hade säkrats. I detta kapitel tittar vi närmare på hur Emma förenade familjeliv och offentligt liv, med fokus på tiden efter de politiskt händelserika åren kring sekelskiftet.

Döttrarnas ”värkningrets”

Familjens fem barn var vid denna tid på god väg ut i vuxenlivet. Sommaren 1906 skulle äldsta dottern Emma fylla 26 år, sonen Fredrik (Budda) 25 och dottern Karin 24. De yngre döttrarna Hanna och Helmi var 21 respektive 17 år gamla. Sonens yrkesbana var redan utstakad, han skulle bli läkare som sin far och farfar. Hur var det då med döttrarna? ”Hvad gåfve jag ej för att kunna hjälpa enhvar af flickorna att få sig en värkningskrets, som de passa för och som tillfredsställer dem, – men det kan ingen annan än de själfva, och tillsvidare famlade”, skrev Emma i januari 1906.⁴ De yngre döttrarnas utbildning och yrkesval var ett återkommande tema i hennes brev vid denna tid. Hennes engagemang för kvinnors utbildning har tidigare framkommit. I sina ”Minnen och anteckningar” beskrev hon hur moderns och mostrarnas begränsade utbildningsmöjligheter hade påverkat deras liv. 1800-talets institututbildning för överklassens flickor förkastade hon, bland annat för dess brist på verklighets- och samhällsanknytning. Emmas analys av sin egen skolgång i en tysk flickpension, som vi berört i ett tidigare kapitel, kommenterade bristen på struktur och målinriktning.

Emma påverkade aktivt döttrarnas möjligheter till högre utbildning. Hon var en av dem som initierade den första flickskolan i Finland som ledde till studentexamen och berättigade till universitetsstudier: Privata svenska flickskolan i Helsingfors. Den äldsta dottern tillhörde den första årskullen, och Emma ingick i skolans direktion. Korrespondens med skolans rektor Ernst Lagus visar att Emma var en aktiv direktionsledamot. I ett brev till Lagus i januari 1893 betonade hon exempelvis att hon hade för avsikt att, när så behövdes, tydligt framföra sin uppfattning. Hon skrev: "skall jag äfven framdeles tillåta mig att, hållande mig till principen af samverkan mellan hem och skola, då och då komma fram med min 'unmassgebende Meinung', säker på att af Doktorn blifva, om ej alltid gillad, så dock alltid rätt uppfattad."⁵

I Finland hade kvinnor sedan 1870-talet möjlighet att studera vid universitet. Dottern Emma började efter studentexamen läsa vid universitetet i Helsingfors. I sin släktkrönika beskriver hon hur studierna inleddes, men också avbröts:

[...] jag börjar tvekande med ett och varje vid Universitetet, men kommer främst ihåg professor J. J. Tikkanens livliga föreläsningar om 1400- och 1500-talets italienska renässanskonst, inför ett talrikt och intresserat auditorium. På våren lämnar jag tanken på fortsatta studier, och får, för att förkovra mig i franska språket, resa till Pachouds familjepension i Vevey.⁶

Dottern Emma gick så småningom in för en konstindustriell utbildning, och inledde studier vid Konstindustriföreningens skola i Ate-neum i Helsingfors. Senare fortsatte hon sina studier i Düsseldorf i Tyskland, där hon befann sig 1906. Hon utvecklades till en mångsidig formgivare som arbetade i olika material och tekniker. Modern följde intresserat dotterns framsteg i utbildningen och kommenterade i sina brev hennes mönster och tävlingsbidrag.



Emma tycks nästan alltid ha haft någonting att läsa. Här sitter hon med sina yngsta döttrar Helmi och Hanna, alla tre iförda ljusa sommarklänningar, behagfullt tillbakalutade på en varm skärgårdsklippa och försjunkna i varsin bok eller tidning.

*Vet du, ditt mönster till bordduk och koppar, anslår alla synnerligen, d.v.s. alla som få se det. Tant Runeberg och Doktorinnan Zilliacus sågo det här-omdagen, – och båda begagnade uttrycket att det har något elegant i sig. Jag är mycket förtjust i det, – det har grace i sig, tycker jag. Intressant vore att se några av bokbanden.*⁷

Många av dottern Emmas alster präglades av den jugendstil som i början av det nya seklet fick starkt genomslag inom finländskt konst-

hantverk och formgivning. Hon arbetade med textilt hantverk i olika former, såsom broderier och ryor.⁸ Hon var dock verksam inom flera hantverksområden och ganska snart blev lampor hennes främsta specialitet. Hennes yngre kusin, författaren Dagmar Ruin Ramsay, nämner i en självbiografisk bok att hon som barn vid besök hos familjen Saltzman frestades att klottra på ritningar till lampor som låg på "den artistiska kusinens arbetsbord".⁹ Med den elektriska belysningens införande följde en efterfrågan på armaturer och Emma kom att arbeta med formgivning av lampor både för privat och offentlig miljö. I samarbete med arkitekten Armas Lindgren formgav hon exempelvis lampor till försäkringsbolaget Kalevas pampiga nybygge på Östra Henriksgatan, nuvarande Mannerheimvägen 7. Hon hade en egen lampateljé där hon sålde sina alster, och senare i livet blev hon anställd vid Stockmanns varuhus och ansvarig för deras lampavdelning.¹⁰ Vi noterar att Emma i sin släktkrönika påfallande ofta kommenterar inredningen och inte minst lamporna i familjens olika bostäder.

Hennes yrkesval hade inte varit helt okontroversiellt i familjen. Fadern som var angelägen om att döttrarna skulle kunna försörja sig var tveksam till konstindustrins möjligheter att erbjuda säkerhet för framtiden. Unga Emma nämner i sin släktkrönika att fadern i stället ofta argumenterade för lärarinneyrket där inkomster och senare pension var säkra och arbetet tack vare de långa ferierna inte för ansträngande. Hennes tre systrar valde sedermera att utbilda sig till lärarinnor.

Näst äldsta dottern Karin utbildade sig till folkskollärarinna. Hennes yrkesval kommenteras av modern i flera brev, i synnerhet det faktum att Karin under en tid hade funderingar på att ägna sig åt "abnormlärarinnekallet", vilket var dåtidens begrepp för speciallärare för elever med funktionshinder. Av breven framgår att Emma betvivlar sin dotters lämplighet för detta. Hon skriver:

I mitt stilla sinne hoppas jag smått att hon såtillvida ändrar sina planer, att hon försöker att blifva vanlig folkskollärlarinna och slår det abnormalt ur hågen. Du vet – jag kan ej rätt entusiasmera mig för det abnormalt, – det ligger ej för mig och jag tviflar på att Karin skulle hafva det där självförnekande sinnelaget som åstundas på den banan. Den normala värksamheten har alla betingelser till att skänka mera tillfredsställelse!¹¹

Karin läste på folkskollärlärarinneseminariet i Ekenäs. Att dotterns engagemang för studierna inte direkt imponerade på Emma framkommer i ett brev skrivet i januari 1906, när det var dags för Karin att resa tillbaka till Ekenäs:

Hon har så öfver all beskrifning slattrat under denna termin. I stället för att göra undan åtskilligt arbete, som skall hinnas med på seminariet, såsom sömnad, litet orgelspel o.s.v. har hon ideligen läst romaner, sofvit till kl. 11 f.m., – och nu har hon grufvelig hast och kommer väl att känna det mycket arbetsdrygt där borta är jag rädd. – Men hvad kan det hjälpas, hon får väl reda sig på sitt sätt. Jag undrar blott om hon kommer att stå vid sitt val av lefnadskall?¹²

Emma hade inte behövt oroa sig. Karin blev 1911 ordinarie lärarinna vid de svenska folkskolorna i Helsingfors och fick en framgångsrik lärarkarriär. Hon var verksam under 43 år, de senare åren som föreståndare för Kronohagens folkskola. Hon blev också fackligt engagerad som ordförande för svenska folkskolors lärar- och lärarinneförening i Helsingfors. Liksom sin mor var Karin engagerad medlem i såväl Marthaförbundet som Svenska Kvinnoförbundet. När Emma blev gammal var Karin den av döttrarna som bodde kvar hemma hos henne och delade hennes vardag.¹³

Att den tredje dottern Hanna var intresserad av naturvetenskap märktes tidigt. I ett brev från 1902, då Hanna var 17 år, ber Emma flickskolans rektor Ernst Lagus om råd när det gäller dotterns vidare ut-

bildning. Hennes håg, konstaterar Emma, ”ligger alldeles avgjort åt lärarinnekallet”, men borde hon välja ”Fortbildningsläroverket eller lärare-kandidatexamen vid Universitetet”? Emma undrar om läraryrkrafterna och kurserna i naturvetenskapliga ämnen är helt tillfredsställande vid fortbildningsläroverket. Hon misstänker att de fria studierna vid universitetet kan vara svårare för en ung student att hantera, men å andra sidan är det tydligt vilken kompetens som utbildningen ger. ”Hvad är nu magisterns åsigt i saken?” undrar Emma.¹⁴

Det blev universitetsstudier, och Hanna tog till sist en filosofie kandidatexamen i geografi och naturalhistoria vid universitet i Helsingfors. Det faktum att examen dröjde en aning noteras av hennes äldre syster i släktkrönikan: ”Kunskaper hade hon, åtminstone i många ämnen, mycket tillräckligt. Men en ohjälplig obeslutsamhet och en stortentamensskräck gjorde det svårt för henne att våga sig till de avgörande tentamina.”¹⁵ Modern kommenterar i ett brev till äldsta dottern:

Dina reflexioner öfver Hanna äro nog riktiga. Huruvida däremot den indolens, som Du anser för ett släktdrag i vår familj, värligen är det är högst tvivelaktigt. Det finns flegma i familjen, ja visst, – men indolens icke, – kanske för litet däraf, så pass litet att ingen af oss är njutningsmänniska, äfven i bättre bemärkelse. [...] Och tänk på Helmi, på Dig själf – nej!¹⁶

Höstterminen 1913 påbörjade Hanna sin första tjänstgöring vid samskolan i Dalsbruk. I brev till Emma berättar hon om sin nya bostad och ber om praktiska råd kring inredning och tvätt. Senare brev vittnar om hur hon kämpar med undervisning i olika ämnen för både yngre och äldre barn, men också om hennes stora intresse för växter. Hon blev kvar i Dalsbruk några år och kom sedan att arbeta på olika orter. Från hösten 1917 finns ett brev som visar att Hanna då tjänstgjorde som lärarinna i Kirjola i närheten av Viborg, där familjen Nobel hade en större herrgård.¹⁷ Under somrarna 1920 och 1921

tycks hon ha gått kurser på Tvärminne zoologiska station i närheten av Hangö.¹⁸ Efter några år kom Hanna att slå sig ner i Åbo; 1926 blev hon utnämnd till yngre lektor i geografi och naturalhistoria vid Svenska klassiska lyceum, där hon sedan tjänstgjorde till sin pensionering. Hon var den enda av Emmas barn som bosatte sig på en annan ort än Helsingfors.

Emmas jämställdhetsiver vad gäller kvinnors utbildning rörde inte bara tillträde till högre studier. Hon var mycket angelägen om att kvinnliga yrkesområden och hushållsarbete skulle likställas med annat kvalificerat yrkesarbete; de borde förseas med adekvat utbildning och bli föremål för vetenskapligt intresse. Inom ramen för sitt arbete inom kvinnoorganisationer såsom Marthaförbundet och Svenska Kvinnoförbundet tog Emma initiativ till och stödde yrkesutbildning av olika slag.

Den yngsta dottern, Helmi, avslutade våren 1906 en lärarinnekurs vid den nyinrättade Yrkeskolan för flickor vars tillkomst stötts av båda föräldrarna. Fredrik Saltzman var ordförande i skolans direktion. Det var hälsoskäl som dikterat detta val av utbildning för den – enligt släktkrönikan – kanske mest studiebegåvade av döttrarna. Emma skriver i ett brev till äldsta dottern:

Helmi tycks vara den enda, som har, liksom du, ihärdighet och ifver, – eller helt enkelt – är flitig. Hon är inte enbart förtjust i handarbetsskolan, men arbetar dock ifrigt och får därigenom också ett intresse för arbetet. Det kostar ibland på henne att ej hinna med ett och hvarje annat såsom föreläsningar [...] och det tycker jag med att kan var synd, – men jag tror säkert att det bättre hårdar karakteren att hålla ut med ett, än att fritt kasta sig åt många håll.¹⁹

Alla Emmas döttrar fick således en yrkesutbildning och kom därmed att tillhöra en modern kvinnotyp, den självförsörjande bildade kvinnan. Historikern Maria Vainio-Kurtakko använder denna benäm-



Samtliga Emmas fyra döttrar tog studenten. Här syns, vid räcket till höger, yngsta dottern Helmi i sin vita mössa, på tågresa tillsammans med studentkamrater.

ning, den självförsörjande bildade kvinnan (S.B.K.), för kvinnor som frigjort sig från den världsordning där äktenskap var den enda karriärmöjligheten "ifall man ej nöjer sig med att telegrafera, sy eller skriva rent".²⁰ Det var ingalunda regel att flickor i familjer med sociala och ekonomiska resurser fick så pass omfattande utbildning. Som exempel kan nämnas de jämnåriga fyra döttrarna till Anna och Adi Standertskjöld som liksom Emmas döttrar gick i Privata svenska flickskolan, men endast fem-sex klasser. Enbart den yngsta tog studenten och utbildade sig sedan till piano- och barntädgårdslärarinna.²¹

Ingen av Emmas döttrar gifte sig, och i våra källor har vi inte funnit några tydliga tecken på att någon av dem visat intresse för äktenskap. Man kan naturligtvis fråga sig varför. En förklaring kan ligga i att flera av dem utbildade sig till lärarinnor och vid denna tid var det fortfarande svårt, för att inte säga otänkbart, för en kvinna att kombinera läraryrket med äktenskap. Var de måhända också påverkade av tidens emancipationslitteratur? Vainio-Kurtakko har i en analys av två finländska adelsdamers läsning av det moderna genombrottets kvinnolitteratur under 1880-talet funnit att högaktuella teman var "frågan om jämlikheten inom äktenskapet, den eldfängda frågan om preventivmedel, det ambivalenta i moderskapet och längtan efter eget självförverkligande".²²

Vi kan notera att medan Emma i sina brev ofta uttrycker synpunkter rörande döttrarnas utbildning och yrkesval finns det mycket få kommentarer avseende familjebildning eller val av eventuell partner. Samtidigt anar vi att äktenskapet som mål var något som i viss mån togs för givet. I juni 1908 reflekterar Emma i ett brev till sin äldsta dotter över hur livsmålen förändras när man som gift blir fjättrad "med hjertats och pliktens band".

*Så skulle det ligga mig på hjärtat att fästa din uppmärksamhet vid en omständighet som af unga människor oftast aldeles förbises när de bedöma människor och förhållanden. Nämligen den att man trots all intelligens, all eftertanke och omdömesförmåga i öfrigt icke är fullt omdömesgill gentemot mänskliga och familjeförhållanden så länge man ännu står helt ensam för sig utom alla förbindelser, hvilka definitivt fjättra vår personlighet med hjärtats och pliktens band, icke minst med de första. – Man ser lifvet så anorlunda, när man står själf midt i väfven, som en tjänande länk i en gifven härfva, – än så länge man ännu drömmer om eller sträfvat till att skapa sig sin miljö.*²³

Emma var mån om att uppmuntra sina döttrar att bli självständiga och

yrkesverksamma men i det material vi haft tillgång till finns inte något som tyder på att hon velat avråda dem från äktenskap. Ett exempel på en positiv inställning till äktenskap är ett brev långt tidigare, till brodern Waldemar 1884, då denne ännu var ogift: "Du må förlåta en lycklig maka och mor, att hon icke kan tänka sig någon riktigt 'varm' lycka utom äktenskapet!"²⁴

"Ett oändligt tungt slag"

Emmas stora bekymmer några år in på 1900-talet var yngsta dotterns hälsa. Redan under det nya seklets första år hade det konstaterats att Helmi led av en obotlig sjukdom. Äldsta dotterns släktkrönika speglar händelseförloppet:

På hösten [1900] firades i vanlig ordning den 19 och 21 oktober, pappas födelsedag och föräldrarnas bröllopsdag, med släktingar och vänner. [...] Men lilla syster Helmi, nyss fyllda 13 år, såg de dagarna oroande trött och klen ut. Och vad var det som gjorde att hon ideligen ville dricka? Det konstaterades att hon led av sockersjuka. Föräldrarna vände sig till farbror Runeberg. Sockersjuka hos barn är en allvarlig sak, och Helmis sockersjuka visade sig vara mycket svårartad. Insulinet var ännu icke upptäckt. Den enda behandlingsmetoden man då visste av var en ytterst noga föreskriven diet. Endast mycket litet bröd, blott osockrat och noggrant vägt, fick ätas och "ingen enda sockerbit eller karamell", så lydde Runebergs ord, "fick stickas i munnen". [...] Mamma gjorde sitt bästa för att, trots alla förbud, få maten så omväxlande som möjligt. Helmi följde samvetsgrant de rigorösa föreskrifterna, hoppades kunna bli frisk. Föräldrarna visste att det fanns föga utsikt därtill. Ett oändligt tungt slag för mamma och pappa, ja för hela familjen."²⁵

I sitt brev till äldsta dottern från den 17 juni 1906 skriver Emma om sin "stora, stora ångest [...]. Sorgen kommer tids nog och det bekym-



Dottern Helmi kämpade i flera år med en svårartad diabetes. Till sist, våren 1908, var hon helt sängliggande och vårdades ömt av sin mor Emma. Denna bild, förmodligen från Helmis sista dagar, återfinns i ett minnesalbum.

ret tynger nog också utan att man ännu pratar därom för andra.” Närmare detaljer om Helmis sjukdomsutveckling lämnar släktkrönikan:

*Småningom intar lilla syster Helmi, trots all vår mors skiftande intressen, en allt större och större plats i hennes dagliga liv och i hennes tankar. Den ensidiga, stränga diet, som Helmi under årtal fört, en diet föga lämpad för ett klen, uppväxande människobarn, hade ej kunnat råda bot på sockersjukan. Hennes tillstånd blev mer och mer oroande.*²⁶

Inom familjen diskuterades möjligheten av en vistelse vid en utländsk kurort. Våren 1907 reste Emma med Helmi till kurorten Bad Neuenahr i sydvästra Tyskland. Detta var Helmis första resa utan-

för Skandinavien. För att göra den långa resan mindre ansträngande, men också för att ge Helmi tillfälle att se sig lite omkring, gjorde mor och dotter uppehåll i Köpenhamn, Hamburg och Köln innan de slutligen, efter sju dagar nådde resmålet. Där kunde de njuta av sommarväder, blommande äppelträd och rosor, och en läkare på plats föreskrev brunnsdrinkning, bad, rikligt med vila och noggrann diet. En tid ser det ut som om Helmi verkligen blir bättre men sedan försämras hennes tillstånd, och det står klart att utvecklingen trots all omsorg är allt annat än tillfredsställande. I ett brev från Neuenahr skriver Emma att hon ”vunnit en klar insikt om att det ohjälpligt och ganska hastigt går dit det måste gå.”²⁷ Mor och dotter återvände till Helsingfors.

*Under påföljande höst och vinter tillstötte något man länge som följd av sockersjukan och den därav tvungna dieten fruktat för, lungtuberkulos. Det blir tunga och vemodiga månader, och medan mamma ägnar sitt älskade barn en oändlig kärleksfull och omtänksam vård, avtar Helmis krafter mer och mer. Slutet närmar sig och den 7 maj 1908 kommer döden lugnt och stilla.*²⁸

Jordfästningen ägde rum en vacker vårdag och Helmi blev den första i familjen att begravas i den nyinköpta familjegraven på Sandudds begravningsplats. Förutom släkt och vänner följdes hon till den sista vilan av lärarinnor och kamrater från yrkesskolan.

Tid för omprövning

Sommaren 1908 tillbringade Emma i en välbekant miljö. Dottern Emma skriver i sin släktkrönika att modern efter Helmis död hade fattats ”av en oemotståndlig längtan att ännu en gång få återse och en tid få vistas på Mommila Hietois, där hon tillbragt både många ungdomsår och de första somrarna av sitt äktenskap.”²⁹ Av ägaren Alfred

Kordelin fick Emma och Fredrik möjlighet att hyra den lilla villan intill herrgårdsbyggnaden där de bott som nygifta. Väl på plats på Mommila konstaterar Emma att "de gamla minnens ljuflighet och vemod, som här omger mig, stämmer så väl öfverens med min nuvarande sinnesförfattning".³⁰

En bunt sorgkantade brev ger oss glimtar av vad som upptog Emmas tankar under sommaren 1908. Sorgen efter Helmi är tung, och till sin äldsta dotter skriver hon: "Hvarje gång jag kommer hem, ler Helmis bild så vänligt och lugnt emot mig, men kan ännu ej komma till lugn."³¹ Emma tycks ha funnit tröst i naturen på Mommila, och hon reflekterar i brev över värdet av att öppna sitt sinne för sådan njutning. När sonen Budda kom på besök promenerade de hela dagen, "sökte upp gamla ställen och frossade i ekhagens blomsterrikedom: nattvioler i massa, konvaljer, linneor, alla sorters pyrolor, hela ängar fulla med trollius!"³²

En mild sommarkväll sitter hon på verandatrappan och skriver till dottern som är på resa "i konstindustrins tecken" i Holland tillsammans med en tysk väninna:

*Det har för mig verkligen en alldeles särdeles stämning, – detta att vara igen här, träffa på så många både lefvande och liflösa minnesmärken från forna dar. Med de lefvande menar jag förstås, människorna! Tydligt, ja öfverraskande känns huru man själf förändrats, huru naivt okunnig man då var gentemot lifvet och mänskligheten. Mången förlåt har sedan dess brustit och jag känner mig nu stå så mycket närmare dessa människor, hvilka då voro i ens medvetande endast någon sorts arbetsmaskiner, skilda från oss genom ett svalg som nu engång för alla var där.*³³

Emmas politiska medvetenhet har ökat. Hon kommenterar samhällsförändringar och klasskillnader som hon inte noterat tidigare. Samtidigt är hon kritisk till hur Mommila utvecklats. Hon plockar in blommor i alla rum för att skyla "en ytterlig tarflighet i inredning och



Åter på Mommila 1908 var Emma angelägen om att söka upp och låta fotografera sig med Gustava Helldan som 1880–1881 var amma för barnen Emma och Fredrik (Budda). Fredrik ser en aning förlägen ut.

möblering”.³⁴ Den nye ägaren beskriver hon som en ”self-made man af renaste vatten”³⁵ med en betydande förmögenhet som ”jagas af sina affairer och troligen äfven av sitt kynne, oupphörligt, rastlöst af och an” med föga tid och möjlighet att njuta av den vackra egendomen. Det råder en dyster stämning på gården, ägarens unga syster som sköter bokföringen tycker att det är långtråkigt och ensamt, och den svenskspråkiga hushållerskan från Österbotten kan inte göra sig förstådd med någon. Två fattiga släktingar som bor där karaktäriseras som ”äkta representanter för den uppkommande, nationella halfcivilisationen”.³⁶ Emma kunde inte ana att Alfred Kordelin knappt tio år senare, i november 1917 skulle komma att mördas i ett bakhåll nära Mommila.

Socialt och politiskt engagemang

Hur gick det då med Emmas politiska och sociala engagemang som var så starkt åren innan Helmi gick bort? Jo redan året efter Helmis bortgång, 1909, blev Emma sekreterare i Marthaförbundets centralstyrelse, som hon tillhört sedan tre år tillbaka. Som vi tidigare berättat grundades Martharörelsen i Finland 1899 i syfte att väcka fosterlandskänslan hos de breda lagrens kvinnor. År 1907 hade en stramare organisation införts i Marthaförbundet. De tidigare syföreningarna omdöptes till filialer som geografiskt anslöt sig till förbund under en gemensam centralstyrelse i Helsingfors.

Emmas insatser intensifierades också på det lokala planet i hennes roll som ordförande för kretsen Ringblomman i arbetarstadsdelen Berghäll. I Ringblomman fick Emma tillfälle att i sitt eget liv förverkliga Martharörelsens idéer om ideellt upplysningsarbete i kombination med praktiskt kvinnoarbete. Emmas syförening omfattade omkring 70 arbetarkvinnor som träffades varannan vecka och tillverkade handarbeten som senare såldes på basarer. Medlen användes bland annat till rekreationsbidrag till "trötta Marthor". En inblick i Emmas praktiska arbetsuppgifter ger följande citat:

Medel till uppköp av arbetsmaterial sammanskötos av medlemmarna; Stockmanns beviljade rabatt vid köp av hela tygpackar ur deras varulager; tillklippningen föll mest på min lott och sköttes av mig hemma, så att jag till varje möte begav mig med ett parti färdigt tillklippta plagg.³⁷

Förutom handarbete innehöll mötena högläsning, boklån och föredrag. Emma var noga med att Marthas "Maria-anlete" inte försumrades, det vill säga att det praktiska Marthaarbetet – med hänvisning till evangelieberättelsen om Marta och Maria – kompletterades med bildningsinslag.³⁸ Under tiden 1909–1912 anordnades 18 föredrag, varav de första handlade om kvinnlig rösträtt. Senare, i samband

med 20-årsjubileet i hennes lokala syförening Ringblomman, uttalade Emma högstämnda tankar om vad hon sett som målet för verksamheten:

Också Martha har velat och vill fortfarande bygga broar, broar av förståelse, av välvilja, av samhörighetskänsla över allt det myckna som i vår värld skiljer människorna åt, som gör dem misstrogna, ja hatiska mot varandra, som låter dem glömma det väsentliga d.v.s. det rent mänskliga och för alla gemensamma och låter dem i stället se sig blinda på det ytliga som skiljer åt.³⁹

En återblick på Marthaverksamheten i Helsingfors 1899–1929 som Emma sammanställde 1930 visar hur Martha-arbetet anpassades till samhällets behov, inte minst under krigsåren. Matlagningskurser blev ett viktigt inslag i verksamheten; enbart 1914 arrangerades över 40 olika kurser. Tillspetsade livsmedelsförhållanden inspirerade till en rad olika initiativ och kurser i dyrtidshushållning; tanken på trädgårdstäppor väcktes till liv liksom idéer om anläggning av koloniträdgårdar. I många föredrag var sparsamhet ett centralt tema, och det arrangerades kurser i lappning och stoppning. I slutet av 1910-talet delades matportioner ut åt sommarlovslediga arbetarbarn. Antalet medlemmar och aktiviteter ökade successivt. År 1924 delades organisationen, som dithills varit tvåspråkig, i en svensk och en finsk avdelning och Emma tycks ha spelat en viktig roll i detta arbete.⁴⁰

Vid sidan om sitt engagemang i Marthaförbundet fick Emma även fortsättningsvis utlopp för sitt politiska intresse genom sitt arbete i Svenska Kvinnoförbundet. Hennes första uppdrag skedde inom en föredragskommitté. År 1910 blev Emma sekreterare i förbundets centralstyrelse, en post hon innehade under ett decennium, fram till 1919. Dessutom var hon ledamot i en rad kommittéer, bland dem valnämndens verkställande utskott.

Hon fortsatte även skriva artiklar i kvinnopolitiska frågor, exempelvis i tidskriften *Nutid* där hon 1909 diskuterar hur det som tidiga-



Marthaförbundet arrangerade bland annat föredrag och kurser av många olika slag. Här syns ett antal glada marthor under en matlagningskurs hemma hos Aili Wessberg i Helsingfors på 1920-talet.

re kallats "kvinnofrågan" allt oftare faller under benämningen "kvinno rörelsen". Kvinnofrågan gällde den principiella frågan: "är kvinnan mannens jämnlige och som sådan berättigad till likställighet med honom?" Numera, menar Emma, är denna grundläggande fråga utagerad. Nya arbets- och utbildningsmöjligheter har öppnats för kvinnor och fördomar har gett vika. Därmed "fordras ej mera exklusivt, ensidigt kvinnosaksarbete, utan kvinnligt samhällsarbete". Kvinnorna kan, var och en inom sitt fält, bidra till "att värna kvinnlig rätt, att vidga kvinnlig arbetssfär, att göra kvinnlig egenart gällande, där den manliga ännu ensidigt råder". Men sammanhållning och solidaritet är en nödvändighet i det fortsatta kvinnliga samhällsarbetet, argumenterar Emma.⁴¹

Ett påfallande inslag i Emmas politiska arbete är hennes engagemang för svenskt språk och svenskt kulturarv, vilket kan förvåna med tanke på att Emma själv sent lärde sig svenska. Under det hon kallar

”den stora namnförändringsepidemien” 1906 reagerade hon exempelvis starkt emot massbytet av släktnamn. I tidningarna publiceras långa listor över alla som förfinskat sina svenska och utländska namn: ”Det är då det smaklösaste tilltaget man kan tänka sig, – att på ett så lumpet och rent af plump t sätt att afbryta allt historiskt samband i hvilket man står till sin släkt och människoslägtet – aldeles som husdjur få byta namn allt efter som de byta om egare.”⁴² Att svenska blev Emmas språk kan förklaras med att det var det dominerande språket i de bildade borgerliga kretsar hon kom att tillhöra. Vi har sett att hon behärskade flera olika språk; ryska och tyska lärde hon sig som barn, franska blev hennes specialämne i skolan i Tula, medan svenska och finska, liksom förmodligen engelska, var språk som hon successivt lärde sig under sina ungdomsår och längre upp i livet. I ett brev från en av döttrarna 1899 nämns att Emma då tog lektioner i finska.⁴³ Bland de många texter som Emma författade i anslutning till sitt engagemang i politiska och sociala frågor är de flesta på svenska, men hon publicerade även en artikel med rubriken ”La Féminisme en Finlande” i en franskspråkig tidskrift.⁴⁴

Frågor om språklig och kulturell tillhörighet stod vid denna tid högt på agendan, inte enbart i Finland, och betraktades som en självklar del av många sociala och politiska strävanden. I den finländska debatten var språkfrågan på flera sätt närvarande; det handlade om motsättningar mellan finska och svenska, men även om motsättningar mellan ryska och de inhemska språken. Ett nytt förryskningsskede under 1910-talet skulle komma att föra med sig en våg av språk- och klassrelaterade spänningar. Oron avspeglas tydligt i den appell från Svenska Kvinnoförbundet som Annie Furuhjelm och Emma Saltzman undertecknade 1910 där de talar om att ”en ny, måhända långvarig olaglighetstid” har inletts. De skriver vidare:

För vårt land stunda nu år af tungt, politiskt betryck, som komma att hämma socialt framstegsarbete och försvåra kulturellt framåtskridande, år fulla

af lömska faror och frestelser för den enskilde, af moraliskt gift för samhället. Det blir under denna prøfvotid kvinnornas uppgift att hålla hemmen obesmittade, hos de unga uppehålla rättsbegreppen orubbade, rättskänslan oförvillad, att ingjuta i dem en vaken medborgerlig anda.⁴⁵

Familjens väl och ve

Under åren efter Helmis bortgång finner familjelivet så småningom åter sin vardagliga rytm med arbete och studier, och såväl provningar som glädjeämnen. Emmas man Fredrik åtog sig nya engagemang och uppdrag för att förbättra sjukvården i Finland. Han hade även en rad olika styrelseuppdrag, bland annat för Helsingfors musikinstitut, försäkringsbolaget Kaleva och aktiebolaget Granit. Den 19 oktober 1909 fyllde han 70 år och dagen firades högtidligt hemma på Norra kajen. Släktkrönikan ger en ingående beskrivning över storslagna gratulationer som började klockan åtta på morgonen med uppvaktning av Helsingfors hornorkester utanför sängkamarfönstren. Därefter infann sig i tur och ordning bland många andra gratulanter styrelsen för musikinstitutet, Finska Läkaresällskapets ordförande Christian Sibelius och Medicinalstyrelsens chef Richard Sievers som talade uppskattande om Fredriks arbete ”i spetsen för den kommitté, som haft den stora och viktiga uppgiften att uppgöra förslag till förbättrandet av hälso- och sjukvården i landet”.⁴⁶

Återkommande i såväl Emmas brev som i släktkrönikan är reflektioner över familjemedlemmarnas hälsa, och uttryck för oro så snart någon av dem drabbats av en eller annan åkomma. Vi får komma ihåg att det här var en tid före penicillinet, då även till synes harmlösa infektioner i värsta fall kunde utveckla sig till livshotande tillstånd. Ett återkommande inslag var resor till olika kurorter, såväl inom som utanför landets gränser, för vila och återhämtning. Sommaren 1910 gjorde Emma en resa till Norge med dottern Karin och brorsonen Hans

Ruin som båda behövde rekreation i samband med envisa förkylningar. Från Norgeresan finns en brevväxling bevarad i vilken Emma berättar för sin make om naturupplevelser och socialt liv på Tonsåsens fjällsanatorium. Att resan var upplevelserik även för den unge Hans framkommer i en långt senare publicerad dagboksanteckning från 1957 där han blickar tillbaka på hur han under vistelsen blev häftigt förälskad i en ung norska. Känslorna var uppenbarligen starka, och uppbrottet bittert. ”Jag reste vidare, *måste* resa vidare, jag var inte fri. Hade följt med en faster till Norge, som stod för hela resan, och nu skulle hon till högfjällshotellet Fefor i Gudbrandsdalen” skriver Hans.⁴⁷ Om Emma var medveten om detta bittra farväl vet vi inte; det var i vilket fall inget hon nämnde i sina brev hem till Fredrik.

Under 1911 kunde Karin avsluta sina lärarinnestudier och påbörja sin karriär vid de svenska folkskolorna i Helsingfors. Karin bodde kvar i föräldrahemmet medan dottern Hanna flyttade i samband med sin första lärarinnetjänstgöring. Sonen Budda avslutade sina medicinska studier, tjänstgjorde vid olika sjukhus, blev medicine licentiat och disputerade 1913 på en avhandling om magcancer, skriven på tyska. Arbetet med avhandlingen slutfördes medan han vistades i Berlin och han hade då gott stöd av Emma som brevlades hjälpte till med noggrann korrekturläsning och språkgranskning av manuskriptet.

Den 14 november 1913 fyllde Emma 60 år. Hon hyllades i samband med födelsedagen av såväl svenskspråkiga som finskspråkiga kvinnotidskrifter ”i varma och uppskattande ordalag”, skriver dottern i släktkrönikan.⁴⁸ Dagmar Neovius tackade i tidskriften *Nutid* för ”många kloka och klara ord, många välformade, intressanta artiklar” och hyllade Emma för hennes insatser i Marthaföreningen och Svenska Kvinnoförbundet. Hon framhöll även Emmas roll som sekreterare i International Federation for Finland, ”en kommitté sammansatt af medlemmar från kvinnosaksförbundet Unionen, Svenska Kvinnoförbundet och Suomalainen Naisliitto och som är förmedlare mellan dessa föreningar och den internationella rösträttsalliansen.”⁴⁹ Emmas

språkkunskaper var i detta sammanhang en stor tillgång eftersom hon kunde förstå och ”skickligt, sakligt och med lätthet på tyska, franska och engelska” kunde besvara frågor som sändes till kommittén från olika länder.⁵⁰

Ute i världen var det vid denna tid oroligt. Stormakterna kapprustade, men hos familjen Saltzman fortgick livet och vardagen i allt lugnare tempo, i takt med att Fredriks hälsa började svikta. Dottern vittnar i släktkrönikan om några av de sociala rutiner som upprätthölls; på torsdagarna samlades Emmas syföreningsdamer till kaffe- och symöten, och lika regelbundet återkommande var Fredriks kortspelspartier:

Då föll samtalet vid middagsbordet ibland på kapprustningen mellan stormakterna [...]. Jag minns ännu ingenjör Standertskjölds yttrande att ett krig var oundvikligt och att det skulle utbryta på höstsidan, då Tyskland hade sin skörd bärgad. Vad pappa tänkte om möjligheten av ett krig vet jag ej, lika litet som jag kan påminna mig att mamma skulle ha uttalat sin mening i frågan.⁵¹

I juni 1913 reste Emma och Fredrik till Saltsjöbadens kuranstalt i Stockholm till följd av att Fredriks hälsa ytterligare hade försämrats. Hjärtat krånglade och krafterna avtog. En tids vila med salta bad och lätt medicinering i rogivande miljö sågs som bästa möjliga behandling. Kuranstalten i Saltsjöbaden lockade vid denna tid många besökare från Finland, så Emma och Fredrik träffade där flera bekanta vid middagar och under ångbåtsturer. Från denna vistelse finns några brev till äldsta dottern som berättar om faderns hälsotillstånd, men också om bad och promenader. Delar av breven återges i släktkrönikan där dottern också skildrar hur ”skrämmande avmagrad och gulblek” fadern såg ut när hon vid hemkomsten mötte honom vid tåget.⁵² Tiden därefter kom att präglas av hans sjukdom.



Vid sidan om sitt sociala och politiska engagemang var Emma samtidigt maka och mor, professorska och statsrådinna. Bemärkelsedagar i familjen firades högtidligt, som här vid Emmas och Fredriks silverbröllopsdag 1904.

Under höstens lopp avtog pappas krafter mer och mer, tillståndet blev allt bekymmersammare. Julen firades ännu, om rätt stillsamt med faster som gäst. Då hade emellertid oroande symptom börjat visa sig. Måltiderna var i synnerhet påfrestande. Maten fastnade ohjälpligt någonstans i matstrupen, och med svåra smärtor lämnade pappa matsalen.⁵³

Snart kunde Fredrik endast inta flytande föda. Två läkarkollegor, professorerna Hjalmar von Bonsdorff och Ossian Schauman, besökte honom i hemmet och båda gjorde bedömningen att en cancersvulst orsakade problemen. Båda avrådde dock från operation.

Då det nya året 1914 tog vid kunde pappa i början av januari ännu någon enstaka gång bege sig ut. Snart blev det endast i den stora våningen pappa, klädd i morgonrock, rörde sig. En förmiddag satt föräldrarna och jag vid kaffebordet i vardagsrummet, då pappa plötsligt steg upp, nu orkade han ej mer, han måste få lägga sig. Ledd av mamma gick han genom salen, stannade, betraktade dröjande den välkända omgivningen, och jag kan aldrig glömma den djupt vemodiga blick med vilken han tog avsked av det hem han en gång med så mycken omtanke och kärlek inrett åt sig och de sina. Den blicken sade tydligt att han förstod att det var ett avsked, ett upprörande avsked. Efter den förmiddagen återstod för pappa blott ett stilla vilande i den bekväma liggstolen och mest i sängen. Diakonissanstalten sände en diakonissa för att hjälpa till vid skötseln. Vingelé var något som i det längsta smakade pappa och han kunde få ner. Mera ätande blev det knappast, blott ett långsamt stilla svältande medan krafterna småningom ebbade ut, och den fjärde mars på morgonsidan av natten kom slutet.⁵⁴

Fredriks syster Lolly, den enda kvarlevande i Fredriks familj, vaka-
de sista natten vid sin broders bädd. Begravningsakten ägde rum i
Gamla kyrkan. *Hufvudstadsbladet* publicerade en mycket uppskat-
tande nekrolog där Fredrik, förutom läkarverksamheten prisades för
betydande insatser på många andra områden, ideella och kulturella:
”Personligen älskvärd och human, var Fredrik Saltzman allmänt om-
tyckt för sitt flärdlösa väsen.”⁵⁵ Dottern Emma konstaterar i sin släkt-
krönika att fadern undslapp ”all kännedom om första världskrigets
olyckliga förvecklingar och vårt frihetskrigs tragiska skeenden”.⁵⁶

I skuggan av ett världskrig

Efter Fredriks död reste Emma i sällskap med dottern Hanna i juni
1914 till Köpenhamn för att en tid vistas på en badort vid Öresund.
Emma berättar i brev att hon njuter av det stillsamma livet med pro-

menader i bokskogen och badliv på vackra sandstränder, men Hanna är otålig och planerar att resa hem tidigare.⁵⁷ När första världskriget bryter ut i slutet av juli 1914 får Emma bråttom att ta sig hem till Helsingfors. Dottern Emma, som under sommaren blivit sängliggande i ledgångsreumatism, berättar i släktkrönikan hur hon från sin säng upplevde krigsutbrottet:

På Kronobergsfjärden utanför Norra Hamnen och Högholmen låg den ryska Östersjöflottan under ånga och ljudet därav trängde dag och natt in till rummet där jag låg. Budda och professor Ossian Schauman, som Budda konsulterat för min envisa feber och värk i lederna, satt någon gång hos mig, och då dryftade de nyheter från fronterna och krigets möjliga utveckling. I Helsingfors var det lugnt. Men i Danmark surrade rykten om tyska minor och tyska bombardemang av orter vid Östersjön och Finska viken, bland annat av Helsingfors. Post- och ångbåtsförbindelsen mellan utlandet och Finland var avbruten.⁵⁸

Emma lyckades ta sig till Stockholm, dit ångfartyget Nordstjärnan just hade anlänt med utländska diplomater från S:t Petersburg. ”Kaptenen åtog sig, efter mottagen förbindelse om ersättning för möjlig skada förorsakad av minor eller bombardemang, att föra resande som så önskade till Åbo.”⁵⁹ Resan avlöpte lyckligt, och i slutet av augusti anlände Emma till hemmet i det lugna Helsingfors. Om krigets fortsatta utveckling berättar dottern kortfattat i släktkrönikan:

Kriget, som många trodde kunde vara blott ett par månader, fortsatte år ut och år in. Ingen finländsk militär fanns att inkalla i krigstjänst, men talrika ryska truppförband var förlagda på olika platser i landet, och utanför Helsingfors låg den ryska Östersjöflottan. Finlands 110 år av rysk överhöghet varade ännu.⁶⁰

Det passiva motståndet kom efter hand att utvecklas till ett alltmer

aktivt motstånd. Hoppet om ett självständigt Finland blev allt starkare, konstaterar dottern Emma i släktkrönikan, men militärt utbildad ledning saknades. Som förberedelse för ett aktivt motstånd uppstod jägarrörelsen. Omkring 2 000 ynglingar från olika samhällsklasser och olika delar av landet reste i största hemlighet till Tyskland, där de erhöll militär utbildning. Från och med våren 1912 hade Kvinnokagalen, som till skillnad från den manliga Kagalen aldrig hade upplösts, åter aktiverats för att samla in medel för att stödja dem som under den nya olaglighetstiden förföljdes och avskedades.⁶¹ Om Emmas delaktighet berättar dottern i släktkrönikan:

Kvinnokagalens damer, bland dem även mamma, satte sig åter i rörelse och försökte, med vad på dem ankom, bidra till självständighetsplanernas genomförande. Allt som tiden led hopade sig i hemmet förbjuden litteratur, utrustningspersedlar för skyddskåren och slutligen även livsmedel. När sedan självständigheten var uppnådd hade åter kagalens damer gjort en om ock blygsam insats i det fosterländska arbetet. Denna gång deltog även Karin i detta arbete. Och starkt engagerad var Budda i de nyländska studenternas fosterländska strävanden. Alla i familjen hade avgjorda sympatier för jägarrörelsen, och räknade sig till de tyskvänliga.⁶²

Om händelserna under krigsåren ger våra källor knapphändiga uppgifter. Emma fortsatte att skriva artiklar om kvinnors rättigheter som publicerades i kvinnotidskrifter. I artikeln "De danska kvinnornas seger" gratulerar Emma till de "danska kvinnornas politiska myndighetsförklaring" som hon beskriver som "en fredlig framstegsyttning" under en tid då "Europas kulturvärld är skådeplatsen för lössläppta våldinstinkters vilda lek". Till de danska kvinnorna som nu fått rösträtt förmedlar en luttrad Emma egna erfarenheter: "Vi, som redan tidigare passerat strecket, veta att från den principiella och formella segern till dess praktiska förverkliganden leder en icke så litet törnbeströdd väg."⁶³

I artikeln "Inför valen" från 1916 vädjar Emma till de finländska väljarna att bevaka sin rätt och fylla sin plikt genom att gå och rösta. Emma varnar för frestelsen att hänge sig åt hopplös och dådlös passivitet "medan stormakterna kämpa sin hemskt sega kamp om makt och byte".⁶⁴ Kvinnorna har "många steg att taga mot större medborgerlig insikt och pliktkänsla samt vidare mot medborgerligt anseende och inflytande". Med eller utan erkännande bör kvinnorna fylla sin medborgerliga plikt, poängterar Emma. Yttrandet bör ses mot bakgrund av de många upplösningarna av parlamentet med därtill hörande nyval som präglade tiden.

Samma år, 1916, publiceras artikeln "En tidskrifts tjugoåriga saga", där Emma gör en tillbakablick på tidskriften *Nutid* som var Kvinnosaksförbundet Unionens organ 1895–1915. I artikeln relaterar Emma tidskriftens historia till den politiska utvecklingen och framhåller vikten av att kvinnorna haft ett eget språkrör. Utan ett sådant skulle kvinnorna "hava levat var på sin ort som i en säck", skriver Emma, för den ordinära pressen har förhållit sig mer än kyligt emot kvinnorörelsen. Efter nedläggningen av *Nutid* startades en ny tidskrift med namnet *Samtid*, och där publicerades artikeln.⁶⁵

Under 1916 skrev Emma också en artikel på temat "Rationell hem- och hushållsvård", ett inlägg i en då aktuell fråga om behovet av systematisk och yrkesmässig hemvårdsutbildning. Där framhåller hon att hem- och hushållsvårdens område är eftersatt i det "vetenskapliga vetandet". Emma betonar vikten av att åstadkomma en rationell hemvård genom upplysning och kunskap, och att kunskap inom dessa områden likställas med övrigt yrkesarbete. Men frågan får inte drivas ensidigt, inte på bekostnad av allmänbildning i skolan eller senare, "på bekostnad av friheten vid valet av levnadskall", skriver hon.⁶⁶

Omvälvande skeenden

Utvecklingen i Finland liksom i omvärlden var oroande. "Våren 1917 var revolutionen i Ryssland i full gång. Under höstens lopp började arbetarna uppträda allt hotfullare", skriver dottern Emma i släktkrönikan. En allt tydligare motsättning mellan den socialistiska "röda" sidan och den borgerliga "vita" sidan började utkristalliseras. Men hemmet vid Norra kajen stod, "trots revolutioner och krig, stegrade levnadskostnader och all oro och alla förändringar ute i världen [...] rätt oförändrat kvar".⁶⁷ Familjens älskade faster Lolly, som i slutet av april 1917 fyllde 84 år, kom dock denna vår att drabbas av en hjärnblödning. Med hjälp av Budda kunde hon flytta till sin sommarbostad i Brunnsparken, men under sommaren försämrades tillståndet, och hon avled den 22 augusti. Hennes brorsdotter ger i släktkrönikan sin syn på händelseutvecklingen 1917–1918 när hon berättar om Lollys sjukdom och död: "Början av det första världskriget upplevde hon visserligen, men hon behövde varken uppleva den ryska revolutionen, ej heller allt sorgligt och upprörande som hände före och under vårt frihetskrig."⁶⁸

Hösten 1917 blev orolig med tilltagande spänning i Finlands relation till Ryssland. Hot och förföljelser riktades mot dem som hade till uppgift att upprätthålla lag och ordning. Under dessa omständigheter åtog sig Emma åter nya uppdrag inom Kvinnokagalens ramar. Hon blev ordförande för den så kallade poliskommittén, som bistod personer, inte minst poliser, som till följd av den rådande politiska situationen hamnat i nödläge.⁶⁹ Emma medverkade även i arbetet med att i största hemlighet anskaffa "blå-vita, gul-vita [och] gredelin-vita" armbindlar för Helsingfors skyddskår.⁷⁰

Under senhösten 1917 kapades allt fler band mellan Finland och det nu bolsjevikstyrda Ryssland, och den 6 december proklamerades Finlands självständighet. Historikern Henrik Meinander har framhållit att självständigheten i den finländska historieskrivningen ofta

har framhållits som närmast förutbestämd, men att den i sin samtid förmodligen framstod som ett långt ifrån självklart vägval. Mot bakgrund av det pågående världskriget, men också det faktum att Ryssland var en stor och viktig marknad, var frigörelsen allt annat än okomplicerad.⁷¹

Trots den hotfulla stämningen fortskred samtidigt vardagen för familjen Saltzman. Emmas barn hade vid det här laget kommit en bra bit i livet. De hade, som äldsta dottern Emma uttrycker det "envar sitt egna arbete att utföra, sina egna problem att fundera på och försöka bemästra".⁷² Hon själv var en etablerad konsthantverkare med egen ateljé på Kyrkogatan 14 i Helsingfors. När julen 1917 närmade sig skrev veckopressen om hennes försäljning av lampor: "Här och där i hemmen har man under senare år allt oftare vant sig vid att möta alster af Emma Saltzmans konstförfarna hand, vackra lampor, som sprida stämning och hemtrefnad och helt nedtysta talet om det kalla elektriska ljuset".⁷³ Av *Hufvudstadsbladets* rapport från hennes årliga lamputställning framgår att de rådande omständigheterna detta år avspeglades även i kollektionen: "Det är gifvet att expositionen ej, hvad nyhet och originalitet angår, detta år, då till och med ledningstrådarna äro en raritet, kan täfvla med de utställningar fröken Saltzman [sic] de föregående åren haft att uppvisa."⁷⁴

Finlands självständighet hade utropats, men krig pågick i omvärlden och spänningen mellan olika grupper i Finland förstärktes genom de rödas band till den nya ryska regimen och den vita sidans allt tätare kontakter med Tyskland.⁷⁵ I släktkrönikan ger Emmas dotter sin bild av de omvälvande skeenden som kom att följa:

En och en halv månad senare, den 29 januari 1918, bröt inbördeskriget ut. Den vita sidan var ej alldeles oförberedd. En del av regeringen hade flyttat till Vasa, där de vita hade sitt högkvarter. Snart började det från Österbotten komma med spänning mottagna bulletiner över lyckligt genomförda krigsoperationer undertecknade av överbefälhavaren, general Gustaf



Natalia (Tali) Munck, Lisa von Mickwitz och Emma Saltzman fotograferade på Alglo i Ekenäs skärgård.

Mannerheim, till en början rätt okänd för flertalet i landet. I Helsingfors härskade de röda. Husundersökningar och våldsdåd förekom nästan dagligen. Många av de unga män, som sökte sig till fronterna i norr, blev uppsnappade av de röda och nedskjutna. Oskyldiga personer, flere nära bekanta till oss, mördades. Det var en dyster tid. Men en dag i mitten av april såg vi plötsligt med förvåning och glädje ett tyskt krigsfartyg styra in bland Norra hamnens isflak. Samtidigt närmade sig tyska trupper Helsingfors västerifrån. De besatte efter häftiga strider staden, där de gjorde slut på de rödas välde. Men ute i landet rasade ännu striderna. Mycket upplevde man mellan den kalla januaridag, då man såg de röda ställa upp sina stridsvagnar på Salutorget, och den soliga 16 maj, då Mannerheim under allmänt ju-

*bel i spetsen för den segrande vita armén, med flere av Jägarna framför olika truppförband gjorde sitt intåg i huvudstaden.*⁷⁶

Man kan fråga sig hur Emma upplevde de dramatiska händelserna i samband med ryska revolutionen, Finlands självständighetsförklaring och det därpå följande inbördeskriget. Från dessa år har vi tyvärr inte haft tillgång till några bevarade brev av Emmas egen penna, men i någon mån speglas hennes perspektiv i artiklar som hon publicerade under åren därefter.⁷⁷

På hösten 1918 spreds en, i synnerhet efter det gångna halvårets många tragiska händelser, efterlängtnad nyhet i familjekretsen. Sonen Fredrik (Budda) förlovade sig då med en ung sjuksköterska vid namn May Breitenstein. De nyförlovade hade båda under kriget vårdat sjuka och sårade vid olika sjukhus i Helsingfors. May hade växt upp på den stora gården Kiiskilä, nära Viborg, som den yngsta av åtta syskon. Hennes föräldrar och syskon med familjer kom snart på besök till Helsingfors. Tanken var att de båda familjerna skulle samlas till festligheter i mars 1919 då bröllop firades i brudens föräldrahem, ”den natursköna egendomen, som dock nu var inbäddad i djup snö”.⁷⁸ Vid denna tid härjade emellertid spanska sjukan och strax före bröllopet insjuknade både Emma och dottern Hanna vilket förhindrade dem från att närvara. I stället blev det systrarna Emma och Karin som ensamma fick representera familjen vid bröllopet på Kiiskilä. Från sjuksängen skrev Emma ett enkelt brevkort där hon med något darrig handstil gratulerade sin son och nyblivna sonhustru och meddelade att hon och Hanna nu var på bättringsvägen. Kortet sändes till Hôtel Finlandia i Punkaharju dit brudparet uppenbarligen reste efter bröllopet.⁷⁹ De nygifta bosatte sig sedan i en byggnad vid Unionsgatan tillhörande Allmänna sjukhuset i Helsingfors, där Budda arbetade som assistentläkare. Hösten 1920 föddes Emmas första barnbarn, Georg-Fredrik (Joffa), och två år senare lillasyster Hjördis.

Nytt engagemang för Folkhälsan

Vid 1920-talets ingång hade Emma hunnit fylla 67 år, men det hindrade henne inte från att återigen ge sig in i nya samarbeten. Den här gången var det frågor om folkhälsa som väckte hennes engagemang. I en artikel i Svenska Kvinnoförbundets tidskrift *Astra* skriver hon i februari 1921 "Om Florinska kommissionens åtgärder och planer i folkhälsosyfte". I den Florinska kommissionen, som hade sin grund i en donation till Svenska litteratursällskapet i Finland 1911, ingick ett antal vetenskapsmän som på olika sätt arbetade för främjandet av folkhälsan i svenska Finland. I artikeln framhåller Emma att folkhälsan tillhör dagens brännande frågor efter "det blodiga krig som nyss härjat vår världsdel, och det fysiska och moraliska elände, som följt i dess spår".⁸⁰

Av artikeln framgår att Florinska kommissionen sökt samarbete med Marthaförbundets centralstyrelse, av vilken Emma tillsammans med Fanny Hult hade utsetts att medverka som representanter. En första åtgärd som planerats av kommissionen var "prisbelöningen av mödrar till friska och välskötta barn", där Marthaförbundets vittförgrenade kontaktnät sågs som en tillgång. Marthaförbundet var också en av de organisationer som ombetts medverka i spridandet av kommissionens skrifter bland landets svenskspråkiga. Dessutom, berättar Emma, "utarbetas som bäst inom Florinska kommissionen planen till en vittsyftande folkhygienisk upplysnings- och hjälpverksamhet". I detta planeringsarbete spelade Marthaförbundets representanter uppenbarligen en viktig roll.⁸¹ Folkhygienisk upplysningsverksamhet och premiering av mödrar med friska barn är företeelser som ur ett nutida perspektiv ter sig högst problematiska, i ljuset av hur sådana tankegångar under 1900-talet kom att användas för att rättfärdiga övergrepp av olika slag. Men under 1920-talet sågs rashygien som ett sätt att värna om sitt folk och sitt land, och i Marthaföreningar liksom inom Florinska kommissionen förmedlades sådana budskap.⁸²

Med utgångspunkt i Florinska kommissionen konstituerades vid ett möte den 16 mars 1921 Samfundet Folkhälsan i svenska Finland. Till styrelseledamöter utsågs huvudsakligen professorer och läkare, varav Ossian Schauman utsågs till ordförande. Som enda kvinna valdes Emma in i Folkhälsans första styrelse. I den omfattande historik över Folkhälsans arbete som utgavs i samband med samfundets 100-årsjubileum år 2021, vittnar historikern Julia Dahlberg om att Emmas insatser under samfundets första år var betydande. Dahlberg nämner att Emmas make hade varit pionjär inom kvinnlig sjukvårdsutbildning, och att "av den här orsaken blev det ofta Emma Saltzmans uppgift att värva de sjuksköterskor som anställdes som Folkhälsans första hälsosystrar".⁸³

Emma förefaller också ha varit den som introducerade själva idén till hälsosysterverksamheten, med inspiration från Tyskland. I en artikel i Marthaförbundets tidskrift *Husmodern* 1920 beskrev hon den verksamhet som utvecklats i tyska Hessen under benämningen *Fürsorgeschwester*. Mot bakgrund av detta exempel bestämde sig Florinska kommissionen för att utveckla ett nätverk av hälsosystrar, med uppgift att genom hembesök upplysa och ge råd om hygienens betydelse. Denna idé fanns alltså med redan vid bildandet av Samfundet Folkhälsan.⁸⁴ Hälsosystrarna blev snart en central del i Folkhälsans arbete för att sprida hälso- och sjukvårdskunskap i landet. Den först anställda hälsosystemen Rachel Edgren, inledningsvis placerad i Vasa, blev en betydelsefull person i detta arbete och kom så småningom att få ansvar för att leda och utbilda kåren av hälsosystrar.⁸⁵ När Folkhälsan i sjuksköterskornas tidskrift *Epione* annonserade efter nya hälsosystrar var det till Emma Saltzman och Rachel Edgren som intresserade kandidater ombads vända sig.⁸⁶

Inom Folkhälsan blev Emma medlem av den praktisk-hygieniska sektionen, dit hälsosysterverksamheten hörde. När Emma den 14 november 1923 fyllde 70 år skrev *Hufvudstadsbladet* att hon tillsammans med professor Schauman från början varit en ledande kraft i

sektionen, och att hon nu ”blivit centralpersonligheten för bygdesys-trarnas upplysningskår”.⁸⁷

Som arbetande ledamot kom Emma att verka inom samfundet under återstoden av sitt liv, och hon ingick i styrelsen fram till 1932. Med tiden kom även fler medlemmar i familjen att bli engagerade i Folkhälsans arbete. Emmas son Fredrik blev arbetande ledamot redan 1922, och när Emma lämnade styrelsen tog sonen redan året därpå plats i densamma. Åren 1935–1951 var han vice ordförande och där-efter, fram till och med 1961, ordförande för Samfundet Folkhälsan. Även hans hustru May engagerade sig på olika sätt i Folkhälsans arbete, och hans syster Karin var arbetande ledamot under en period på 1950-talet.⁸⁸

Folkhälsan kom att bli den sista av de många samhällsorganisatio-ner som Emma ägnade sin tid och sitt engagemang åt. I *Hufvudstads-bladets* hyllning vid 70-årsdagen nämns ”de många stora arbetsupp-gifter hon fullgjort till fromma för vårt svenska folk. I vilken av dessa fru Saltzman nedlagt den mesta mödan, den största hängivenheten, är svårt att bestämma. Det senaste verket, organisationen av Svens-ka folkhälsans arbete, är i alla fall det mest omfattande.”⁸⁹ I tidskrif-ten *Våra Kvinnor* infördes under rubriken ”Svensk gärning” en hyll-ningsartikel till Emma som beskrev hennes insats på följande sätt: ”Kagaltiden och ofärdsåren fick den första tributen av en intensiv fos-terlandskärlek. Och sedan denna tid har bakom varje arbetsuppgift fru Saltzman tagit till sin, legat en fast och allvarlig strävan att bygga upp en säkrare samhällsgrundval.” Artikelns författare var Aili Wess-berg, mångårig ordförande i Helsingfors svenska Marthaförening, som även framhöll att Emma för Folkhälsans unga arbetssystrar var ”den ledande handen, det vakande modersögat”.⁹⁰

Emmas levnadsafton

Emma var således även på äldre dagar en engagerad samhällsmedborgare som inte drog sig för att ta på sig nya arbetsuppgifter. Kanske blev hennes olika engagemang emellanåt lite fler än vad hon orkade med? I början av 1920-talet insjuknade Emma i blödande magsår och blev sängliggande en tid. Sommaren 1920 reste hon därför till badanstalten i Lovisa för behandling. Hon tillfrisknade men fick några år senare ett återfall av magsåret och tillbringade då en tid vid Bad Grankulla, även kallat Grankulla sanatorium, tillsammans med en av sina döttrar. Somrarna under 1920-talets andra hälft tillbringade Emma annars med några veckors vistelse på ett eller annat pensionat. I brevsamlingen finner vi från dessa år sommarbrev från bland annat Westerby pensionat nära Ekenäs, och från Kivimäki vilohem vid Luumäki sjö. I släktkrönikan sammanfattar dottern moderns brev från dessa somrar, som talar om "trivsel, lantlig frid och beundran för naturens fägring".⁹¹

Ännu flera år efter Fredriks bortgång och när flera av barnen flyttat hemifrån bodde Emma kvar i det rymliga huset på Norra kajen. I mitten av 1920-talet blev det emellertid uppenbart att det av ekonomiska skäl var nödvändigt att börja fundera på en annan lösning.

*Mamma hade kort efter pappas död generöst fördelat en del aktier bland sina barn men skötte sedan försiktigt och plikttroget sin ekonomi. Småningom blev det dock mer och mer betungande för henne att behålla gården vid Kajen. Alla utgifter hade stigit i oroväckande grad. Huset och den nu, då familjen blivit mindre, allt för stora våningen måste hållas i skick. Elektriskt ljus var visserligen infört, då petroleum till lamporna blivit både dyr och ytterst svår att få. Men redan utgiften för den ved som behövdes för köket och för att hålla de många rummen varma hade, med de otroligt stegrade pris som nu begärdes, blivit skrämmande stor. Ekonomin började oroamma. Hon vidtog åtgärder för försäljning av gården.*⁹²



Porten till Norra kajen 14. Barnet på bilden ser ut att vara i samma ålder som Emmas äldsta barnbarn Georg-Fredrik (f. 1920). Denna bild är tagen 1925, det vill säga samma år som Emma sålde gården. Året därpå revs husen.

Dottern Emma citerar ett brev från Emma den 30 juli 1925 där hon meddelar: "Gårdsaffären är nu avslutad."⁹³ Försäljningen innebar slutet för den lummiga trädgården bakom planket på Norra kajen 14. *Hufvudstadsbladet* rapporterade i mars 1926 att de sista trähusen vid Norra kajen var på väg att försvinna i och med att "Saltzmanska gården" hade börjat rivas.⁹⁴ Redan följande år uppfördes det sexvåningshus som i dag står som ett i raden av stora stenhus längs med den numera hårt trafikerade gatan.

I släktkrönikan berättar dottern att Emma köpte sig en ny bostad "en trevlig och på allt sätt fördelaktig lokal [på] Riddaregatan 9 invid Ständerhusskvären. En modärnt inredd fem rums lokal med kök och tjänarinnerum."⁹⁵ Våren 1926 skedde inflyttningen och Emma kom

därmed att bosätta sig snett över gatan från den tomt i hörnet av Kyrkogatan och Riddaregatan där hon och Fredrik hade bott 1884–1888. I den nya lägenheten reserverades rum för Karin som fortsatte att dela bostad med sin mor. Även Hanna fick ett rum dit hon kunde komma för ferierna. Äldsta dottern Emma flyttade till ett rum i anslutning till sin ateljé, men efter några år flyttade hon till en lägenhet vägg i vägg med moderns nya bostad.

”I det nya hemmet fick mamma en lugn levnadsafton”, skriver dottern i släktkrönikan. Bland dem som under dessa år ofta besökte Emma fanns hennes systrar Tali och Ida, liksom hennes bror Walde-
mar, och vid hans besök ”talades det litteratur och filosofi, eller man dröjde vid minnen från flydda tider”, minns dottern. Emmas äldste bror Costi hade avlidit 1922, efter att ha förlorat såväl arbete som förmögenhet i samband med ryska revolutionen, men hans hustru och många barn ”glömde ej sin svägerska och faster”.⁹⁶ När Emmas 75-årsdag firades, i november 1928, var hemmet under förmiddagen fullt av släkt, vänner och uppvaktningar från olika sammanslutningar. Också kvinnotidskrifter hyllade 75-åringen.

Ännu in på 1930-talet var Emma aktiv, bland annat som styrelsemedlem i Samfundet Folkhälsan, och som skribent i olika kvinnotidskrifter. Sommaren 1931 gjorde hon sin sista resa utanför landets gränser. Sigtunastiftelsen i Sverige hade väckt hennes intresse och dit reste hon tillsammans med dottern Karin och tog in på stiftelsens gästhem. Dit kom också sonen Budda med familj och där firade de hans 50-årsdag den 28 juli. Emma fortsatte intresserat följa med i vad som hände i samhället och ute i världen. Hon uttryckte livligt sitt ogillande för den antikommunistiska Lapporörelsen, skriver dottern i släktkrönikan, och när Hitlers namn började nämnas i pressen sade hon att ”för den där Hitler och för det han kan hitta på är jag orolig och rädd”.⁹⁷

Emmas hälsa försämrades emellertid successivt, och när hon sommaren 1933 reste med Karin till Grankulla sanatorium insjuknade hon

”enligt Buddas utsago till följd av en blodpropp i hjärnan”. Dottern Emma beskriver vidare moderns sviktande hälsotillstånd:

Då hon om hösten återkom till staden och hemmet där, var hennes tillstånd mycket dåligt. Efter bättre och klarare dagar blev det sämre skov, beroende på nya då och då återkommande proppar. Budda skötte henne omsorgsfullt, dag och natt, sköterska anställdes och slutligen tog Karin en tids tjänstledighet för att helt kunna ägna sig åt den sjuka och hemmet. Mammans 80-års födelsedag firades ännu, men med blott ett fåtal gäster, de intimaste och mest närstående. Tidskrifterna Astra och Husmodern glömde dock ej jubilaren, och Hufvudstadsbladet skriver med stor uppskattning om mammans betydelse för det politiska livet och för det allmänna och slutar: ”Till Emma Saltzman, den svenska märkeskvinnan, söker sig i dag otaliga varma lyckönskningar från när och fjärran.”⁹⁸

Inför nyårsdagen 1933 publicerade Marthaförbundets tidning *Husmodern* texten ”En nyårshistoria” författad av Emma. I denna reflekterar hon över hur ”mänsklighetens, folkens och släkters kollektiva mystik [...] förtunnas under seklers lopp” men lämnar spår i form av sånger och sagor, högstämd symbolik och vidskepliga släktsägnar. Hon bidrar med ”en kuriös historia ur min mödernesläkts krönika”. Historien handlar om hur Emmas mormor, ”den blodunga fröken Amalia”, en nyårsnatt från gårdsporten i spådomssyfte kastar en toffel. Den kastade toffeln hamnar – henne ovetande – i hennes tillkommandes släde, när han på krigsuppdrag far genom staden. Långt senare återfinns toffeln mirakulöst nog, efter åtskilliga decenniers äktenskap, i en resväska.⁹⁹ Denna berättelse blev Emmas sista bidrag till kvinnopressen som hon under tre decennier försett med många artiklar med skiftande innehåll. Precis som hennes första artikel, ”Hågkomster från mina nomadår” som publicerades 1904 i *Nutid*, hade hennes sista artikel självbiografisk anknytning.

Vid det här laget var dock Emma mycket svag. Visserligen hade hon en ”bättre och klarare period” under julhelgen, minns dottern i sin släktkrönika, men det var uppenbart att hon knappast skulle återhämta sig. Efter julen gick det stadigt nedåt och på morgonen den 5 februari 1934 somnade Emma stilla in.

Jordfästningen försiggick en mild och solig vinterdag i Sandudds kapell. Därifrån fördes kistan den vackra vägen till familjegraven i den äldre delen av gravgården. I anledning av dödsfallet innehöll kvinnotidskrifter och Hufvudstadsbladet vackra minnesord över den bortgångna. Till en liten middag i hemmet samlades efter jordfästningen den närmaste släkten, mammas syskon, moster Ida och morbror Waldemar, hennes svägerska, tant Sigrid, Sonja Böning, kusinerna från Erkylä och kanske ytterligare någon kusin.¹⁰⁰

Vid Emmas bår fanns representanter för alla de kvinnoorganisationer som Emma varit verksam i. Annie Furuhjelm framhöll Emmas betydelse för kvinnorörelsen i Finland och Svenska Kvinnoförbundet. Hon påminde om att Emma var med i den lilla krets som 1904 planlade arbetet för kvinnors rösträtt. Samfundet Folkhälsan, Emmas senast tillkomna arbetsfält, lyfte fram hennes insatser för mödrapremieringen och tillkomsten av hälsosystrar i svenska Finland. Finlands svenska Marthaförbund instiftade en fond till hennes minne.

”Vidgade vyer och skärpt kritik”

Detta kapitel inleddes med ett citat från ett brev där Emma 1906 självkritiskt karaktäriserade sitt liv som ”ett huller om buller af allt möjligt, utan tillstymmelse till specialisering”. Låt oss nu avslutningsvis ställa dessa ord mot hur hennes liv, gärning och personlighet har beskrivits av andra i några olika sammanhang. ”Vad hon än företog sig utför-

de hon det klart, klokt och målmedvetet.” Så skriver Emmas brorsdotter, författaren Dagmar Ruin Ramsay, om sin faster som ”outtröttligt arbetat för kvinnans rösträtt och politiska rättigheter”. Dagmar berättar om deras gemensamma samtal som ”gjorde mig förtrogen med Finlands hemliga kamp mot förtrycket”. Enligt brorsdottern rörde sig Emmas samtal alltid ”på en högre nivå”.¹⁰¹

På tidstypiskt vis tillskrevs Emma hyllningar i artiklar som publicerades i tidningar och tidskrifter i samband med jämna födelsedagar – och några av dessa har vi redan mött citat från. Många minnesord publicerades också i hyllningsartiklar efter hennes bortgång. Flera av dessa texter skrevs av hennes nära vänner och allierade i de olika organisationer hon genom åren var engagerad i, som Dagmar Neovius och Annie Furuhjelm. Till genren hör att texterna strävar efter att i positiva ordalag sammanfatta Emmas liv och gärning, men också att karaktärisera henne som person och förklara hennes vägval i livet. I artiklarna påminns vi bland annat om att Emma var en av Kvinnokagalens mest verksamma medlemmar, och att hon var en av dem som tankarna först föll på när Svenska folkpartiet sammanställde sina listor över kvinnliga kandidater i lantdagsvalet. Hennes mångåriga engagemang i Martharörelsen, Svenska Kvinnoförbundet och Samfundet Folkhälsan lyfts återkommande fram.

Emma verkade i viss mån strax bakom kulisserna i de olika sammanhang där hon var engagerad. Hon var språkkunnig och beläst och blev med åren också en flitig skribent. I en artikel i *Husmodern* till Emmas 70-årsdag påtalar Anna Collan att Emmas namn sällan syns i tidningspressen ”ty hon vill icke synas men verkar där hennes kraft behöves”. Ett av de sätt på vilket Emma har verkat var enligt Collan genom sin stilistiska förmåga: ”Emma Saltzmans penna är fint slipad och ett böjligt redskap för hennes tankeskärpa och vakna intelligens.” Tack vare sina språkkunskaper kunde Emma också förmedla budskap ”om oss, våra förhållanden och våra kvinnors arbete till främmande land”.¹⁰² Även till 75-årsdagen hyllades Emma i *Husmo-*



Fyra syskon samlade för att fira Tali Muncks 70-årsdag den 12 september 1929. Från vänster Waldemar Ruin, Natalia (Tali) Munck, Ida Ruin och Emma Saltzman. Den femte i syskonskaran, äldste brodern Constantin hade gått bort sju år tidigare.

dern, den här gången av Irene Lindholm, som beskriver Emmas personlighet i vördsamma ordalag: "Trots en oändlig yttre blidhet, jag skulle nästan vilja säga blygsamhet, ligger det en sådan styrka och klarhet över hennes väsen." Lindholm tecknar bilden av en skarpsinnig, varmhjärtad och erfaren person med ett öppet sinne: "Hennes själ är i själva verket öppen för allt, hennes klara tanke är hemmastadd på många områden. Hon är en kulturpersonlighet i detta ords vidaste betydelse."¹⁰³

Hyllningsordens bilder av Emmas personlighet kan ställas mot hur hon uppfattades av sina allra närmaste, inom den egna familjen. Dottern Emma skriver i sin släktkrönika att även om "genom mammas mångahanda intressen en viss oro ibland vidlådde henne", var hemmet trots allt huvudsaken och "sina plikter mot detta och de sina

glömde hon ej". Att mor och dotter i många avseenden stod varandra nära framgår av de många brev vi tagit del av. Men samtidigt var dottern, som själv hade fått just de möjligheter till högre utbildning och yrkesverksamhet som Emma så ivrigt arbetat för, inte lika intresserad som sin mor av samhällseliga frågor. Hon delade inte moderns engagemang, "i synnerhet gällde detta hennes kvinnoaksiver", och därmed, skriver dottern, "saknade jag ledsamt nog tillbörlig förståelse för mammas olika strävanden". Uppenbarligen ledde detta under döttrarnas ungdomsår till en del konflikter mellan mor och dotter, liksom även döttrarna emellan. "Berodde det på mammas och min olika inställning till dessa frågor eller blott och bart på våra olika naturer är svårt att säga, men beklagligtvis förekom det mellan oss högst onödiga dispyter", konstaterar dottern i släktkrönikan.¹⁰⁴ I släktkrönikan ges också betydligt större utrymme åt Fredriks karriär, intressen och umgänge än åt Emmas. När dottern avslutningsvis sammanfattar familjens historia slår patriarkala mönster igenom; hon skildrar där släktled efter släktled av fäder och söner, trädgårdsmästare och läkare i familjen Saltzman, men berör inte varken sin mors, sin farmors eller övriga kvinnors bakgrund. Sin egen gärning som yrkeskvinna och erkänd formgivare nämner hon i krönikan endast i förbigående.

I tidigare kapitel har vi sett hur Emma successivt kom att bli involverad i frågor rörande klass och social jämlikhet, och hennes liv utspann sig ju verkligen under en brytningstid vad gäller dessa frågor. Som ung herrgårdsfröken på Mommila var Emma knappast särskilt klassmedveten, men när hon återvände som 54-åring förundras hon inför sin egen tidigare naivitet. Hon upplevde sig nu stå "så mycket närmare dessa människor, vilka då voro i ens medvetande endast några [...] arbetsmaskiner, skilda från oss genom ett svalg".¹⁰⁵ Vi har också sett hur Emma i storstrejkens spår, när klassmotsättningarna blev allt tydligare, betecknade sig själv som "arbetarvänlig" och beklagade sig över "herrarnas räddhågsenhet" inför arbetarnas organisationer. Emma vittnade då i brev till sin dotter om att hon upp-

fattade "arbetarklassens arbete på sig själva" som "den enda utvägen ur råhetens kaos".¹⁰⁶ Att motsättningarna ett drygt decennium senare skulle föra landet in i ett blodigt inbördeskrig kunde hon inte förutse.

Bland hyllningsskribenterna är det slående många som tar upp Emmas tilltro till bildning och skolning. Det är uppenbart att kvinnors vardag och verklighet för Emma blev utgångspunkt för ett ambitiöst bildningsarbete. I hennes klassöverskridande strävan var samhörighet och samarbete centrala begrepp. Att bygga broar av förståelse mellan "den fina huvudstadsdamen och ödemarkspörtets fattiga värdinna"¹⁰⁷ blev ett viktigt led i det politiska arbetet för att fostra goda medborgarinnor med politisk insikt och medborgerligt ansvar. Rättigheter innebar också skyldigheter, och den kvinnliga rösträtten innebar inte att alla mål var nådda; den måste kompletteras med jämställdhet i kommunala och familjerättsliga sammanhang, framhöll hon ofta.

Bäst förstår vi kanske Emmas engagemang för demokratiska reformer, jämlikhet och folklig bildning mot bakgrund av hennes barndomsupplevelser i Ryssland vid tiden för livegenskapens upphörande. I en hyllningsartikel i *Husmodern* till 80-årsdagen skriver Irene Lindholm att uppväxten i ett intellektuellt hem under inflytande av "det uppvaknande och nydaningsarbete, som kännetecknade det ryska riket under början av Alexander II:s regering" otvetydigt satte sina spår i Emmas sinne. Lindholm tillägger att Emma "redan som barn med iver uppsnappade allt hon bara kunde få del av ur de äldres politiska samtal och diskussioner".¹⁰⁸

Upplevelsen av att växa upp på avstånd från – men ofta påmind om – Finland som sitt fosterland, gjorde Emma uppmärksam på frågor kring identitet, främlingskap och assimilering. I hennes föräldrahem var det viktigt att uppfostra barnen att känna en hemhörighet i Finland, trots att uppväxten ofrånkomligen präglades av de miljöer där de vistades och de språk som talades i omgivningen. Genom möten med människor med bakgrund i skilda kulturella, etniska, reli-

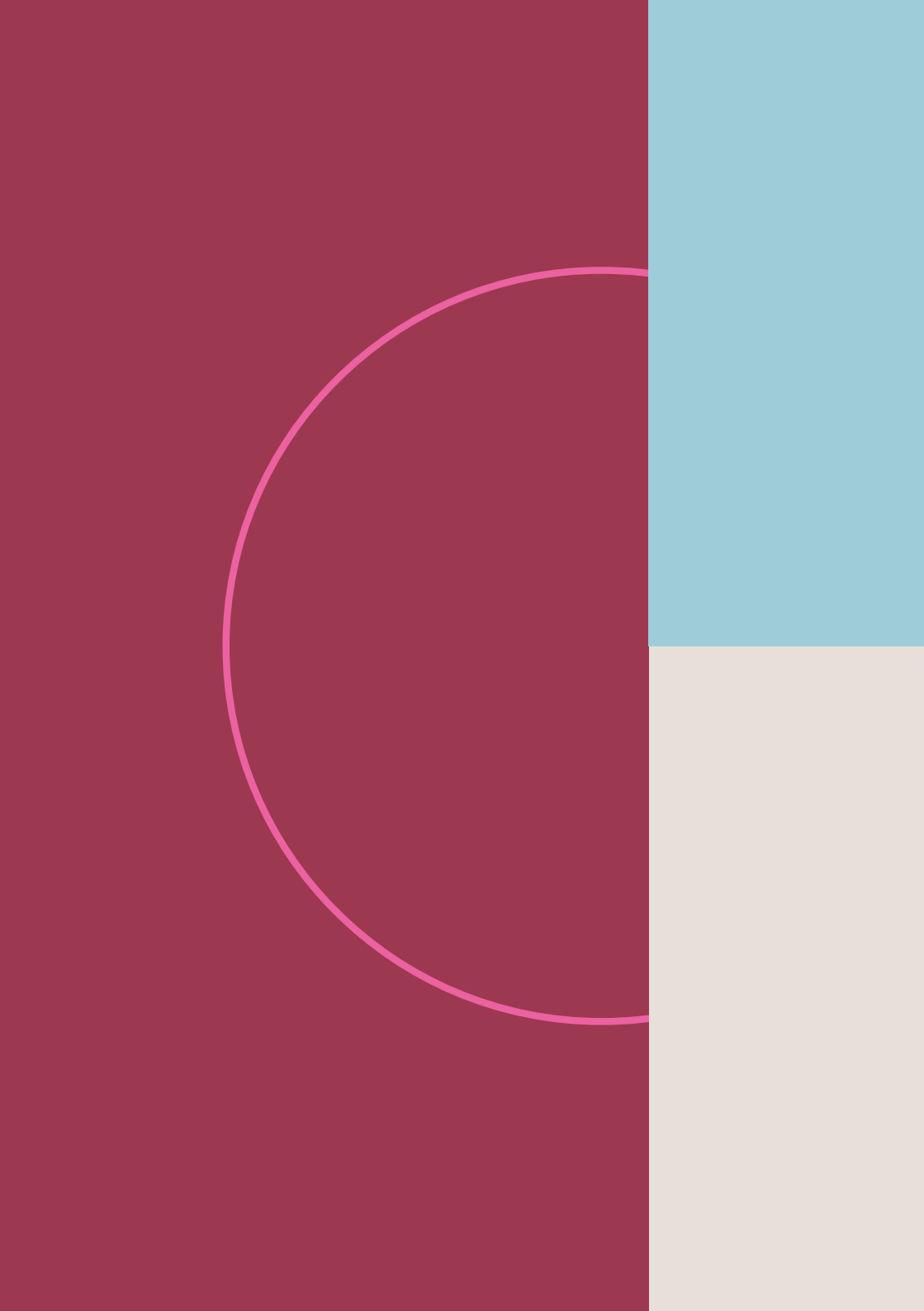


Emma med några av sina barn och barnbarn omkring 1930. Till vänster om Emma står sonen Fredrik (Budda), till höger om henne sonhustrun May, barnbarnet Hjördis och dottern Karin.

giösa och politiska sammanhang vidgades hennes perspektiv. I sina hyllningsord till Emmas 80-årsdag skriver Annie Furuhjelm:

Det är som om hon innehade en förmåga att se med "ett främmande öga" utan att dock vara främling i detta land. Måhända just detta drag sammanhänger med att Emma Saltzman tillbragt sin barndoms och de första ungdomsåren i en annan miljö, den ryska, som gör att hon saknar den bestämda klickprägel med dess förtjänster och dess avigsidor som hör Helsingfors människan till, något, vilket gjort att det vilar ett visst mått av förutsättningslöshet över Emma Saltzmans syn på företeelserna här hemma.¹⁰⁹

Emma själv diskuterade i "Hågkomster från mina nomadår" konsekvensen av att växa upp i ett gränsland. "Gränsländer äro en gynnsam jordmån för allt slags hybrida företeelser: rasblandningar, språkblandningar, kulturblandningar." Sådana blandningar, skriver Emma, griper in i det individuella livet och resulterar i otaliga varianter av "kulturhybrider". Texten fortsätter: "I de gynnsammaste men sällsynta fallen blir kampens resultat en mångsidig, fördomsfri personlighet med vidgade vyer och skärpt kritik i omdömet."¹¹⁰ Intressant nog citerar Dagmar Neovius just dessa ord i en hyllningsartikel. Så som vi i denna bok lärt känna Emma är det lätt att instämma med Neovius, då hon framhåller att Emmas egna uppväxtskildringar "ger oss nyckeln till Emma Saltzmans väsende: en mångsidig, fördomsfri personlighet med vidgade vyer och skärpt kritik".¹¹¹



AVSLUTANDE REFLEKTIONER



Under Emma Saltzmans livstid (1853–1934) genomgick samhället omvälvande förändringar på många olika plan. Med Emmas och hennes dotters hjälp har vi i den här boken fått inblickar i historiska processer där mycket av det vi tar för givet i dag var långt ifrån självklart. Utbildning för kvinnor, lika rösträtt för alla och Finland som en självständig nation – detta och mycket annat var ännu i slutet av 1800-talet mer eller mindre avlägsna mål att kämpa för och drömma om. Tillsammans med många samtida kvinnor var Emma engagerad i kampen för demokratisering och jämställdhet.

”Mitt lif är nu engång ett huller om buller af allt möjligt” skrev Emma i ett brev som vi citerade som inledning till föregående kapitel. Dessa rader skrevs 1906, då hennes politiska engagemang varvades med husliga sysslor och omsorg om familjen. Orden ”huller om buller af allt möjligt” kan också läsas som en beskrivning av hur livet och vardagen inte sällan ter sig, nu liksom då. Ur en enskild människas perspektiv, mitt bland vardagens alla göromål, är de historiska skeenden vi ingår i sällan särskilt välordnade. Ofta är det först i efterhand och på distans som det är möjligt att tydligt överblicka förändringsprocesser och historisk utveckling.

För att förstå historien krävs emellertid mer än kunskap om övergripande historiska skeenden. I någon mening bor de historiska processerna ytterst i enskilda människors tankar och handlingar. Det är här som livshistoria och biografi kommer in som viktiga nycklar, som öppnar andra slags dörrar till det förflutna. Ett livshistoriskt perspektiv kan hjälpa oss att få syn på historien så att säga från insidan, med utgångspunkt i den "råddiga" vardag där livet och historien i praktiken äger rum. Vår förhoppning är att de glimtar som den här boken har gett av Emmas liv, av hennes tankar och hennes verksamhet, gör mer än "bara" speglar ett händelserikt liv. Vi hoppas och tror att dessa livshistoriska glimtar även tillför några nya pusselbitar till kunskapen om och förståelsen av kvinnornas insatser i den politiska och sociala utvecklingen i Finland, särskilt under de dramatiska åren kring sekelskiftet 1900.

Emmas liv var i flera avseenden ett privilegierat liv. Familjen hade det gott ställt, de kunde ägna sig åt umgängesliv och utrikesresor, och kunde tidigt ta del av moderna nymodigheter som telefon och velociped. Hemmet var rymligt och inredningen inhandlades inte sällan i S:t Petersburg. Barnen fick möjlighet att utbilda sig och odla sina egna fritidsintressen. Emma hade förvisso plikter som maka och mor, men hon behövde aldrig arbeta för sin eller barnens försörjning. Mot denna bakgrund är det intressant att fundera på vad som egentligen drev henne att ägna en stor del av sitt liv åt ideellt arbete och engagemang i föreningar som kämpade för social och politisk utveckling och rättvisa. Upplevde hon att "den värld som blivit min", som hon beskrev det i bokens inledning, begränsade hennes möjligheter, och i så fall hur?

En aspekt av Emmas verksamhet som vi särskilt velat lyfta fram är hennes engagemang i utbildningsfrågor. Vi har visat en rad exempel på hur detta intresse för bildning och skolor i olika former kom till uttryck, såväl i hennes sociala och politiska arbete som inom familjen, rörande de egna barnens utbildning. En annan aspekt som vi



Emmas livstid innebar stora förändringar av villkoren för kvinnor, och i relationerna mellan samhällsklasserna. Bilden är förmodligen tagen sommaren 1908 då Emma efter sin dotters död återvände till Mommila och mötte traktens invånare med ett förändrat synsätt.

funnit intressant, är Emmas perspektiv på sin egen och andras klass-tillhörighet, och hur detta förändrades under livets gång. Just det var något hon själv reflekterade över vid återkomsten till Mommila efter Helmis död 1908, då hon skrev till sin äldsta dotter om de människor som hon nu lade märke till omkring sig och "huru man själf förändrats, huru naivt okunnig man då var gentemot lifvet och mänskligheten". Ett slående uttryck för den unga Emmas syn på människors olika ställning var hennes starka reaktioner när brodern Waldemar förlovade sig med Flora som hade en något enklare bakgrund. Misstroendet ledde till att de båda syskonen, som tidigare stått varandra nära och delat många intressen, under många år hade begränsad kontakt, något som uppenbarligen bekymrade Emma. Möjligen bidrog denna erfarenhet också till hennes förändrade synsätt. En herrgårdsfrökens oreflekterade tilltro till klassamhällets ordning kom i vilket fall så småningom att ersättas av en mogen kvinnas medborgarrättsliga strävan att stärka banden mellan människor, över klassgränser. Denna strävan kom även till uttryck i en artikel av Emma, där hon mycket målande beskriver hur Martharörelsen har "knutit ett band mellan den fina huvudstadsdamen och ödemarkspörtets fattiga värdinna".¹

Emmas generationsspecifika erfarenheter av tiden och samhället under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet kan även betraktas i relation till vår egen tid. Under de år då arbetet med den här boken pågått har några av de svårigheter som påverkade Emmas och hennes generationskamraters liv tyvärr fått förnyad aktualitet. Vi nås i dag av rapporter om växande ekonomiska klyftor och gång på gång ser vi exempel på att jämställdhet i olika avseenden fortfarande är ett mål snarare än ett fullbordat faktum. En pandemi jämförbar med spanska sjukan har nyligen påmint oss om att smittsamma sjukdomar alltså kan utgöra ett påtagligt hot mot samhället. Nu likasom då är det geopolitiska läget spänt, och relationerna till Ryssland långt ifrån avslappnade. Ännu en gång råder det krig i Europa. När vi mot denna bakgrund blickar tillbaka på erfarenheterna av kvinn-

ligt samhällsengagemang i början av 1900-talet är det uppenbart att de kvinnor som gav sig in i kampen för jämställdhet, demokrati och självständighet måste ha vägletts av en god portion mod, och en stark övertygelse om betydelsen av de fundamentala förändringar som de kämpade för.

Noter

INLEDNING

- 1 Saltzman u.å., s. 1. Sidorna 1–9 är daterade 1894, resterande del påbörjades 1924 och avslutades tidigast 1925. De sidhänvisningar som i det följande anges till denna källa hänvisar till den renskrivna versionen av "Minnen och anteckningar". Såväl renskriften som koncepten till denna finns i privat ägo.
- 2 Saltzman u.å., s. 10.
- 3 Möjligheterna att använda livshistoria och biografi som perspektiv och metod har uppmärksammats inom flera kulturvetenskapliga discipliner under de senaste decennierna, något som kommit att benämnas *the biographical turn* (se t.ex. Renders, de Hahn & Harmsma 2016). Ett antal nordiska exempel återfinns i antologierna *Att skriva människan* (Ambjörnsson, Ringby & Åkerman 1997), *Med livet som insats* (Rosengren & Östling 2007) och *Biografiska betydelser* (Marander-Eklund & Östman 2011). Se även Dahlberg 2018, s. 26ff.
- 4 Saltzman 1904, nr 5, s. 163.
- 5 Dahlberg 2018, s. 32.
- 6 Aminoff-Winberg, Rautelin & Silius 2007.
- 7 Silius 2007, s. 23, 25.
- 8 Zilliacus-Tikkanen 2007.
- 9 Dahlberg 2018.
- 10 Saltzman 1916b, s. 3. Tidskriften *Nutid* var 1895–1915 språkrör för Kvinnosaksförbundet Unionen, där Helena Westermarck var en drivande kraft.
- 11 Att kvinnors perspektiv tidigare ofta har

förbisetts i utbildningshistorisk forskning har i en svensk kontext uppmärksammats av bl.a. Christina Florin (1987, 2006) och Inga Elgqvist-Saltzman (1997, 2010).

- 12 Saltzman u.å., s. 9. Emma tillägger att hon återupptar skrivandet "på min kära brorson Hans Ruins ivriga uppmaningar". Brorsonen, vid denna tid tjänsteman vid Helsingfors universitetsbibliotek, blev senare välkänd som filosof och författare. I sin bok *Hem till sommaren* har han återgett delar av Emmas text, utan att nämna henne vid namn. Han skriver: "Jag kan stödja mig på några anteckningar av min äldsta faster, som i sin tur måtte haft tillgång till en dagbok, som hon skrivit vid 15–16 års ålder." (Ruin 1960, s. 34f.).
- 13 Saltzman u.å., s. 10ff.
- 14 Saltzman 1961.
- 15 Samlingen av brev, fotografier och andra dokument har dottern Emma prydligt sorterat i kuvert och gamla konfektaskar. Denna samling förvaras nu hos författarna.
- 16 Några av hennes ryor i jugendstil säljs fortfarande av Finska handarbetets vänner (Suomen Käsiyön Ystävät). Flera av hennes lampor presenteras i boken *Suomalaisia valaisimia* (Huusko & Järveläinen 2012). Skisser och fotografier av andra verk finns bevarade i Designmuseets arkiv.
- 17 De renskrivna versionerna av såväl "Minnen och anteckningar" som "En släktrönikka" finns såvitt vi vet i några få exemplar hos olika släktingar, men de har aldrig utgetts.

- 18 Brevet i privat ägo.
- 19 Emma Saltzman, född Ruin (1853–1934), är Inga Elgqvist-Saltzmans svärfars mor och Katarina Saltzmans farfars mor.
- 20 Arbetet som ligger till grund för den här boken inleddes 2012 och vid den tiden fanns tyvärr inte längre några nära släktingar kvar i livet som hade träffat Emma Saltzman. Dottern Emma Saltzman (1880–1972) har vi däremot båda träffat. Hon kallades i vår familj "faster Emma" och hon deltog bland annat vid Ingas bröllop 1965 och vid Katarinas dop 1966.
- 21 Ett exempel på kvinnohistorisk forskning baserad på släktingars minnen är boken *Min mormor. Kvinnoliv i en annan tid* där fyra etnologer utgår från sina mormödrars levnadsberättelser för att skildra den svenska 1900-talshistorien ur ett mikroperspektiv. De framhåller att det finns särskilda möjligheter, men också specifika etiska svårigheter, med ett sådant autoetnografiskt tillvägagångssätt (Ek-Nilsson, Meurling, Liliequist & Nordström 2023, s. 13f.).
- DE RYSKA ÅREN
- 1 Saltzman u.å., s. 1.
- 2 Saltzman u.å., s. 1.
- 3 Saltzman u.å., s. 6f.
- 4 Saltzman u.å., s. 2.
- 5 Jfr Åström 1993.
- 6 Saltzman u.å., s. 42ff.
- 7 Saltzman u.å., s. 2.
- 8 Saltzman u.å., s. 10f.
- 9 En sammanfattande beskrivning av Finska kadettkårens utveckling och sociala betydelse finns i boken *Adelns historia i Finland* (Ijäs 2023, s. 289f.).
- 10 Saltzman u.å., s. 5f.
- 11 Saltzman u.å., s. 20.
- 12 Saltzman u.å., s. 9.
- 13 Saltzman u.å., s. 9.
- 14 Saltzman u.å., s. 23.
- 15 Saltzman 1904, nr 3, s. 79. I detta kapitel om Emmas barn- och ungdomsår i Ryssland är artikeln "Hågkomster från mina nomadår" en viktig källa. Artikeln publicerades i tre nummer av tidskriften *Nutid* (Saltzman 1904).
- 16 Saltzman 1904, nr 3, s. 79.
- 17 Saltzman u.å., s. 24.
- 18 Saltzman u.å., s. 27.
- 19 Saltzman u.å., s. 26.
- 20 I Hans Ruins bok *Hem till sommaren* beskrivs hon som "dadda eller 'njanja' som det heter på ryska" (Ruin 1960, s. 23ff.). Emma har även återgett Avdotjas historia i artikeln "Hågkomster från mina nomadår" (Saltzman 1904, nr 3, s. 90–92).
- 21 Arschin är ett gammalt ryskt längdmått; en arschin är 0,71 meter.
- 22 Saltzman u.å., s. 33.
- 23 Saltzman u.å., s. 34.
- 24 Ruin 1960. Även Emmas brorsdotter Dagmar Ruin Ramsay (1962, s. 96) berättar om Avdotja i sin bok *Mina ryska år*, där det också framgår att hon slutade sina dagar i Finland och fick sin gravplats på ortodoxa begravningsplatsen i Tavastehus.
- 25 Saltzman u.å., s. 34.
- 26 Saltzman u.å., s. 34.
- 27 En slags tunn bomullsväv, ofta med tryckt mönster.
- 28 Saltzman u.å., s. 27.
- 29 Saltzman 1904, nr 3, s. 80. I artikeln ger Emma en detaljerad skildring av familjens vistelse i Voskresenskoje.
- 30 Saltzman 1904, nr 3, s. 80.
- 31 Saltzman u.å., s. 29.
- 32 Saltzman 1904, nr 3, s. 80f.
- 33 Tjeremisser är en äldre benämning på folkgruppen marier, ett finsk-ugriskt folk med rötter i området mellan Volgas bifloder Vjatka och Vetluga. Mariska är i dag officiellt språk i den ryska delrepubliken Marij El.
- 34 Saltzman 1904, nr 3, s. 83.
- 35 Saltzman 1904, nr 3, s. 82f. I artikeln skriver Emma endast N-fi, i hennes "Minnen och anteckningar" är namnet Nemtschinoff utskrivet. Den äldste sonen kallas Wasilij i artikeln.
- 36 Saltzman 1904, nr 3, s. 82.

- 37 Saltzman 1904, nr 3, s. 84.
- 38 Sarafan är en typ av hängselklänning som är en del av traditionella ryska kvinnliga folkdräkter.
- 39 Saltzman u.å., s. 36.
- 40 Saltzman 1904, nr 3, s. 82.
- 41 Saltzman u.å., s. 30.
- 42 Saltzman 1904, nr 3, s. 81.
- 43 Saltzman 1904, nr 3, s. 83.
- 44 Saltzman u.å., s. 36f.
- 45 Saltzman u.å., s. 31.
- 46 Nihilism är, förutom en benämning på en filosofisk position, även en dåtida beteckning för de politiska ytterlighetsrörelserna i Ryssland på 1860- och 1870-talen.
- 47 Saltzman u.å., s. 31.
- 48 Turgenjev 2017 [1862].
- 49 Saltzman 1904, nr 3, s. 78.
- 50 Saltzman 1904, nr 3, s. 84.
- 51 Saltzman 1904, nr 3, s. 84f.
- 52 Saltzman u.å., s. 31.
- 53 Saltzman u.å., s. 31.
- 54 Saltzman 1904, nr 3, s. 85.
- 55 Saltzman 1904, nr 3, s. 87.
- 56 Saltzman 1904, nr 3, s. 85f.
- 57 Saltzman 1904, nr 3, s. 85.
- 58 Saltzman 1904, nr 3, s. 86.
- 59 Saltzman 1904, nr 3, s. 86f.
- 60 Saltzman u.å., s. 32.
- 61 Saltzman 1904, nr 3, s. 89.
- 62 Saltzman 1904, nr 3, s. 89.
- 63 Saltzman 1904, nr 3, s. 92.
- 64 Saltzman u.å., s. 38f.
- 65 Saltzman u.å., s. 39f.
- 66 Saltzman u.å., s. 40.
- 67 Saltzman u.å., s. 7.
- 68 Saltzman u.å., s. 41ff.
- 69 Saltzman u.å., s. 41.
- 70 Saltzman u.å., s. 46ff.
- 71 Saltzman u.å., s. 50f.
- 72 Saltzman u.å., s. 49f.
- 73 Saltzman u.å., s. 12f.
- 74 Saltzman u.å., s. 16.
- 75 Saltzman u.å., s. 16f.
- 76 Saltzman u.å., s. 17.
- 77 Saltzman u.å., s. 17.
- 78 Saltzman u.å., s. 18f.
- 79 Saltzman u.å., s. 15.
- 80 Saltzman u.å., s. 15f.
- 81 Saltzman u.å., s. 59.
- 82 Saltzman u.å., s. 62.
- 83 Saltzman u.å., s. 62f.
- 84 Saltzman u.å., s. 59f.
- 85 Saltzman u.å., s. 63ff.
- 86 Saltzman u.å., s. 68f.
- 87 Saltzman 1924, s. 68ff.
- 88 Saltzman 1924, s. 51.
- 89 Inom tyska missionssällskap utvecklades på 1800-talet särskilda äktenskapsregler för de manliga missionärerna. De innebar att äktenskap fick ingås efter två års tjänstgöring på fältet och efter prövning att den tilltänkta var en lämplig partner i missionsarbetet. Blivande missionsfruar valdes ut – inte sällan kom de från pietistiska miljöer och byar – och efter invigning sändes de ut till den väntande missionären för giftermål. Jfr Elgqvist-Saltzman 2010 och Konrad 2001.
- 90 Saltzman u.å., s. 52f.
- 91 Saltzman u.å., s. 56.
- 92 Saltzman u.å., s. 14.
- 93 Saltzman u.å., s. 13f.
- 94 Saltzman 1904, nr 4, s. 133f.
- 95 Saltzman 1904, nr 4, s. 134.
- 96 Saltzman 1904, nr 4, s. 134.
- 97 Saltzman u.å., s. 19.
- 98 Jfr Rahikainen (2018, s. 104) som diskuterar flickskolornas framväxt i Östersjöprovinserna, där tyska språket var dominerande i bildade kretsar.
- 99 Saltzman 1904, nr 4, s. 135.
- 100 Saltzman 1904, nr 4, s. 138.
- 101 Saltzman 1904, nr 4, s. 136f.
- 102 Saltzman 1904, nr 4, s. 137.
- 103 Saltzman u.å., s. 57.
- 104 Saltzman 1904, nr 5, s. 157ff.
- 105 Saltzman 1904, nr 5, s. 163.
- 106 Saltzman u.å., s. 75.
- 107 Saltzman u.å., s. 75f.
- 108 Saltzman 1904, nr 5, s. 162.
- 109 Saltzman 1904, nr 5, s. 164.

- 110 Saltzman u.å., s. 74.
- 111 Saltzman 1904, nr 5, s. 164.
- 112 Saltzman u.å., s. 63.
- 113 Saltzman u.å., s. 65.
- 114 Saltzman u.å., s. 72.
- 115 Saltzman 1904, nr 5, s. 165.
- 116 Saltzman u.å., s. 78.
- 117 Saltzman u.å., s. 78.
- 118 Saltzman u.å., s. 80.
- 119 Saltzman u.å., s. 76f.
- 120 Saltzman u.å., s. 77f.
- 121 Saltzman u.å., s. 80.
- 122 Saltzman u.å., s. 80f.
- 123 Saltzman 1904, s. 110.

HEM OCH FAMILJ I FINLAND

- 1 Saltzman 1961, s. 1.
- 2 I en sentida artikel beskrivs byn Mommila som "a typical Finnish village of rural Finland, in terms of socio-economic structure, changes in agriculture and as a site of recreation" (Soini, Palang & Semm 2006, s. 131).
- 3 Lönnqvist 2007, s. 120. Enligt Bo Lönnqvist (2007, s. 109ff) betraktades familjen Standertskjöld under 1800-talet som den mäktigaste godsägarläkten i Tavastland. En syster till säljaren av Mommila, Carl von Kraemer, var ingift i familjen Standertskjöld (Lönnqvist 2007, s. 182).
- 4 Åström 1993, s. 25ff.
- 5 Museiverket, om Mommila herrgårdsmiljö (på finska), https://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=4722.
- 6 Saltzman 1961, s. 36.
- 7 Ruin 1987, s. 90f.
- 8 Åström 1993, s. 13.
- 9 Saltzman 1961, s. 1.
- 10 Åström 1993.
- 11 Ruin Ramsay 1962, s. 86.
- 12 Saltzman 1961, s. 40.
- 13 I Annie Furuhjells fall först i Alaska, som då tillhörde det ryska imperiet, därefter i Sibirien. Se Zilliacus-Tikkanen 2007, s. 36f.
- 14 Ruin 1987, s. 33.
- 15 Emma Ruin (Saltzman) till Annie Furuhjelm 1878, ÅAB.
- 16 Saltzman 1961, s. 2.
- 17 Vid ett besök i Lammi (Lampis) i Tavastehus 2015 kunde vi se den ännu kvarstående gravstenen, med Natalias namn på ena sidan och hennes makes på den andra.
- 18 Saltzman u.å., s. 43.
- 19 Saltzman 1961, s. 2.
- 20 Fredrik Saltzman till Emma Ruin (Saltzman) med svårtydd datering, uppenbarligen från början av 1879, i privat ägo.
- 21 Fredrik Saltzman till Emma Ruin (Saltzman) 25.4.1879, i privat ägo.
- 22 Fredrik Saltzman till Emma Ruin (Saltzman) 16.6.1879, i privat ägo.
- 23 Fredrik Saltzman till Emma Ruin (Saltzman) 20.6.1879, i privat ägo.
- 24 Fredrik Saltzman till Emma Ruin (Saltzman) 9.8.1879, i privat ägo.
- 25 Fredrik Saltzman till Emma Ruin (Saltzman) 25.8.1879, i privat ägo.
- 26 Klinge 2012.
- 27 Klinge 2012; Hårdstedt 2023, s. 159f.
- 28 Saltzman 1961, s. 12.
- 29 Gustava Saltzman bodde 1859 på Södra Magasinsgatan 5, under åren 1861–1863 på Helenegatan 5, och 1866 på Norra Esplanadgatan 3, se *Adresskalender och vägvisare inom hufvudstaden Helsingfors* 1859 och 1861 samt *Adresskalender för Helsingfors stad* 1863 och 1866.
- 30 I juni 1871 annonserar "Dr F. Saltzman" i flera tidningar under rubriken "Lokalombyte" att han har flyttat till Nikolaigatan 21 (se t.ex. *Hufvudstadsbladet* 17.6.1871) och av *Adresskalender för Helsingfors stad* 1871 framgår att modern Gustava bor på samma adress.
- 31 Saltzman 1961, s. 15.
- 32 Saltzman 1961, s. 25.
- 33 Artikel skriven av ordföranden i Helsingfors svenska Marthaförening Aili Wessberg under signaturen A. W. i *Våra Kvinnor* nr 21, 1923 med anledning av Emmas 70-årsdag.
- 34 Helene (Lolly) Saltzman till Emma Ruin (Saltzman) 7.3.1879, i privat ägo.

- 35 Saltzman 1961, s. 2, 29. Gården på Snellmansgatan 21 är i dag ersatt av nyare bostadshus, men stod ännu kvar när dottern Emma i början av 1960-talet färdigställde sin släktkrönika. Ett fotografi av huset från 1964 visar att en radio- och tv-firma då fanns på bottenvåningen, förmodligen i den lokal som 85 år tidigare var faster Lollys (Helsingfors stadsmuseum, N24091).
- 36 Saltzman 1961, s. 30ff.
- 37 Saltzman 1961, s. 29.
- 38 Saltzman 1961, s. 32f.
- 39 Saltzman 1961, s. 4.
- 40 Saltzman 1961, s. 40.
- 41 Kissan tycks ha varit ett smeknamn på dottern Emma.
- 42 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 26.11.1882, SLS.
- 43 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 26.11.1882, SLS. Ett liknande ärende rörande Edvard Westermarck och professuren i filosofi år 1900 beskrivs av Dahlberg 2018, s. 83f.
- 44 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 26.11.1882, SLS.
- 45 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 17.3.1883, SLS.
- 46 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 13-26.1.1884, SLS.
- 47 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 13-26.1.1884, SLS.
- 48 Saltzman 1961, s. 21.
- 49 Huset låg i det som i dag är sydöstra hörnet av Ständerhusparken.
- 50 Saltzman 1961, s. 5.
- 51 Saltzman 1961, s. 10f.
- 52 Saltzman 1961, s. 5f.
- 53 Saltzman 1961, s. 9.
- 54 Saltzman 1961, s. 6.
- 55 Saltzman 1961, s. 64.
- 56 Saltzman 1961, s. 3.
- 57 Emma och Fredrik Saltzman till Waldemar Ruin, odaterat, SLS.
- 58 Saltzman 1961, s. 36.
- 59 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 13-26.1.1884, SLS. Bo Lönnqvist vittnar i sin bok om släkten Standertskjöld om att överste Hugo Standertskjölds välvilja och frikostighet med åren blev "både riksbekant och legendarisk", se Lönnqvist 2007, s. 252.
- 60 Saltzman 1961, s. 39.
- 61 Saltzman 1961, s. 65.
- 62 Saltzman 1961, s. 65.
- 63 Ruin 1960, s. 71ff.; Ruin 1987, s. 30ff.
- 64 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 20.6.1886, SLS.
- 65 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 20.3 u.å., SLS.
- 66 Saltzman 1961, s. 53.
- 67 Fotografier av huset och gården från 1871-1924 finns i Helsingfors stadsmuseums samlingar. Några interiörbilder finns sparade inom familjen.
- 68 Jfr Kepsu 2020.
- 69 Saltzman 1961, s. 43. Den "lantliga" bebyggelsen på Norra kajen (fi. Pohjoisranta) 16 finns dokumenterad av Signe Brander och Ivan Timiriasev mellan 1907 och cirka 1920 (Helsingfors stadsmuseum, N240, N107, N1875, N1903).
- 70 Saltzman 1961, s. 43, 47.
- 71 Saltzman 1961, s. 44.
- 72 Saltzman 1961, s. 46.
- 73 Saltzman 1961, s. 44f.
- 74 Saltzman 1961, s. 46f.
- 75 Saltzman 1961, s. 49.
- 76 Saltzman 1961, s. 49.
- 77 Saltzman 1961, s. 44.
- 78 Lipponen 2010, s. 124f.
- 79 Saltzman 1961, s. 66.
- 80 Saltzman 1961, s. 66.
- 81 Saltzman 1961, s. 66.
- 82 Saltzman 1961, s. 67f.
- 83 Saltzman 1961, s. 36.
- 84 Saltzman 1961, s. 10.
- 85 Saltzman 1961, s. 50.
- 86 Saltzman 1961, s. 50.
- 87 Saltzman 1961, s. 51.
- 88 Barnen Saltzman till Emma och Fredrik Saltzman våren 1890, i privat ägo.
- 89 Saltzman 1961, s. 51.
- 90 Saltzman 1961, s. 50.
- 91 Saltzman 1961, s. 52.

- 92 Saltzman 1961, s. 52.
 - 93 Saltzman 1961, s. 37.
 - 94 Saltzman 1961, s. 53.
 - 95 Saltzman 1961, s. 80.
 - 96 Saltzman 1961, s. 22.
 - 97 Saltzman 1961, s. 55ff.
 - 98 Kepsu 2020.
 - 99 Saltzman 1961, s. 44.
 - 100 Saltzman 1961, s. 53.
 - 101 Saltzman 1961, s. 26f.
 - 102 Saltzman 1961, s. 58.
 - 103 Saltzman 1961, s. 54.
 - 104 Ruin 1960, s. 83ff.
 - 105 Saltzman 1961, s. 50.
 - 106 Saltzman 1961, s. 63.
 - 107 Saltzman 1961, s. 58f.
 - 108 Saltzman 1961, s. 38.
 - 109 Saltzman 1961, s. 71.
 - 110 Om Härligö, se Ruin 1960; Ruin 1987.
 - 111 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 5.6–22.10.1899, i privat ägo.
 - 112 Saltzman 1961, s. 72.
- POLITISERANDE FRUTIMMER
- 1 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 19.12.1905, i privat ägo.
 - 2 Jully Ramsay var autodidakt pionjär inom släkthistorisk forskning i Finland och skrev bl.a. ett fyrbandsverk om frälsesläkter i Finland. Hon var gift med affärsmannen och lantdagsledamoten August Ramsay.
 - 3 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 3.1.1906, i privat ägo.
 - 4 Enligt Ebba Östenson gavs detta svar av Dagmar Neovius och Tekla Hultin när de fick frågan av en utländsk journalist om hur de finländska kvinnorna lyckats övertyga männen att bevilja dem rösträtt (Östenson 1976, s. 258).
 - 5 Tandefelt 2009; Meinander 2006, s. 93.
 - 6 Detta skrev Emma i en historik över tidskriften *Nutid*, Saltzman 1916b, s. 1.
 - 7 Till en grupp intellektuella som verkade för en sådan utveckling hörde skalden Johan Ludvig Runeberg, läkaren och författaren Elias Lönnrot som utgav folkeposet *Kalevala* samt filosofen och senatören Johan Vilhelm Snellman som ledde ett finshhetsprogram under mottot "en nation, ett språk". Historieprofessorn Yrjö Koskinen (senare med namnet Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen) utvecklade en politisk nationalism som grundade sig på det finska språket.
 - 8 Meinander 2006, s. 138; se även Dahlberg 2018, s. 59ff.
 - 9 Vainio-Kurtakko 2020, s. 18. Hennes bok handlar om konstnären Albert Edelfelt och hans hustru Ellan de la Chapelle, båda ungefär jämnåriga med Emma.
 - 10 Saltzman 1961, s. 60.
 - 11 Saltzman 1961, s. 60.
 - 12 Kurtén Lindberg 1999; Hänninen 2023, s. 38ff.
 - 13 Furuhielm 1935, s. 241.
 - 14 Saltzman 1961, s. 61.
 - 15 Som kusinbarn till Fredrik var hon och hennes bror Arvid återkommande gäster i Emmas och Fredriks hem (se föreg. kapitel).
 - 16 Saltzman 1961, s. 61.
 - 17 Saltzman 1961, s. 61.
 - 18 Saltzman 1961, s. 61.
 - 19 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 16.6.1899, i privat ägo. Med "Farbror" tycks Emma ha avsett Bobrikov.
 - 20 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 16.9.1899, i privat ägo. Dottern Emma har senare i moderns brev strukit under ordet ohyran och skrivit till följande kommentar: "med ohyran menar mamma alltid Bobrikoff".
 - 21 Saltzman 1961, s. 61f.
 - 22 Historikern Julia Dahlberg (2018, s. 197ff.) beskriver ingående denna utveckling i sin avhandling om konstnären och författaren Helena Westermarck, som blev en ledande röst inom Kvinnosaksförbundet Unionen och redaktör för tidskriften *Nutid*.
 - 23 Furuhielm 1935, s. 249ff.
 - 24 Furuhielm 1935, s. 252.
 - 25 Roselius & Rautelin 2020, s. 25.
 - 26 Saltzman 1930.
 - 27 Engman 2016, s. 127.

- 28 Med Y:K syftar Emma sannolikt på Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen, centralfigur i det gammalfinska partiet och ledare för undfallenhetspolitiken.
- 29 Emma Saltzman till Karin Saltzman 17.12.1901, i privat ägo.
- 30 Emma Saltzman till Karin Saltzman 9.2.1902, i privat ägo.
- 31 Karin Saltzman till Fredrik Saltzman 13.2.1902, i privat ägo.
- 32 Saltzman 1961, s. 75. Enligt *Hufvudstadsbladet* 6.4.1902 beviljades Fredrik Saltzman livstidspension, men enligt hans dotter (1961, s. 79) innebar hans avsked ändå, åtminstone till en början, en märkbar ekonomisk försämring.
- 33 Emma Saltzman till Karin Saltzman 23.4.1902, i privat ägo.
- 34 Emma Saltzman till Karin Saltzman 23.4.1902, i privat ägo.
- 35 Saltzman 1961, s. 75.
- 36 Cederholm 1920, s. 2.
- 37 Westermarck 1997, s. 162.
- 38 Furuhielm 1935, s. 256. De övriga som Furuhielm nämner i sammanhanget är bl.a. Cely Mechelin, Lilly Krogius, Aline Pipping och Hanna Cederholm. Aktiva inom Kvinno-kagalen var också Maissi Erkkö, Helmi Setälä och Elin Malin.
- 39 Saltzman 1961, s. 75.
- 40 Furuhielm 1935, s. 259.
- 41 Westermarck 1997, s. 163ff.; se även Östen-son 1976, s. 233ff.
- 42 *Vita boken* 1928, s. 15.
- 43 Talet återges i Westermarck 1997, s. 168. I en inledande kommentar till Westermarcks postumt publicerade text noterar Alexandra Ramsay likheter mellan Neovius tal och Martin Luther Kings berömda tal i Washington D.C. 1963; båda bygger på drömmen om att det ska vara en självklar sanning att alla människor är jämlika (Ramsay 1997, s. 151).
- 44 Saltzman 1961, s. 75.
- 45 Furuhielm 1939, s. 56f.
- 46 Furuhielm 1933, s. 432.
- 47 Furuhielm 1939, s. 60.
- 48 Furuhielm 1939, s. 62.
- 49 Furuhielm 1939, s. 23ff. Några av förgrunds-gestalterna i Kvinnosaksförbundet Unionen var Rosina Heikel, som var Finlands första kvinnliga läkare, Helena Westermarck, Ade-laïde Ehrnrooth, Hanna Heikel, Maikki Fri-berg, Cely Mechelin, Annie Furuhielm, Eli-sabeth Blomqvist och Hedvig Gebhard. Hur aktiv Emma Saltzman var inom Unionen är för oss okänt, men vi vet att hon skrev flera artiklar i organisationens tidskrift *Nutid*.
- 50 Furuhielm 1939, s. 60.
- 51 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 6-7.11.1905, i privat ägo.
- 52 Saltzman 1961, s. 76.
- 53 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 6-7.11.1905, i privat ägo.
- 54 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 6-7.11.1905, i privat ägo.
- 55 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 6-7.11.1905, i privat ägo.
- 56 Saltzman 1961, s. 77.
- 57 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 6-7.11.1905, i privat ägo.
- 58 Saltzman 1961, s. 77.
- 59 "Informationspaket om 110 år av kvinnlig rösträtt" (Historisk bakgrund), Riksdagen, <https://www.eduskunta.fi/SV/naineduskun-tatoimii/kirjasto/aineistot/yhteiskunta/historia/110-ar-kvinnlig-rostratt/Sidor/histo-risk-bakgrund.aspx>.
- 60 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 29.11.1905, i privat ägo.
- 61 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 29.11.1905, i privat ägo.
- 62 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 27.1.1906, i privat ägo.
- 63 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 27.1.1906, i privat ägo.
- 64 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman, vårvintern 1906 (odaterat), i privat ägo. Listan publicerades i *Hufvudstadsbladet* 6.3.1906.
- 65 Saltzman 1961, s. 77f.
- 66 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 29.11.1905, i privat ägo.

- 67 *Nutid* 1906, nr 2, s. 58f. Såväl *Nya Pressen* som *Hufvudstadsbladet* rapporterade 11.2.1906 om vilka som ingick i den nykonstituerade Centralkommittén för kvinnans rösträtt.
- 68 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 12.3.1906, i privat ägo.
- 69 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 12.3.1906, i privat ägo.
- 70 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 18.5.1906, i privat ägo.
- 71 Furuhielm 1939, s. 79.
- 72 Saltzman 1924, s. 1.
- 73 *Tammerfors Nyheter* 16.5.1906. Av referatet framgår att även Emmas son Fredrik (Budda) fanns med på den vita listan.
- 74 Neovius 1913, s. 351.
- 75 Hanna Saltzman till systemen Emma Saltzman 23.10.1906, i privat ägo.
- 76 Furuhielm 1939, s. 102.
- 77 Hanna Saltzman till systemen Emma Saltzman 23.10.1906, i privat ägo. Referat från mötet publicerades i flera tidningar, bl.a. i *Hufvudstadsbladet* 15–17.10.1906.
- 78 Ramsay 2007, s. 137.
- 79 Hanna Saltzman till systemen Emma Saltzman 23.10.1906, i privat ägo. Furuhielm skriver själv om detta på följande sätt: "När turen kom till mig att bli examinerad till hjärta och njurar, kände jag det som om jag stått inför Pontius Pilatus. I synnerhet var det mina religiösa åsikter som interpellanterna ville ha reda på. Jag svarade på frågorna rätt så oförbehållsamt och när jag slutade, fick jag till min häpnad en applåddaska." Furuhielm 1939, s. 103.
- 80 Furuhielm 1939, s. 104; Zilliacus-Tikkanen 2007, s. 55; Dahlberg 2018, s. 222.
- 81 von Bonsdorff 1956, s. 112ff.
- 82 "Informationspaket om 110 år kvinnlig rösträtt", Riksdagen, <https://www.eduskunta.fi/SV/naineduskuntatoimii/kirjasto/aineistot/yhteiskunta/historia/110-ar-kvinnlig-ros-tratt/Sidor/default.aspx>.
- 83 Furuhielm 1939, s. 104; Dahlberg 2018, s. 222.
- 84 *Nya Pressen* 4.4.1907.
- 85 *Hufvudstadsbladet* 17.5.1907.
- 86 Furuhielm 1939, s. 108. Angående betydelsen av detta möte, se även Ehrström 1982.
- 87 Namnet ändrades senare till Finlands Svenska Kvinnoförbund. I dag är organisationens namn Svenska Kvinnoförbundet.
- 88 Furuhielm 1939, s. 107ff.
- 89 "Stadgar för Svenska Kvinnoförbundet i Finland", <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2012-pp00000641>; jfr Saltzman 1924, s. 66.
- 90 Furuhielm & Saltzman 1910.
- 91 I antologin *Gränsfolkets barn. Finlands-svensk marginalitet och självhåvdelse i kulturanalytiskt perspektiv* konstaterar etnologen Bo Lönnqvist att åren 1890–1920 var avgörande för "uppkomsten av en separat finlandssvenskhet", Lönnqvist 2001, s. 16. Se även historikern Max Engmans bok *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922* (Engman 2016).
- 92 Silius 2007, s. 20. Silius text ingår i antologin *Feminister i farten*, utgiven i samband med Svenska Kvinnoförbundets hundraårsjubileum 2007.
- 93 Saltzman 1924, s. 68f.
- 94 Saltzman 1961, s. 78.
- 95 Se t.ex. Kaplan 1997.
- 96 Sulkunen 2009.
- 97 Juntti 2004.
- 98 Dahlberg 2018, s. 197.
- 99 Östman 2007, s. 92.
- 100 Etnologen Marie Steinrud har i sin avhandling (2008) diskuterat "den dolda offentligheten" bland svenska högreståndskvinnor under 1800-talet.

ETT HELT OCH FULLT KVINNOLIV

- 1 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 17.6.1906, i privat ägo.
- 2 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 12.3.1906, i privat ägo. I samma brev berättar Emma att hon och Fredrik tidigare under våren starkt övervägt att köpa en sommarvilla i Barösund i Ingå, men att det strandade på de dåliga kommunikationer-

- na, ”7 à 8 timmars ångbåtsfärd” västerut från Helsingfors.
- 3 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 17.6.1906, i privat ägo.
 - 4 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 27.1.1906, i privat ägo.
 - 5 Emma Saltzman till Ernst Lagus 22.1.1893, SLS.
 - 6 Saltzman 1961, s. 62.
 - 7 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 18.5.1906, i privat ägo.
 - 8 På Finska handarbetets vännerns webbplats presenteras hon som en av tio designers, i sällskap med välkända namn som Akseli Gallen-Kallela, Helene Schjerfbeck och Eliel Saarinen. ”Emma Saltzman hörde till de allra första kvinnliga konstnärer som helt koncentrerade sig på textilkonst. Saltzmans mönster representerar jugendstilen. Naturmönster och finsknationalistiska drag är typiska för jugendperiodens textilier.” Se <https://www.suomenkasityon-ystavat.fi/suunnittelijat?lang=sv>.
 - 9 Ruin Ramsay 1962, s. 26.
 - 10 Huusko & Järveläinen 2012, s. 38f.
 - 11 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman våren 1906 (odaterat), i privat ägo.
 - 12 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 27.1.1906, i privat ägo.
 - 13 Saltzman 1961, s. 102.
 - 14 Emma Saltzman till Ernst Lagus 20.8.1902, SLS. Fortbildningsläroverket var en del av Svenska fruntimmersskolan i Helsingfors.
 - 15 Saltzman 1961, s. 92.
 - 16 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 1908 (odaterat med senare påskrift av dottern: ”brevet troligen från början av juli”), i privat ägo.
 - 17 Hanna Saltzman till Emma Saltzman 12.11.1917, i privat ägo.
 - 18 Hanna Saltzman till Emma Saltzman 15.7.1920, i privat ägo. Hanna Saltzman till Emmy Hultman 18.6.1921, ÅAB.
 - 19 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 27.1.1906, i privat ägo.
 - 20 Vainio-Kurtakko 2011, s. 370, 384. Citatet är hämtat ur ett brev skrivet av Ellan de la Chapelle 1884.
 - 21 Lönnqvist 2007, s. 232f.
 - 22 Vainio-Kurtakko 2011, s. 388.
 - 23 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 1908 (odaterat med senare påskrift av dottern: ”brevet troligen från början av juli”), i privat ägo.
 - 24 Emma Saltzman till Waldemar Ruin 13.1.1884, SLS.
 - 25 Saltzman 1961, s. 73f.
 - 26 Saltzman 1961, s. 85f.
 - 27 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 9.6.1907, i privat ägo.
 - 28 Saltzman 1961, s. 86.
 - 29 Saltzman 1961, s. 86.
 - 30 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 25.6.1908, i privat ägo.
 - 31 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman juli 1908 (odaterat), i privat ägo.
 - 32 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 25.6.1908, i privat ägo.
 - 33 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman juni 1908 (odaterat), i privat ägo.
 - 34 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 25.6.1908, i privat ägo.
 - 35 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman slutet av juli 1908 (odaterat), i privat ägo.
 - 36 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 17.7.1908, i privat ägo.
 - 37 Saltzman 1930a, s. 5.
 - 38 Namnen syftar på Bibelns berättelse om den lyssnande Maria och den arbetande Marta.
 - 39 Saltzman 1930a, s. 11.
 - 40 Saltzman 1930b, s. 11ff.; Roselius & Raute-
lin 2020, s. 41ff., 57f.
 - 41 Saltzman 1909, s. 3ff.
 - 42 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 18.5.1906, i privat ägo.
 - 43 Helmi Saltzman till system Emma Saltzman 2.10.1899, i privat ägo.
 - 44 Saltzman 1911.
 - 45 Furuhielm & Saltzman 1910.
 - 46 Saltzman 1961, s. 89ff.
 - 47 Ruin 1977, s. 180.
 - 48 Saltzman 1961, s. 94.

- 49 Neovius 1913.
- 50 Saltzman 1961, s. 95.
- 51 Saltzman 1961, s. 93.
- 52 Saltzman 1961, s. 94.
- 53 Saltzman 1961, s. 95.
- 54 Saltzman 1961, s. 95f.
- 55 *Hufvudstadsbladet* 5.3.1914.
- 56 Saltzman 1961, s. 96f.
- 57 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman 7.7.1914 samt mitten av juli 1914 (odaterat), i privat ägo.
- 58 Saltzman 1961, s. 98.
- 59 Saltzman 1961, s. 98.
- 60 Saltzman 1961, s. 98.
- 61 *Vita boken* 1928, s. 481ff.
- 62 Saltzman 1961, s. 99.
- 63 Saltzman 1915.
- 64 Saltzman 1916a.
- 65 Saltzman 1916b, s. 14.
- 66 Saltzman 1916c.
- 67 Saltzman 1961, s. 99.
- 68 Saltzman 1961, s. 33.
- 69 *Vita boken* 1928, s. 484. Poliskommittén bestod av sex kvinnor: Emma Saltzman, Elin Malin, Cely Mechelin, Ellinor Ivalo, Tilma Hainari och Fanny Nordlund.
- 70 *Vita boken* 1928, s. 487.
- 71 Meinander 2006, s. 148f.
- 72 Saltzman 1961, s. 99f.
- 73 *Veckans krönika*, 1917, nr 41 ("Damernas spalt, redigerad av Mimi: I Emma Saltzmans ateljé").
- 74 *Hufvudstadsbladet* 14.12.1917.
- 75 Meinander 2006, s. 151ff.
- 76 Saltzman 1961, s. 99.
- 77 Saltzman 1921, 1924, 1930.
- 78 Saltzman 1961, s. 100.
- 79 Emma Saltzman till sonen Fredrik Saltzman 26.3.1919, i privat ägo.
- 80 Saltzman 1921.
- 81 Saltzman 1921.
- 82 Mattila 2016. Se även Holmlund 2017.
- 83 Dahlberg 2021, s. 54.
- 84 Dahlberg 2021, s. 87f.
- 85 Dahlberg 2021, s. 54.
- 86 Dahlberg 2021, s. 89.
- 87 *Hufvudstadsbladet* 14.11.1923.
- 88 Dahlberg 2021, s. 88, 427, 490ff.
- 89 *Hufvudstadsbladet* 14.11.1923.
- 90 Wessberg 1923.
- 91 Saltzman 1961, s. 101.
- 92 Saltzman 1961, s. 102.
- 93 Saltzman 1961, s. 102.
- 94 *Hufvudstadsbladet* 1.3.1926.
- 95 Saltzman 1961, s. 102.
- 96 Saltzman 1961, s. 103.
- 97 Saltzman 1961, s. 104.
- 98 Saltzman 1961, s. 104.
- 99 Saltzman 1933. Berättelsen om Amalias toffel har även återgetts av Ruin 1987, s. 130.
- 100 Saltzman 1961, s. 104f.
- 101 Ruin Ramsay 1962, s. 26f.
- 102 Collan 1923.
- 103 Lindholm 1928.
- 104 Saltzman 1961, s. 97.
- 105 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman juni 1908 (odaterat), i privat ägo.
- 106 Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman våren 1906 (odaterat), i privat ägo.
- 107 Saltzman 1916b, s. 13.
- 108 Lindholm 1933.
- 109 Furuholm 1933.
- 110 Saltzman 1904, nr 3, s. 77.
- 111 Neovius 1913, s. 352.

AVSLUTANDE REFLEKTIONER

- 1 Saltzman 1916b, s. 13.

Källor och litteratur

Arkiv

DESIGNMUSEET, HELSINGFORS

Skisser och fotografier av dottern Emma Saltzmans verk

HELSINGFORS STADSMUSEUMS BILDARKIV

Fotografierna: N24091, N240, N107, N1875, N1903

SVENSKA CENTRALARKIVET, HELSINGFORS

Helsingfors svenska Marthaförenings arkiv

Saltzman, Emma 1930a, "Historik över kretsen 'Ringblomman's' verksamhet åren 1909–1929, sammanställd och uppläst vid dess 20-årsfest den 3/III 1930 av E. Saltzman" (manuskript)

Svenska Kvinnoförbundets arkiv

Furuhjelm, Annie & Emma Saltzman 1910, "Ärade medborgarinna!", Svenska Kvinnoförbundets Centralstyrelse

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND (SLS), HELSINGFORS

Ernst Lagus brevsamling (SLSA 623)

Emma Saltzman till Ernst Lagus

Släkten Ruins arkiv (SLSA 1234)

Emma Saltzman till Waldemar Ruin

Emma och Fredrik Saltzman till Waldemar Ruin

ÅBO AKADEMIS BIBLIOTEK (ÅAB)

Handskriftssamlingarna

Annie Furuhjelms samling

Emma Ruin (Saltzman) till Annie Furuhjelm

Släkten Hultmans samling

Hanna Saltzman till Emmy Hultman

I PRIVAT ÄGO

Barnen Saltzman till Emma och Fredrik Saltzman
Emma Saltzman till dottern Emma Saltzman
Emma Saltzman till sonen Fredrik Saltzman
Emma Saltzman till Karin Saltzman
Fredrik Saltzman till Emma Ruin (Saltzman)
Hanna Saltzman till Emma Saltzman
Hanna Saltzman till systemen Emma Saltzman
Helene (Lolly) Saltzman till Emma Ruin (Saltzman)
Helmi Saltzman till systemen Emma Saltzman
Karin Saltzman till Fredrik Saltzman

Saltzman, Emma u.å., "Minnen och anteckningar" (renskrivet manuskript, påbörjat 1894 avslutat tidigast 1925 samt koncept till detta)
Saltzman, Emma (dottern) 1961, "En släktkrönika. Livet i mitt föräldrahem och mina föräldrar samt korta anteckningar om tidigare släktled" (renskrivet manuskript)
Dokument och fotografier rörande släkten

Tryckta källor och litteratur

Adress-kalender och vägvisare inom hufvudstaden Helsingfors 1859, 1861, Helsingfors: G.W. Edlund.
Adresskalender för Helsingfors stad 1863, 1866, 1871, Helsingfors: G.W. Edlund.
Ambjörnsson, Ronny, Per Ringby & Sune Åkerman (red.) 1997, *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, Stockholm: Carlsson Bokförlag.
Aminoff-Winberg, Johanna, Mona Rautelin & Harriet Silius (red.) 2007, *Feminister i farten. 100 år av kvinnopolitik i Svenskfinland*, Helsingfors: Schildts.
Cederholm, Arne 1920, *Kagalens uppkomst och andra episoder*, Helsingfors: [Akademiska bokhandeln, distr.].
Collan, Anna 1923, "Emma Saltzman", *Husmodern. Organ för Finlands svenska Marthaförbund* nr 11, s. 243–245.
Dahlberg, Julia 2018, *Konstnär, kvinna, medborgare. Helena Westermarck och den finska bildningskulturen i det moderna genombrottets tid 1880–1910*, Diss., Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.

- Dahlberg, Julia 2021, *Mitt i samhället, nära människan. Samfundet Folkhälsan i svenska Finland 1921–2021*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Ehrström, Inger 1982, *Svenska kvinnoförbundet 75 år*, Helsingfors: Svenska kvinnoförbundet.
- Ek-Nilsson, Katarina, Birgitta Meurling, Marianne Liliequist & Annika Nordström 2023, *Min mormor. Kvinnoliv i en annan tid*, Umeå: Bokförlaget h:ström – Text & Kultur.
- Elgqvist-Saltzman, Inga 1997, "Rostadlärarinnors livshistorier", Ronny Ambjörnsson, Per Ringby & Sune Åkerman (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre*, Stockholm: Carlsson Bokförlag, s. 123–144.
- Elgqvist-Saltzman, Inga 2010, *Lärarinna av Guds nåde – Cecilia Fryxell*, Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- "Emma Saltzman" 1923, *Astra* nr 16, s. 3.
- Engman, Max 2016, *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*, Finlands svenska historia 3, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Finska handarbetets vänner (presentation av föreningens designers), <https://www.suomenkasityonystavat.fi/suunnittelijat?lang=sv> (hämtad 29.8.2023).
- Florin, Christina 1987, *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906*, Diss., Umeå: Umeå universitet.
- Florin, Christina 2006, *Kvinnor får röst. Kön, känslor och politisk kultur i kvinnornas rösträttsrörelse*, Stockholm: Atlas.
- Furuhjelm, Annie 1933, "Emma Saltzman. Åttio år den 14 november", *Astra* nr 21, s. 5–6.
- Furuhjelm, Annie 1935, *Den stigande oron*, Stockholm: Fahlerantz.
- Furuhjelm, Annie 1939, *Gryningen. Efterlämnade minnen ur kvinnorörelsens historia*, Helsingfors: Söderströms.
- Herzen, Alexander 1974 [1864], *My past and thoughts. The Memoirs of Alexander Herzen*, London: Chatto & Windus.
- Holmlund, Sofia 2017, "Fyra rasrena barn för att trygga den svenska folkstammen", *Hufvudstadsbladet* 13.5.2017.
- Huusko, Anna-Kaisa & Pekka Järveläinen 2012, *Suomalaisia valaisimia*, Helsinki: WSOY.
- Hårdstedt, Martin 2023, *Finlands svenska historia*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Natur & Kultur.

- Hänninen, Reetta 2023, *Kapinaa ja kiusantekoa. Venäjän sortokoneiston vastustus Suomessa*, Helsinki: Otava.
- Ijäs, Ulla 2023, "Individ och gemenskap", Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman (red.), *Adelns historia i Finland*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Lind & Co, s. 284–307.
- "Informationspaket om 110 år kvinnlig rösträtt", Riksdagen, <https://www.eduskunta.fi/SV/naineduskuntatoimii/kirjasto/aineistot/yhteiskunta/historia/110-ar-kvinnlig-rostratt/Sidor/default.aspx> (hämtad 7.11.2023).
- Juntti, Eira 2004, *Gender and Nationalism in Finland in the Early 19th Century*, Diss., New York: Binghamton University (State University of New York).
- Kaplan, Gisela 1997, "Feminism and Nationalism. The European Case", Lois A. West (ed.), *Feminist Nationalism*, New York & London: Routledge, s. 3–40.
- Kepsu, Kasper 2020, *Huset vid kajen. Donnerska huset, Helsingfors och Finland*, Helsingfors: Donner Productions Oy & Förlaget M.
- Klinge, Matti 2012, *Huvudstaden. Helsingfors och finska staten 1808–1863*, Helsingfors: Otava.
- Konrad, Dagmar 2001, *Missionsbräute. Pietisinnen des 19. Jahrhunderts in der Basler Mission*, New York, München & Berlin: Waxmann.
- Kurtén Lindberg, Birgitta 1999, "Finlands kamp mot tsarväldet", *Populär Historia* nr 1.
- Lindholm, Irene 1928, "Emma Saltzman", *Husmodern. Organ för Finlands svenska Marthaförbund* nr 11, s. 273–274.
- Lindholm, Irene 1934, "Statsrådinnan Emma Saltzman. Född 14/11 1853 död 5/2 1934", *Husmodern. Organ för Finlands svenska Marthaförbund* nr 2, s. 21–23.
- Lipponen, Matti 2010, *Rastböle. Maiseman historiaa Vuosaarella*, Vantaa: Kellastupa Oy.
- Lönnqvist, Bo 2001, "Retoriken i den etniska mobiliseringen", Anna-Maria Åström, Bo Lönnqvist & Yrsa Lindqvist, *Gränsfolkets barn. Finlandssvensk marginalitet och självhävande i kulturanalytiskt perspektiv*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 16–25.
- Lönnqvist, Bo 2007, *En finsk adelssläkts öden. Standertskjöld – Standertskjöld-Nordenstam*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Marander-Eklund, Lena & Ann-Catrin Östman (red.) 2011, *Biografiska betydelser. Norm och erfarenhet i levnadsberättelser*, [Hedemora:] Gidlund.
- Mattila, Markku 2016, "'Det får ej finnas dåliga svenskar i detta land!'

- Rasbiologi och rashygien som vetenskapliga vapen i språkstridens Finland”, Mats Wickström & Charlotta Wolff (red.), *Mångkulturalitet, migration och minoriteter i Finland under tre sekel*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 271–318.
- Meinander, Henrik 2006, *Finlands historia. Linjer, strukturer, vändpunkter*, Helsingfors: Söderströms & Stockholm: Atlantis.
- Museiverket, Byggda kulturmiljöer av riksintresse RKY (om Mommila herrgårdsmiljö, på finska), https://www.rky.fi/read/asp/r_kohde_det.aspx?KOHDE_ID=4722 (hämtad 7.11.2023).
- Neovius, Dagmar 1913, ”Emma Saltzman”, *Nutid* nr 11, s. 349–353.
- Rahikainen, Marjatta 2018, ”Att skaffa sig kompetens. Lärarinnor och föreståndarinnor i flickskolor i 1800-talets Sverige och Finland”, *Historisk Tidskrift för Finland* nr 1, s. 77–105.
- Ramsay, Alexandra 2007, ”Den underskattade feminismen. Svenska folkpartiets kvinnliga riksdagsledamöter 1907–2006”, Johanna Aminoff-Winberg, Mona Rautelin & Harriet Silius (red.), *Feminister i farten. 100 år av kvinnopolitik i Svenskfinland*, Helsingfors: Schildts, s. 127–162.
- Renders, Hans, Binne de Hahn & Jonne Harmsma 2016, *The Biographical Turn. Lives in History*, Abingdon & New York: Routledge.
- Roselius, Aapo & Mona Rautelin 2020, *Helsingforsmarthorna 1900–2020*, Helsingfors: Helsingfors svenska Marthaförening.
- Rosengren, Henrik & Johan Östling (red.) 2007, *Med livet som insats. Biografin som humanistisk genre*, Lund: Sekel.
- Ruin, Hans 1960, *Hem till sommaren*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ruin, Hans 1977, *Uppbrott och återkomst. Dagboksblad 1933–1973*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Ruin, Olof 1987, *Spänningar. Finland speglat i en familj*, Stockholm: Alba.
- Ruin, Olof 2009, *Hans Ruin. En gränsöverskridare*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien & Atlantis.
- Ruin Ramsay, Dagmar 1962, *Mina ryska år*, Stockholm: Natur & Kultur.
- [Saltzman, Emma] –mm– –tz– 1904, ”Hågkomster från mina nomadår. I.” och ”Hågkomster från mina nomadår. II. Skolminnen”, *Nutid. Tidskrift för sociala frågor och hemmets intressen* nr 3–5, s. 77–92 (nr 3), 133–142 (nr 4), 155–165 (nr 5).
- Saltzman, Emma 1909, ”Kvinnofråga – kvinnorörelse eller förr och nu”, *Nutid* nr 1, s. 3–8.
- Saltzman, Emma 1910, ”Rosa Mayreder: Kvinnlighet, manlighet och mänsklighet”, *Nutid* nr 5, s. 180–184.

- Saltzman, Emma 1911, "La Féminisme en Finlande", *La Revue scandinave* nr 4.
- [Saltzman, Emma] E. S. 1915, "De danska kvinnornas seger", *Kvinnoarbete. En samling artiklar*, Helsingfors, s. 1–12.
- Saltzman, Emma 1916a, "Inför valen", *Samtid* nr 6, s. 157–160.
- [Saltzman, Emma] E. S. 1916b, "En tidskrifts tjugoföråriga saga", *Samtid* nr 1, s. 1–15.
- [Saltzman, Emma] E. S. 1916c, "Rationell hem- och hushållsvård", *Samtid* nr 8, s. 217–224.
- Saltzman, Emma 1921, "Om Florinska kommissionens åtgärder och planer i folkhälsosyfte", *Astra* nr 2, s. 1–3.
- Saltzman, Emma 1924, "Finlands Svenska Kvinnoförbund", *Bidrag till Kvinnorörelsens Historia i Finland. Festskrift utgiven till 3dje Nordiska kvinnosakskongressen den 3–5 juni 1924 i Helsingfors*, Helsingfors: Söderström, s. 65–71.
- Saltzman, Emma 1930b, *Återblick på Martha-verksamheten i Helsingfors åren 1899–1929*, Helsingfors.
- Saltzman, Emma 1933, "En nyårshistoria jämte några inledande reflexioner", *Husmodern. Organ för Finlands svenska Marthaförbund* nr 1, s. 7–8.
- Silius, Harriet 2007, "Framfusiga feminister eller ett problematiskt äktenskap mellan Kvinnoförbundet och sfp? ", Johanna Aminoff-Winberg, Mona Rautelin & Harriet Silius (red.), *Feminister i farten. 100 år av kvinnopolitik i Svenskfinland*, Helsingfors: Schildts, s. 9–35.
- Soini, Katriina, Hannes Palang & Kadri Semm 2006, "From places to non-places. Landscape and sense of place in the Finnish and Estonian countrysides", T. S. Terkenli & A-M. d'Hautesserre (eds.), *Landscapes of a New Cultural Economy of Space*, Dordrecht: Springer, s. 117–148.
- "Stadgar för Svenska Kvinnoförbundet i Finland", <https://urn.fi/URN:NBN:-fi-fd2012-pp00000641> (hämtad 16.5.2024).
- Steinrud, Marie 2008, *Den dolda offentligheten. Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets högreståndskultur*, Diss., Uppsala: Uppsala universitet.
- Sulkunen, Irma 2009, "Suffrage, Nation and Political Mobilisation. The Finnish Case in an International Context", Pirjo Markkola, Seija-Leena Nevala-Nurmi & Irma Sulkunen (eds.), *Suffrage, Gender and Citizenship. International Perspectives on Parliamentary Reforms*, Newcastle: Cambridge Scholars, s. 83–105.
- Tandefelt, Henrika 2009, *Borgå 1809. Ceremoni och fest*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

- Turgenjev, Ivan 2017 [1862], *Fäder & söner*, övers. Hjalmar Dahl, Stockholm: Modernista.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2011, "På tröskeln till Utopia. Två finländska adelsdamer läser det moderna genombrottets emancipationslitteratur", *Historisk Tidskrift för Finland* nr 4, s. 361–391.
- Vainio-Kurtakko, Maria 2022, *Ett gott parti. Scener ur Ellan de Chapelles och Albert Edelfelts liv*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Appell Förlag.
- Vita boken* 1928, Helsingfors: [Lotta Svärd, centralstyrelsen].
- [Wessberg, Aili], A. W. 1923, "Svensk gärning", *Våra Kvinnor* nr 21, s. 372.
- Westermarck, Helena 1997, "Kvinnokagalen. Ett återfunnet manuskript med förord och kommentarer av Alexandra Ramsay", John Strömberg & Henrik Svahn (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 72, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 147–174.
- Zilliacus-Tikkanen, Henrika 2007, "Annie Furuhjelm – från herrgårdsfröken till kvinnosakskvinna", Johanna Aminoff-Winberg, Mona Rautelin & Harriet Silius (red.), *Feminister i farten. 100 år av kvinnopolitik i Svenskfinland*, Helsingfors: Schildts, s. 36–60.
- Åström, Anna-Maria 1993, "Sockenboarne". *Herrgårdskultur i Savolax 1790–1850*, Diss., Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Östenson, Ebba 1976, "Kvinnor under ofärdsår", Torsten Steinby (red.), *Historiska och litteraturhistoriska studier* 51, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, s. 215–272.
- Östman, Ann-Catrin 2007, "Ett svenskt systerskap och olika medborgarskap?", Johanna Aminoff-Winberg, Mona Rautelin & Harriet Silius (red.), *Feminister i farten. 100 år av kvinnopolitik i Svenskfinland*, Helsingfors: Schildts, s. 61–98.

TIDNINGAR

- Hufvudstadsbladet* 1871, 1902, 1906, 1907, 1914, 1917, 1923, 1926
- Nya Pressen* 1907
- Tammerfors Nyheter* 1906
- Veckans krönika* 1917

Bildkällor

HELSINGFORS STADSMUSEUM

s. 87, 111, 112–113 (foto: Karl Emil Ståhlberg), 142, 158, 165 (Signe Brander),
196, 214

MUSEIVERKET, HELSINGFORS

s. 77, 124, 155, 168

RIKSARKIVET, HELSINGFORS

Lantmäteristyrelsens historiska kartor

s. 49

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, HELSINGFORS

s. 152

I PRIVAT ÄGO

s. 13, 28, 33, 42, 65, 83 (båda), 91, 93, 99, 102, 106, 109, 116, 119, 121, 130, 132,
174, 182, 187, 190, 193, 201, 208, 219, 222, 229

Personregister

A

Agneta, husa 67
Alexander I, rysk kejsare 86, 139
Alexander II, rysk kejsare 30, 41,
142, 221
Alexander III, rysk kejsare 105
von Ammondt, Edvard 79
von Ammondt, Sigrid (g. Ruin) 79,
215, 217
Andersen, H. C. 67, 112
Armfeldt, släkten 89
Arsenjev, Nikolaj Vladimirovitj 57,
70
Auerbach, Berthold 57

B

Bjørnson, Bjørnstjerne 113
Blomqvist, Elisabeth 241
Bobrikov, familjen 141
Bobrikov, Nikolaj Ivanovitj 140, 141,
144, 145, 146, 147, 149, 150, 153,
156, 240
Boisman, familjen 50
Bolsjekov, familjen 40
von Bonsdorff, Hjalmar 125, 201
Borgström, familjen 101, 125
Breitenstein, May (g. Saltzman)
209, 212, 222
Böning, Sonja 217

C

Cederholm, Hanna 241
de la Chapelle, Ellan 243
Cilla, barnflicka 115, 121
Collan, Anna 218
Cooke, Charles J. 159
Cooper, James Fenimore 113
Cronman, Alexej 48, 52, 53, 69
Cronman, Alexis 29, 46, 51, 52, 54
Cronman, Amalia 51, 52, 53, 54,
55, 56
Cronman, Lydia (f. Weber) 52, 53
Cronman, Nadine 29, 48, 52, 53, 59
Cronman, Olga 53
Cronman, Sofie 51–54, 57, 59, 75,
78, 81, 95, 96, 102–104, 117, 123

D

Dahlberg, Julia 16, 173, 211
Dickens, Charles 113
Dolgorukij, Serjozja 31
Donner, Minette (f. Munck) 125, 151
Donner, Otto 125
Dostojevskij, Fjodor 41

E

Edelfelt, Annie 118
Edelfelt, Berta 118, 151
Edelfelt, Carl Albert 76
Edgren, Rachel 211
Ehrnrooth, Adelaïde 241

Elise, prästdotter i Tula 58
Engel, Carl Ludvig 86
Engström, Otto 125
Erkko, Maissi 241
Ernest, frisör i Tula 69
Eva-Stina, hushållerska 67

F

Fagerström, privatlärare i Viborg
59
Federley, Olga 124
Friberg, Maikki 241
Furuhjelm, Annie 15, 16, 80, 126,
141, 145, 150, 154–156, 161, 162,
166–168, 170, 171, 173, 197, 217,
218, 223, 238, 241
Furuhjelm, Dagmar 179
Furuhjelm, Mathilda (f. von Kothen)
179

G

Gadd, Adelaïde 118
Gallen-Kallela, Akseli 243
Gebhard, Hedvig 241
Gertrud, prästdotter i Tula 58
Goethe, Johann Wolfgang 114
Grigorewna, Avdotja 32–35, 37, 47,
48, 75, 78, 103, 236
Grimm, bröderna 112
Gripenberg, Alexandra 155
Gripenberg, Anna 125
Gripenberg, Lennart 125
Grönberg, gårdskar 122, 123
von Gumpert, Thekla 50

H

Hagman, Lucina 145, 155, 163
Hainari, Tilma 244

Heikel, Hanna 241
Heikel, Rosina 241
Helena, tjänarinna 92, 93
Helldan, Gustava 95, 193
Henricius, Gustaf 125
Hermanson, Berta 120
Herzen, Alexander 41, 43
Hilma, kuskens dotter 99
Hitler, Adolf 215
Homén, Alexander 125
Homén, Magda 125
Hougborg, Hilja 119
Hult, Fanny 210
Hultin, Tekla 150, 151, 163, 240
Husted Harper, Ida 155
Hårdh, Mary 90

I

Ibsen, Henrik 114
Isakoff, rysk adelsman 36
Ivalo, Ellinor 244

J

Juntti, Eira 173

K

Kellgren, Johan Henric 114
King, Martin Luther 241
Klinge, Matti 86
Konst, fröken 50
Kordelin, Alfred 192, 193
von Kraemer, Anna 68
von Kraemer, Carl 68, 238
Krogius, Lilly 241
Krohn, Mathilda 124
Kruskopf, Bertha 66, 67
Kusminskaja, Tatjana 70

L

Lagerlöf, Selma 113
Lagus, Ernst 120, 181, 184
Langhoff, August 163
Lavonius, lagman 49
Lesch, vaktmästare 128
Levasjov, fru 44, 45
Levasjov, herr 44, 45
Lignell, Flora (f. Lindholm, g. Ruin)
106–108, 127, 230
Lindelöf, Maja 119
Lindgren, Armas 183
Lindholm, Irene 219, 221
Lönnqvist, Bo 236, 237, 240
Lönnrot, Elias 240

M

Malin, Elin 241, 244
Mannerheim, Gustaf 208
Maria Alexandrovna, rysk kejsa-
rinna 30
Maria Alexandrovna, rysk storfurs-
tinna 30
Maria Fjodorovna, rysk kejsarinna
105
Mascha, tjänarinna 54
Maxim, kusk 56
Mechelin, Cely 166, 241, 244
Meinander, Henrik 206
Melartin, änkefru 59
Mickwitz, Polly 120
von Mickwitz, Elisabeth (Lisa) 208
Montgomery, Constance 123, 125
Montgomery, Robert 125
Munck, Carl 96, 104, 122, 125
Munck, Else 132
Munck, Ruth 132, 148
Murén, Emil 148

N

Nemtjinov, Vladimir 38, 40, 43, 44,
46, 47
Nemtjinov, änkefru 38, 40
Neovius, Arvid 125, 150, 240
Neovius, Dagmar 16, 125, 142, 150,
151, 153, 166–169, 173, 199, 218,
223, 240, 241
Nikolaj I, rysk kejsare 26
Nikolaj II, rysk kejsare 139, 141–143,
159, 163
Nissinen, Alli 145
Nobel, familjen 185
Nordlund, Fanny 244
Nybergh, August 138
Nyström, kusk 101

O

Obolenskij, Ivan Michajlovitj
158–160
Otto, präst i Tula 58

P

Palmén, Fanny 123
Pipping, Aline 241

R

Ramsay, August 138, 240
Ramsay, Georg 125
Ramsay, Jully 138, 240
Ramsay, Lilly 125
Rautelin, Mona 145
Rejman, Anna 114
Rejman, Gustaf Adolf 114
Renngarten, Anna Andrejevna 58
Ristelius, Wilhelm 25, 26
Roselius, Aapo 145

- Ruin, Aninka (g. Ristelius) 25–27, 30, 47–49
- Ruin, Constantin (Costi) 27, 28, 30, 31, 37, 39, 48, 52, 56, 58, 59, 68, 70, 78, 79, 102, 104, 107, 120, 129, 215, 219
- Ruin, Hans 32, 34, 107, 127, 199, 235
- Ruin, Ida 40, 48, 70, 78, 80, 103, 104, 129, 215, 217, 219
- Ruin, Jacob 26
- Ruin, Katinka 25–27, 30, 47–49
- Ruin, Konstantin 14, 17, 25, 29–31, 34–37, 39, 40, 43, 47, 49, 51, 54–56, 58, 59, 61, 67–70, 75, 76, 85, 95, 101–105, 117, 123, 127, 129, 130
- Ruin, Natalia (Tali) (g. Munck) 30, 37, 48, 68, 70, 78, 96, 104, 122, 125, 129, 148, 208, 215, 219
- Ruin, Natalia (f. Cronman) 14, 17, 26, 27, 29–31, 34, 35, 37, 39, 40, 43–46, 48, 50, 52–54, 56, 58–61, 68–70, 75, 81, 82, 85, 102, 129
- Ruin, Olof 80, 107
- Ruin, Waldemar 28, 30, 37, 48, 66, 68, 70, 78–80, 95–98, 103, 104, 106–108, 127, 129, 131, 189, 215, 217, 219, 230
- Ruin Ramsay, Dagmar 79, 183, 218
- Runeberg, Edith 124, 182
- Runeberg, Johan Ludvig 113, 240
- Runeberg, Johan Wilhelm 124, 189
- Runeberg, Lars 119
- Rydberg, Viktor 113, 114
- S
- Saarinen, Eliel 243
- Sacharoff, köpman 36
- Saelan, Thiodolf 125
- Saltzman, Emma (f. 1880) 11, 18–20, 75, 77–79, 88–90, 93, 94, 96, 98, 100–103, 105, 107–109, 111, 115, 117–122, 126–128, 130, 131, 137, 138, 141, 143, 144, 147, 149, 150, 153, 156, 159, 161, 162, 165, 166, 173, 179–183, 185–189, 191, 192, 199, 200, 202–204, 206, 207, 209, 213–217, 219, 220, 227, 230, 236, 239, 243
- Saltzman, Fredrik 11, 14, 18, 81–86, 88–91, 94, 96–99, 105, 108, 110, 117, 118, 120, 123–132, 138, 143, 146–148, 156, 161, 162, 179, 180, 183, 186, 189, 192, 198, 199–202, 211, 213, 215, 238, 240, 241
- Saltzman, Fredrik (Budda) 11, 94, 95, 98, 99, 101, 102, 107, 111, 117–122, 130–132, 149, 157, 180, 192, 193, 199, 203, 204, 206, 209, 212, 215, 216, 222, 242
- Saltzman, Friedrich 88, 92, 180
- Saltzman, Georg-Fredrik (Joffa) 209, 2014
- Saltzman, Gustava (f. Ehrenmalm) 88, 89, 92, 238
- Saltzman, Hanna 11, 100–102, 111, 120, 121, 126, 130, 132, 148, 157, 166, 167, 180, 183–188, 199, 202, 203, 209, 215
- Saltzman, Helene (Lolly), 84, 86, 88–94, 122, 201, 202, 206
- Saltzman, Helmi 11, 100, 101, 111, 117, 118, 120, 121, 130, 132, 157, 180, 182, 183, 185–192, 194, 198, 230
- Saltzman, Hjärdís 209, 222
- Saltzman, Karin 11, 94, 96, 98, 101, 102, 105, 107, 111, 117, 120, 121, 126,

130,132, 146–148, 157, 174, 180,
183, 184, 187, 188, 198, 199, 204,
209, 212, 215, 216, 222
Sarti, dansmästare 63
Schauman, Eugen 153
Schauman, Ossian 201, 203, 211
Schauman, Otto 211
Schiller, Friedrich 114
Schjerfbeck, Helene 243
Schreppe, Antoinette 65, 66
Schybergson, Johanna 126, 138
Schybergson, Magnus Gottfrid 126,
138
Scott, Walter 113, 114
Setälä, Helmi 241
Shakespeare, William 114
Sibelius, Christian 198
Sibelius, Jean 126
Sievers, Richard 125, 198
Silius, Harriet 171
Snellman, Johan Vilhelm 140, 240
Sofie, tjänarinna 92
Sohlberg, Hedvig 168, 173
Standertskjöld, Adi (Carl August) 187
Standertskjöld, Anna 187
Standertskjöld, Carl August 51, 67,
68, 76
Standertskjöld, Carl Gustaf 130,
162, 200
Standertskjöld, familjen 67
Standertskjöld, Hugo 67, 104, 117,
127, 130, 239
Stenroth, magister 96
Sulkunen, Irma 173

T

Taube, släkten 89
Tegnér, Esaias 114

Tigerstedt, Carl 132
Tigerstedt, Robert 125
Tikkanen, Johan Jakob 181
Tolstoj, Leo 41, 57, 69, 70
Topelius, Zacharias 67, 112, 140
Troeder, lärarinnor i Tula 61, 64
Turgenjev, Ivan 41, 43, 57

V

Vainio-Kurtakko, Maria 186, 188
Viktor, kock 56

W

Wagner, Richard 89, 126
Wasastjerna, Ingrid 107
Weber, överste 52
Wegelius, Carl 119
Wegelius, Martin 126
Wessberg, Aili 89, 196
Westermarck, Edvard 239
Westermarck, Helena 16, 151, 168,
169, 173, 240, 241

Y

Yrjö-Koskinen, Yrjö Sakari (tid. Yrjö
Koskinen) 146, 240, 241

Z

Zilliacus, Anna
Zilliacus, Gertrud 182
Zilliacus, Julia 81, 95

Å

Åström, Anna-Maria 78, 79

Ö

Östman, Ann-Catrin 175

